

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Αλέξανδρος Ίσαρης:

Προσέγγιση στην ποίηση, στην ποιητική και στον πεζό λόγο του.

**Ένας διάλογος ανάμεσα στην ενόραση του ποιητή και στο βλέμμα του ζωγράφου
για τους οντολογικούς προβληματισμούς και την υπαρξιακή αγωνία του.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Αντωνίας Δ. Παυλάκου

Πτυχιούχου του Τμήματος Κλασικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών, 1980

A.M.: 1013202104011

ΕΠΟΠΤΡΙΑ

Κουτριάνου Ελένα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Αλέξανδρος Ίσαρης

Προσέγγιση στην ποίηση, στην ποιητική και στον πεζό λόγο του.

**Ένας διάλογος ανάμεσα στην ενόραση του ποιητή και στο βλέμμα του ζωγράφου
για τους οντολογικούς προβληματισμούς και την υπαρξιακή αγωνία του.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Αντωνίας Δ. Παυλάκου

Πτυχιούχου του Τμήματος Κλασικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών, 1980

A.M.: 1013202104011

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κουτριάνου Ελένα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (επόπτρια)
Ανδρειωμένος Γιώργος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)
Καραβία Παναγιώτα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Καλαμάτα, 2023

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1. Η εργοβιογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη	11
1.1. Βιογραφικά στοιχεία	11
1.2. Το λογοτεχνικό έργο του	13
1.3. Το μεταφραστικό έργο του	19
1.4. Το ζωγραφικό έργο του	24
Κεφάλαιο 2. Ο Ίσαρης ως ποιητής της γενιάς του '70	30
2.1. Η κατάταξή του στη γενιά του '70 με γραμματολογικά κριτήρια	30
2.2. Η ιδιοπροσωπία του μέσα στη γενιά του '70 με βάση ιδεολογικά και αισθητικά κριτήρια	35
2.3. Ιδεολογική διερεύνηση της ποίησης και του πεζού λόγου του	45
2.4. Τρόποι έκφρασης των θεματικών του και επιρροές στο έργο του	56
Κεφάλαιο 3. Η αισθητική διερεύνηση της ποίησης και του πεζού λόγου του ως ιδεολογική έκφραση	63
3.1. Τα νεότερα στοιχεία στο ποιητικό έργο του	63
3.2. Αισθητικές εκφράσεις του μεταμοντερνισμού στο ποιητικό έργο του	69
3.3. Τα υπερρεαλιστικά στοιχεία στην αισθητική του ποιητικού και του πεζού έργου του	75
Κεφάλαιο 4. Λογοτεχνία και ζωγραφική στον Ίσαρη	79
4.1. Γενικά στοιχεία για τη διαχρονική σχέση λογοτεχνίας και ζωγραφικής	79
4.2. Διερεύνηση της συνομιλίας των δύο τεχνών στο έργο του την περίοδο 1966-1983	81
4.3. Ο διάλογος της ζωγραφικής του με το λογοτεχνικό έργο του την περίοδο 1984-2020	85

Συμπεράσματα	91
Βιβλιογραφία	94
Το έργο του	94
Τα λογοτεχνικά έργα του	94
Οι μεταφράσεις του	94
Οι μεταφράσεις ορατορίων και λιμπρέτων από όπερες	96
Βιβλιογραφικές αναφορές	96
Πηγές για το ζωγραφικό έργο του	101
Οι συνεντεύξεις του	102
Γενική βιβλιογραφία	103
Περίληψη	106
Abstract	107
Παραρτήματα	108
Ευρετήριο εικόνων	109
Εικόνες	114
Συνέντευξη της Σοφίας Περδίκη στην Αντωνία Παυλάκου	135

Πρόλογος

Η σχέση των Καλών Τεχνών μεταξύ τους και η δραστηριοποίηση σημαντικών λογοτεχνών και σε άλλους τομείς καλλιτεχνικής έκφρασης, εκτός του λόγου, ανήκε πάντοτε στα ενδιαφέροντά μου. Ωστόσο, οι γνώσεις μου για τη σχέση της ποίησης με τις εικαστικές τέχνες κινούνταν στο πλαίσιο του εμπειρικού ενδιαφέροντος και, από φιλολογική άποψη, περιορίζονταν στη Γενιά του '30. Η επιστημονική εμβάθυνση στις εκλεκτικές συγγένειες λογοτεχνίας και εικαστικών τεχνών προέκυψε από τις παραδόσεις στο μάθημα «Ζητήματα Συγκριτικής Γραμματολογίας και Θεωρίας της Λογοτεχνίας: Λογοτεχνία, τέχνη και ψυχανάλυση» του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία», με ειδίκευση «Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία» και διδάσκουσα την καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κα Ελένα Κουτριάνου.

Κατά τις παραδόσεις εξετάστηκε η λειτουργία της σχέσης ποίησης και ζωγραφικής για την ελληνική και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα και χρονικά από την Αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, όταν ο Τζόσεφ Φρανκ¹ υποστήριξε ότι η μοντέρνα λογοτεχνία είναι δυνατόν να προσληφθεί ως πλαστική τέχνη. Χρησιμοποιήθηκε το σχετικό με τα προαναφερόμενα παράδειγμα του Οδυσσέα Ελύτη, ποιητή με θεωρητικό έργο και πρακτική εφαρμογή μέσω του έργου του για τον σχηματισμό της εικόνας στην μοντέρνα ποίηση αλλά και για την αμφίδρομη σχέση των δύο τεχνών. Συζητήθηκε η ενδεικτική ρήση του Μίλτου Σαχτούρη: «Αν δεν ήμουν ποιητής, θα ήθελα να είμαι ζωγράφος. Αυτά που ζωγραφίζω εγώ είναι ποιήματα, δεν είναι ζωγραφιές [...]».² Επίσης αναφέρθηκε η χαρακτηριστική περίπτωση του Νίκου Εγγονόπουλου ως ζωγράφου και ποιητή αλλά και η δήλωση του ίδιου για την προσωπική του αίσθηση αναφορικά με τη διπλή του ιδιότητα: «Μέσα μου πρώτα είμαι ζωγράφος. Η ποίηση είναι για τις πιο δύσκολες ώρες».³ Επιπλέον, η γνώση για τους τρόπους έκφρασης της μοντέρνας τέχνης, και μάλιστα του υπερρεαλισμού, συμπληρώθηκε ως προς τη σχέση της με τη φροϊδική και τη

¹ Ολυμπία Ταχοπούλου, «Χάρτες που ζωγραφίζουν άγγελου», *Χάρτης*, τ. 21 (Σεπτ. 2020), [διαθέσιμο στο:] <https://www.hartismag.gr/hartis-21> (προσπελάστηκε 16-03-2023)

² Δήμος Χλωπτσιούδης, «Μίλτος Σαχτούρης – Μια φιλολογική προσέγγιση», [διαθέσιμο στο:] <https://tvxs.gr/news/paideia/miltos-saxtoyris-mia-filologiki-proseggisi-toy-dimoy-xloptsioydi> (προσπελάστηκε 25-02-2023).

³ Ηρακλής Κακαβάνης, «Μέσα μου είμαι ζωγράφος», [διαθέσιμο στο:] <https://atexnos.gr/> (προσπελάστηκε 26-02-2023).

λακανική θεωρία, ενώ όλα αυτά, συνδεδεμένα μεταξύ τους, αποκάλυψαν νέες οπτικές ερμηνείας των μοντέρνων ποιητικών κειμένων, όπως μέσω της εικαστικής δύναμης της ποιητικής εικόνας αλλά και της αναζήτησης της σχέσης των δύο τεχνών και των εννοιολογικών και αισθητικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν μέσω της διπλής έκφρασης ενός δημιουργού.

Για τη συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας αναζητήθηκαν παραδείγματα της διπλής ιδιότητας του ποιητή και του ζωγράφου ανάμεσα σε νεότερους λογοτέχνες, και μάλιστα της γενιάς του '70. Επιλέχθηκε από αυτούς ο Αλέξανδρος Ίσαρης, ο οποίος ενσαρκώνει ένα ξεκάθαρο μοντέλο αυτής της διπλής ιδιότητας. Η αίσθησή του για τη σχέση των δύο τεχνών στο διπλό έργο του είναι παρόμοια με εκείνη του Νίκου Εγγονόπουλου. Λέει γι' αυτήν χαρακτηριστικά: «Η ενασχόληση με τον λόγο με κουράζει [...]. Γιατί οι λέξεις, τα νοήματα, οι συνειρμοί είναι πολύ επικίνδυνα πράγματα. Πολύ πιο επικίνδυνα από τα σχήματα, τα χρώματα, τις συνθέσεις και τις μορφές».⁴

Η πρώτη βιβλιογραφική αναζήτηση για την προσωπικότητα και το έργο του Ίσαρη ανέδειξε έναν καθολικό δημιουργό, που θυμίζει έντονα τους καλλιτέχνες της Αναγέννησης,⁵ κάτι σπάνιο για τη σύγχρονη πραγματικότητα. Από τις ιδιότητές του επελέγησαν εκείνες του λογοτέχνη –με επικουρία αυτή του μεταφραστή– και του ζωγράφου. Σκοπός ήταν να αναδειχθούν ορισμένα ζητήματα στο λογοτεχνικό έργο του σχετικά με την οντολογία και τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του, με προσέγγιση της ποίησης, του πεζού λόγου και της ποιητικής του αλλά και μέσα από τη διπλή έκφρασή του στη λογοτεχνία και στη ζωγραφική του. Η μελέτη μας απέδειξε ότι η στιχουργική του και επιμέρους θέματα, όπως το όνειρο και η σωματικότητα στο διπλό έργο του, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο πολλών ακόμη ερευνητικών εργασιών.

Η ανάγκη για μια εκ των έndon εικόνα για τον άνθρωπο και καλλιτέχνη Ίσαρη καλύφθηκε μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας με την αδελφή του Θεανώ Δημητριάδη-Περδίκη, η οποία με πληροφόρησε πού βρίσκεται το αρχείο, τα βιβλία και οι πίνακές του. Την ευχαριστώ θερμά. Πολλά ευχαριστώ απευθύνω και στην ανιψιά του, ποιήτρια επίσης, Σοφία Περδίκη για την ηλεκτρονική αποστολή συνθέσεών του από

⁴ Χρήστος Τουμανίδης, Μια συζήτηση του Χρήστου Τουμανίδη με τον Αλέξανδρο Ίσαρη: «Η ποίηση είναι παρούσα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής και της δημιουργίας μου», *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013), σσ. 25-26.

⁵ Στάθης Κουτσούνης, *Αλέξανδρος Ίσαρης, Έλληνες ποιητές – Η γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2021, σ. 57.

το βιβλίο το σχετικό με την πρώτη του έκθεση ζωγραφικής το 1973, που δεν ήταν δυνατόν να εντοπίσω βιβλιογραφικά, αλλά και για ένα πορτρέτο του Κ.Π. Καβάφη, που βρίσκεται στη συλλογή της μητέρας της. Βαθιά υπόχρεη τής είμαι επίσης για την παραχώρηση της διαφωτιστικής συνέντευξης, που υπάρχει στο παράρτημα της παρούσας εργασίας και για την προθυμία τής επικοινωνίας μαζί μου.

Ευχαριστώ επίσης τη συμβολαιογράφο Καρδαμύλης Ξένια Ρούσσου, συμμαθήτριά μου και φίλη του Ίσαρη, που μου έδωσε τα στοιχεία επικοινωνίας με την οικογένειά του. Δεν θα παραλείψω την κα Βούλα Λιβάνη, η οποία, κατά την επίσκεψή μου στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (MIET), μου έδειξε έστω και ελάχιστες αυθεντικές συνθέσεις του Ίσαρη, ενώ στη συνέχεια μου απέστειλε ηλεκτρονικά αυτές που επέλεξα από τον κατάλογο ως χρήσιμες για την έρευνά μου. Τέλος, την κα Νατάσα Τσαροπούλου) για την ηλεκτρονική ταχυδρόμηση εκ μέρους του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείο Αλ. Σούτσου (ΙΣΕΤ) του φυλλαδίου από την έκθεση ζωγραφικής του Ίσαρη στην γκαλερί Νέες Μορφές το 1981, βοηθώντας έτσι στη συμπλήρωση ενός τμήματος της μελέτης μου.

Εκφράζω τον σεβασμό μου σε όλους τους διδάσκοντες του μεταπτυχιακού προγράμματος, οι οποίοι συνέβαλαν ο καθένας ξεχωριστά στην επανοικοδόμηση και στον εμπλουτισμό των γνώσεών μου. Ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή κο Γιώργο Ανδρειωμένο και στην επίκουρη καθηγήτρια κα Παναγιώτα Καραβία για τη συμμετοχή τους ως μέλη στην εξεταστική επιτροπή. Ευχαριστώ ξεχωριστά την επόπτριά μου, καθηγήτρια κα Ελένα Κουτριάνου για την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπό μου σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος και για την εποπτεία της στη μεταπτυχιακή αυτή εργασία.

Ιδιαίτερη αναφορά επιφυλάσσω στους αοίδιμους γονείς μου, Δημήτρη και Τριανταφυλλιά, γιατί η μνήμη τους με στήριξε σε ώρες προσπάθειας και μοναξιάς, όπως και σε φίλες και φίλους μου, και στην αδελφή μου, για τη διακριτική συντροφιά τους στη μελέτη μου. Στους τελευταίους εκφράζω την αγάπη μου και τις ευχαριστίες μου. Τέλος, εκφράζω την ευγνωμοσύνη, την αγάπη και τα άπειρα ευχαριστώ μου στον σύντροφο και συνοδοιπόρο ζωής Λευτέρη Χριστακόπουλο, που μου χάρισε χώρο από τον χρόνο του, ανοχή στην καθημερινότητά μας, συμπαράσταση, κατανόηση, στήριξη σε στιγμές που λύγισα και γενναιόδωρη ενθάρρυνση να περατώνω ό,τι επιχειρώ. Εύχομαι δε να αποτελέσω για τον γιο μου Δημήτρη, ο

οποίος με παρακολουθούσε με ενδιαφέρον από μακριά, παράδειγμα αγάπης για τη διαβίου μάθηση.

Εισαγωγή

Ο Αλέξανδρος Ίσαρης ήταν, από τη γενιά του '70, ένα τυπικό παράδειγμα της διπλής έκφρασης, του λογοτέχνη και του ζωγράφου, στον χώρο του ελληνικού μοντερνισμού. Κατά την αρχική προσέγγιση της εργοβιογραφίας του, εντυπωσιάστηκα πρώτα από τη δήλωση σε συνέντευξή του⁶ ότι δεν φοβάται τον θάνατο αλλά και από τους στίχους του»: «Να τι σημαίνει να 'σαι άνθρωπος:/ Χούφτες γεμάτες φρίκη»⁷ στο ποίημά του «Horror a manos llenas». Διέκρινα επίσης ως ξεχωριστή τη σπουδή τού ανθρώπινου σώματος, την έντονη δηλαδή σωματικότητα, που κυριαρχεί στην ποίηση και στη ζωγραφική του. Εύλογο ήταν λοιπόν να προκύψει η επιθυμία μου να μελετήσω το συνολικό λογοτεχνικό έργο του και την ποιητική του, ώστε να αντιληφθώ την οντολογία του και, μέσα από τη μεταφυσική θέση του για τον θάνατο, να αναζητήσω το σύνολο των υπαρξιακών προβληματισμών του. Η ιδιότητά του και ως ζωγράφου επέβαλε τη συνεξέταση στοιχείων και από τις δύο τέχνες του, ώστε να αποδειχθεί αν και πώς αυτές συνδέονται μεταξύ τους και αν στηρίζουν την προαναφερθείσα θεματολογία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ με τη ζωγραφική του Ίσαρη οι κριτικοί της τέχνης έχουν ενδελεχώς ασχοληθεί και έχει γίνει και μια μικρή επιστημονική έρευνα γι' αυτήν στο Α.Π.Θ.,⁸ δεν έχει μελετηθεί με επάρκεια το λογοτεχνικό έργο του. Εκτός από αποσπασματικές κριτικές σε λογοτεχνικά περιοδικά για τις εκάστοτε εκδόσεις του, μόνο ο κριτικός Στάθης Κουτσούνης,⁹ στη σειρά *Έλληνες ποιητές – Γενιά του '70* των εκδόσεων Γκοβόστη, έκανε το 2021 μια συνολική θεώρηση του λογοτεχνικού έργου του και ανθολόγησε μερικά ποιήματά του. Πολύ περισσότερο δεν έχει μελετηθεί η σχέση της λογοτεχνίας με τη ζωγραφική του, και μάλιστα με στόχευση να αναδειχθούν οι ιδέες του. Με την εργασία αυτή επιδιώκεται να καλυφθεί ένα σημαντικό κενό στην έρευνα του λογοτεχνικού έργου του Ίσαρη, αφού πρόκειται να μελετηθούν τα ζητήματα της οντολογίας και των υπαρξιακών προβληματισμών του σε αυτό. Η πρωτοτυπία της αφορά και στην ανάδειξη των παραπάνω ιδεών μέσω της συμπαράθεσης στοιχείων από τη διαλεκτική σχέση της

⁶ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 25.

⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992, σ. 113.

⁸ Γλύκα Διονυσοπούλου, «Ονειρικά στοιχεία στους Έλληνες σουρεαλιστές ζωγράφους – Γέρος, Γκίνης, Ίσαρης, Πανταλέων», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, 2007.

⁹ Στάθης Κουτσούνης, *Αλέξανδρος Ίσαρης*, ό. π.

λογοτεχνίας με τη ζωγραφική του. Ευελπιστούμε δε ότι η εν λόγω στόχευσή μας θα αποτελέσει την αρχή για περαιτέρω επιστημονική έρευνα και άλλων πτυχών στο συνολικό έργο του.

Αναφορικά με την ακολουθούμενη μεθοδολογία, στην περίπτωση μας έγινε μια πρώτη προσεκτική μελέτη του λογοτεχνικού έργου του και των κριτικών σημειωμάτων για τη ζωγραφική του στα λευκώματα που έχουν εκδοθεί. Ακολούθησε η παρακολούθηση όλων των συνεντεύξεών του στο διαδίκτυο ή και η ανάγνωσή τους, όπως και η ανάγνωση εκείνης του 1983 στο περιοδικό *Διαβάζω*¹⁰ και της προαναφερθείσας στον παρόντα πρόλογο στο περιοδικό *Μανδραγόρας*. Στη συνέχεια, η βιβλιογραφική αναζήτηση διοχετεύθηκε σε βιβλία με ιστορικές αναφορές για τη λογοτεχνία,¹¹ σε γραμματολογίες,¹² και μάλιστα σε ανθολογίες με εισαγωγές που έχουν συνταχθεί για τη γενιά του '70,¹³ στη σχετική με τη γενιά μελέτη του Κώστα Παπαγεωργίου,¹⁴ και στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία*.¹⁵ Στόχος ήταν να εντοπισθεί ως ποιητής της γενιάς του '70. Έργο αναφοράς γι' αυτό αποτέλεσε επίσης η διδακτορική διατριβή της Μαρίας Ψάχου.¹⁶ Ακολούθησε η αναζήτηση παλαιών περιοδικών, σχετικών με τη λογοτεχνική παρουσία του στη Θεσσαλονίκη (*Τραμ, Διαγώνιος*), ενώ μελετήθηκαν άρθρα και κριτικές σε λογοτεχνικά περιοδικά και στο διαδίκτυο για το διπλό έργο του.

Με όλα τα παραπάνω σχηματίστηκε μια καλή γενική εικόνα για τη λογοτεχνία και τη ζωγραφική του. Η έρευνά μου ωστόσο στηρίχθηκε κυρίως στη διδακτορική διατριβή της Ψάχου και σε στοιχεία μέσα από το ίδιο το λογοτεχνικό έργο του. Για τον εντοπισμό των στοιχείων αυτών εξαιρετικά βοηθητικά ήταν τα δύο αφιερώματα

¹⁰ Γιώργος Γαλάντης, «Αφιέρωμα – Δεκαεννέα λογοτέχνες της νεότερης γενιάς – Αλέξανδρος Ίσαρης», *Διαβάζω*, τ. 69 (Μάιος 1983), σσ. 25-27.

¹¹ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2016, σσ. 503-511 και Μιχάλης Μερακλής, *Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία 1945-1980 – Μέρος πρώτο: Ποίηση*, Αθήνα: Πατάκης 1987, σσ. 289-357.

¹² Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία – Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πατάκης, 2002, σσ. 296-306.

¹³ *Γενιά του '70 – Α' Ποίηση*, Εισαγωγή – Ανθολόγηση: Γ.Α. Παναγιώτου, Αθήνα: Σίσυφος, 1979, σσ. 9-38 και 119-123, *Νεώτερη Ελληνική Ποίηση 1965-1980*, Εισαγωγή: Αλέξης Ζήρας, Αθήνα: γραφή 1979, σσ. 11-38 και 59-61, *Προσεγγίσεις στην ποίηση της Γενιάς του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2019, σσ. 11-57, Αλέξης Ζήρας, *Γενεολογικά*, Αθήνα: Ρόπτρον 1989, σσ. 61-64, *Γενιά του '70*, Εισαγωγή: Αλέξης Ζήρας – Επιμέλεια: Δημήτρης Αλεξίου, Αθήνα: Όμβρος, 2001, σσ. 9-48, 137-139 και *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον εικοστό αιώνα*, Ανθολόγηση – Πρόλογος: Δώρα Μέντη, Εισαγωγικά σημειώματα: Ευριπίδης Γαραντούδης, Αθήνα: Gutenberg, 2016, σσ. 487-495, 555-556.

¹⁴ Κώστας Παπαγεωργίου, *Η γενιά του '70*, Αθήνα: Κέδρος, 2016.

¹⁵ *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017).

¹⁶ Μαρία Ψάχου, «Η ποιητική γενιά του '70 – Ιδεολογική και αισθητική διερεύνηση», Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, 2011, [διαθέσιμη στο:] <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28388?lang=el#page/1/mode/2up> (προσπελάστηκε 25-11-2022).

του περιοδικού *Μανδραγόρας*.¹⁷ Δεν επιχειρήθηκε ωστόσο κάποιος συσχετισμός με φιλοσοφικές θεωρίες, εκτιμώντας ότι ποτέ ο ίδιος δεν αναφέρθηκε σε φιλοσόφους παρά μόνο σε συγγραφείς, μουσικούς και καλλιτέχνες που τον επηρέασαν. Στις συνεντεύξεις του αναφέρει τον Όμηρο και Έλληνες ποιητές, τον Αντρέι Ταρκόφσκι και όλους τους Ευρωπαίους που θα σχολιαστούν παρακάτω στο μεταφραστικό έργο του.

Επανερχόμενη στον σκοπό της παρούσας εργασίας, που είναι η ανάδειξη των ζητημάτων που έχουν σχέση με την οντολογία και τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του Ίσαρη στο διπλό έργο του, παραθέτω τη μεθοδολογία για τη διερεύνησή του. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργοβιογραφία του με αδρομερή αναφορά στο λογοτεχνικό έργο του. Σημειώνεται εκεί και η εκδοτική πρακτική του, επειδή αυτή συνδέεται με την εξέλιξη της σκέψης, των ιδεών και των αναζητήσεών του. Επίσης αναφέρονται βασικές πτυχές του μεταφραστικού έργου του, που έχουν επηρεάσει τη σκέψη και τα θέματα της λογοτεχνίας του και, ως έναν βαθμό, και της ζωγραφικής του. Τέλος σχολιάζεται, μέσω της οπτικής των κριτικών, και το ζωγραφικό έργο του, προκειμένου να γίνει ο προΐδεασμός για τη σχέση αυτού με την ποίησή του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η απόδειξη της ένταξής του στη γενιά του '70 με βάση γραμματολογικά κριτήρια και αιτιολογείται η ιδιοπροσωπία του στο πλαίσιο της, καθοριστική για την εξέλιξή του ως καθαρά υπαρξιακού ποιητή. Ακολούθως γίνεται αναλυτικά η ιδεολογική διερεύνηση του ποιητικού, του πεζού λόγου και της ποιητικής του και έτσι αναδεικνύονται τα ζητήματα της οντολογίας και των υπαρξιακών προβληματισμών του και στις δύο περιόδους του λογοτεχνικού έργου του με αποσπάσματα και αναφορές στα κείμενά του. Εξετάζονται επιπλέον και τα μέσα, με τα οποία εκφράζει την ιδεολογία του αλλά και οι επιρροές του ως βοηθητικά στοιχεία για την κατανόησή της.

Στο τρίτο κεφάλαιο ακολουθεί η αισθητική διερεύνηση της ποίησης και του πεζού λόγου του με έμφαση στην κρυπτικότητα της γλώσσας, επειδή για τη γενιά του '70, σύμφωνα με την Ψάχου,¹⁸ το γλωσσικό μέσον είναι μήνυμα όχι μόνο αισθητικό αλλά και ιδεολογικό, κανόνας που συνεχίστηκε ακόμα και όταν οι λόγοι για την επιλογή του εξέλιπαν. Αναλυτικά, στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου αναζητούνται τα νεότερα αισθητικά στοιχεία της ποίησής του και η ιδιαίτερη νοηματική

¹⁷ *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013) σσ. 24-26 και τ. 66 (Απρ. 2022), σσ. 66-69.

¹⁸ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 537.

λειτουργία τους, στη δεύτερη εκείνα του μεταμοντερνισμού, ενώ στην τρίτη διερευνώνται τα υπερρεαλιστικά στοιχεία της, με έμφαση στον εικαστικό σχηματισμό της ποιητικής εικόνας στις ποιητικές ενότητες «Τα Ψευδώνυμα», «Οι Τριστάνοι» και «Πηγή Χαρίτων».

Στην πρώτη ενότητα του τέταρτου κεφαλαίου γίνεται αναφορά στο θεωρητικό πλαίσιο για την ανά τους αιώνες σχέση λογοτεχνίας (ποίησης) και ζωγραφικών συνθέσεων. Έχοντας αυτό υπόψη, στις επόμενες δύο ενότητες καταγράφεται η συνομιλία των δύο τεχνών κατά τις δύο περιόδους του ζωγραφικού έργου του με συμπάραθεση ποιημάτων και ζωγραφικών συνθέσεων, ώστε να ανιχνευθεί αν, μέσω αυτής, υπάρχει σύμπτωση στα ζητήματα που συνιστούν την οντολογία και τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του.

Κεφάλαιο 1. Η εργοβιογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη

1.1. Βιογραφικά στοιχεία

Παραθέτουμε βιογραφικά στοιχεία του δημιουργού Αλέξανδρου Ίσαρη, διανθισμένα με σχόλια, ώστε να αναδειχθεί κατά το δυνατόν η πολύπτυχη προσωπικότητα και το έργο του μόνο ως ζωγράφος, λογοτέχνης και μεταφραστής.

Ο Αλέξανδρος Ίσαρης (κατά κόσμον Γιάννης Δημητριάδης) γεννήθηκε στις Σέρρες το 1941. Για την ερώτηση που απευθύναμε στην ανιψιά του από αδελφή, ποιήτρια και εικαστικό Σοφία Περδίκη, σχετικά με το ψευδώνυμό του, παραθέτουμε αυτούσια την απάντησή της στη ραδιοφωνική εκπομπή του Γιώργου Κορδομενίδη *Εντευκτήριο Ιδεών*, στις 16-04-2022, ώρα 18.00-19.00, στον 9,58 της ΕΡΤ3:¹⁹ «Όσο για το ψευδώνυμο, απ' όσο γνωρίζω, "Αλέξανδρο" τον αποκαλούσε μια φίλη του. Για το Ίσαρης, ίσως προέρχεται από το χωριό Ίσαρη της Αρκαδίας, που του είχε αρέσει πολύ όταν το επισκέφτηκε». Αλλά ο Πάνος Θεοδωρίδης στην ίδια εκπομπή είχε πει: «Δεν ξέρω πότε και πώς διάλεξε τη μορφή του Αλέξανδρου Ίσαρη. Δεν ήταν καν "λογοτεχνικό ψευδώνυμο", αλλά μια ευτυχής επιβίωση (στα χαρτιά) της φαμίλιας των Ίσαρη, που υπήρχε στις Σέρρες από το Βυζάντιο». Το παραπάνω αναφέρει και η δημοσιογράφος Παρασκευή Κατημερτζή²⁰ στα σχόλια συνέντευξης, που της παραχώρησε ο Ίσαρης. Επομένως, η ακρίβεια των στοιχείων έχει ελεγχθεί από τον ίδιο. Παραθέτουμε εξάλλου και την εκδοχή του επωνύμου του από το τουρκικό όνομα του Σιδηροκάστρου Σερρών, Ντεμίρ Ισάρ (σιδερένιο κάστρο). Αυτή δεν απέχει από την προηγούμενη, αν συνυπολογίσουμε τον εκτουρκισμό του τοπωνυμίου, το οποίο είχε προέλθει από τη βυζαντινή οικογένεια των Ίσαρη. Το τελευταίο εικάζει σε άρθρο του στο διαδίκτυο και ο Αλέξανδρος Ακριτόπουλος.²¹

Ο Ίσαρης ολοκλήρωσε το δημοτικό και το γυμνάσιο στις Σέρρες και κατόπιν εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Θεσσαλονίκη. Ο πατέρας του τον ήθελε

¹⁹ Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τη συνέντευξη της Σοφίας Περδίκη, η οποία παρατίθεται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

²⁰ Παρασκευή Κατημερτζή, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Το θέμα είναι ν' αντέχουμε...», εφημ. *Τα Νέα*, 9 Σεπτεμβρίου 2004, [διαθέσιμη στο:] <https://www.tanea.gr/2004/02/09/lifearts/culture/aleksandros-issaphs-to-thema-einai-n-antexoyme/> (προσπελάστηκε 25-10-2022).

²¹ Αλέξανδρος Ακριτόπουλος, «Η ποίηση και η ποιητική του Αλέξανδρου Ίσαρη», [διαθέσιμο στο:] <https://eclass.uowm.gr/modules/document/file.php/> (προσπελάστηκε 18-12-2022).

ποδοσφαιριστή, όπως ήταν και ο ίδιος.²² Εκείνος όμως, αγαπούσε το διάβασμα και το γράψιμο, ενώ ταυτόχρονα είχε καλλιτεχνικές τάσεις. Από έφηβος εξέφρασε την επιθυμία να γίνει σκηνοθέτης ή σκηνογράφος ή ηθοποιός. Εκείνη την εποχή έκανε μιμήσεις καλλιτεχνών, ζωγράφιζε σκίτσα τους, έγραφε ποιήματα, άκουγε μουσική και παρακολουθούσε κινηματογράφο.²³ Τη βαθιά αγάπη του για τη μουσική τού εμφύσησε η μητέρα του, που έπαιζε βιολί και τον κοίμιζε με Μπραμς και Μότσαρτ.²⁴

Συμβιβασόμενος με την επιθυμία των γονιών του, έφυγε από τη Θεσσαλονίκη το 1958 για να σπουδάσει Αρχιτεκτονική στο Γκρατς της Αυστρίας. Εκεί έκανε και μαθήματα ζωγραφικής επί δύο χρόνια. Επηρεάστηκε δε πολύ από τον καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης, ο οποίος δίδασκε ανδρικό και γυναικείο γυμνό.²⁵ Κατά την παραμονή στην Αυστρία για τις σπουδές του, απέκτησε πολύ καλή γνώση της γερμανικής γλώσσας, της κεντροευρωπαϊκής κουλτούρας και της κλασικής μουσικής, αν και δεν μπόρεσε ποτέ να μάθει ένα μουσικό όργανο.²⁶ Όλα τα παραπάνω, μαζί με τις σπουδές του, συνέβαλαν στη συνολική παιδεία του και του έδωσαν τη γνωστική σκευή για τον κατοπινό βιοπορισμό του ως αρχιτέκτονα, μεταφραστή και γραφίστα.

Επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη το 1962 με το προδίπλωμα και πήρε το πτυχίο της Αρχιτεκτονικής από την εκεί Πολυτεχνική Σχολή το 1965. Υπήρξε και μαθητής του ζωγράφου Χρήστου Λεφάκη.²⁷ Αν και από δεξιά οικογένεια, στα χρόνια των σπουδών του στη Θεσσαλονίκη μυήθηκε στην Αριστερά, την οποία όμως από τότε, και κυρίως πλέον στην ωριμότητά του, αντιμετώπιζε με κριτική ματιά.²⁸ Υπηρέτησε τη στρατιωτική θητεία του στην Τρίπολη (1966-1968). Εργάστηκε ως ιδιώτης αρχιτέκτονας στη Θεσσαλονίκη και ως πολεοδόμος στο Δημόσιο μέχρι το 1978, που εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, ενώ συνέχισε να γράφει και να ζωγραφίζει.²⁹

Στα χρόνια που έζησε στη Θεσσαλονίκη από το 1962 ως το 1978 γνώρισε καλά τους ποιητές της Θεσσαλονίκης (Μανόλη Αναγνωστάκη, Γιώργο Θέμελη, Νίκο-Γαβριήλ Πεντζίκη, Ζωή Καρέλλη, Νίκο-Αλέξη Ασλάνογλου). Διάβαζε Κώστα

²² Θεωρήσης Αντωνόπουλος, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Δεν είμαι αισιόδοξος άνθρωπος, ούτε και αισιόδοξος ποιητής», *Lifo*, 7 Μαρ.2020, [διαθέσιμη στο:] <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/alexandros-issaris-den-eimai-aisiodoxos-anthropos-oyte-kai-aisiodoxos-poiitis/> (προσπελάστηκε 01-11-2022).

²³ Τα βιογραφικά στοιχεία του Ίσαρη αντλήθηκαν από όλες τις συνεντεύξεις του, διαδικτυακές και έντυπες, και από τα λευκώματα για τη ζωγραφική του.

²⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, αφιέρωμα από την εκπομπή *Παρασκήνιο* της ΕΡΤ, αναρτημένο στις 23-05-2015, [διαθέσιμο στο:] <https://www.youtube.com/watch?v=HFLgEg3ugTw> (προσπελάστηκε 20-10-2022).

²⁵ Θεωρήσης Αντωνόπουλος, ό. π.

²⁶ Στο ίδιο.

²⁷ [Συγγραφική ομάδα], *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πατάκης, 2021, σ. 921.

²⁸ Θεωρήσης Αντωνόπουλος, ό. π.

²⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π.

Καρυωτάκη, Γιώργο Σεφέρη, Οδυσσέα Ελύτη, Κ.Π. Καβάφη, Διονύσιο Σολωμό, Ανδρέα Εμπειρικό, Νίκο Εγγονόπουλο, Έλληνες και ξένους κλασικούς.³⁰ Συνδέθηκε με τον κύκλο των περιοδικών *Διαγώνιος* και *Τραμ*. Το 1968 πρωτοδημοσίευσε πρωτόλεια ποιήματά του στο περιοδικό *Διαγώνιος*.³¹

Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1978. Η εποχή αυτή συνέπεσε με το τέλος του αριστερού ιδεολογικού προσανατολισμού του,³² με την αυτοσυγκέντρωση και την απομόνωση και με την οριστική στροφή του σε υπαρξιακές, μεταφυσικές και οντολογικές αναζητήσεις. Αν και δεν υλοποίησε την απόφασή του να ασχοληθεί μόνο με τη ζωγραφική και τη λογοτεχνία, κατάφερε να μετατρέψει τον βιοπορισμό από τη γραφιστική (500 εξώφυλλα), από την επιμέλεια των εκδόσεων και από τη μετάφραση (35 βιβλία) σε δημιουργική ενασχόληση και έκφραση. Πολλές φορές εκπροσώπησε καλλιτεχνικά και λογοτεχνικά την Ελλάδα στον γερμανόφωνο ευρωπαϊκό κόσμο.³³ Έζησε ως τον θάνατό του (24 Φεβρουαρίου 2022) στο ίδιο σπίτι πίσω από το Παναθηναϊκό Στάδιο, εργαζόμενος βιοποριστικά, γράφοντας ποίηση και πεζογραφία και ζωγραφίζοντας.

Δώρισε εν ζωή όλα τα ελληνικά βιβλία του στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών.³⁴ Όσοι πίνακές του δεν βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές παραδόθηκαν στο ΜΙΕΤ και το λοιπό αρχείο του στο ΕΛΙΑ.³⁵

1.2. Το λογοτεχνικό έργο του

Πρωτοεμφανίζεται το 1968 στον κύκλο των λογοτεχνών της Θεσσαλονίκης, με τους οποίους και συνδέεται, ενώ φιλοξενείται στο περιοδικό *Διαγώνιος* με τα πρωτόλεια ποιήματά του «Προγράμματα», «Αγαπημένο πρόσωπο ξανθό», «Θα χαθούμε στη βροχή» και «Αγάλματα».³⁶ Το 1973 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Τραμ μια πλακέτα με τα έργα του της περιόδου '66-'73. Τα χρόνια που έζησε στη

³⁰ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σσ. 24-26.

³¹ [Συγγραφική ομάδα], *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 919-920 και Αλέξανδρος Ίσαρης, *Παρασκήνιο*, ό. π.

³² Στο ίδιο.

³³ Στάθης Κουτσούνης, Αλέξανδρος Ίσαρης, *diastixo.gr*, 23 Φεβρ. 2014, [διαθέσιμη στο:] <https://diastixo.gr/kritikes/meletesdokimia/18756-alexandros-issaris>. [και στο:] Στάθης Κουτσούνης, *Αλέξανδρος Ίσαρης. Έλληνες ποιητές – Η Γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2021, σσ. 183-198.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 42.

³⁵ Οι πληροφορίες αυτές δόθηκαν από την οικογένειά του.

³⁶ *Διαγώνιος*, τ. 14 (Απρ. – Ιούν. 1968), σ. 89, τ. 15 (Ιουλ. – Σεπτ. 1968), σ. 122, τ. 17 (Ιαν. – Μάρ. 1969) σ. 23 και τ. 19 (Ιουλ. – Σεπτ. 1969), σ. 125, [διαθέσιμα στο:] <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/diagonios/1969>. (προσπελάστηκαν 10-01-2023).

Θεσσαλονίκη, εκτός από τη *Διαγώνιο*, συνεργάστηκε και με το περιοδικό *Τραμ* και δημοσίευσε επίσης ποιήματα, μελέτες και μεταφράσεις στα περιοδικά *Ηριδανός*, *Δοκιμασία* και *Ausblicke*.³⁷

Ο Ίσαρης εμφανίστηκε επίσημα στα ελληνικά γράμματα το 1976 με το βιβλίο ποίησης *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, από τον εκδοτικό οίκο Η Λέσχη του Δίσκου. Τα ποιήματα που βρίσκονται στην πρώτη ενότητα «Όμιλος Φίλων Θαλάσσης» έχουν γραφτεί από το 1966 μέχρι το 1973. Τα ποιήματα της ακόλουθης ενότητας «Ο Ισορροπιστής» γράφτηκαν από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούλιο του 1974.³⁸ Χαρακτηριστικό των ποιημάτων αυτών είναι ο κρυπτικός λόγος και το κλίμα αμφισβήτησης για τα τεκταινόμενα εκείνης της εποχής σε ατμόσφαιρα υπερρεαλιστική. Βασικός και χαρακτηριστικός φορέας της έκφρασης των ιδεών του είναι το ανθρώπινο σώμα και μάλιστα το κατακερματισμένο σώμα. Η συλλογή τιμήθηκε το 1977 με το βραβείο Μαρίας Ράλλη.³⁹

Το 1984 εξέδωσε το βιβλίο *Οι παρενέργειες της σιωπής* από τις εκδόσεις Ύψιλον. Σε αυτό περιλαμβάνεται και η παλαιότερη ποιητική ενότητα «Όμιλος Φίλων Θαλάσσης», εμπλουτισμένη με έξι επιπλέον ποιήματα, καθώς και η ενότητα «Ο Ισορροπιστής», που παρέμεινε όπως στην αρχική έκδοση του 1976. Το βιβλίο *Οι παρενέργειες της σιωπής* εμπεριέχει και τις νέες ποιητικές ενότητες «Τα Ψευδώνυμα», «Μυθογραφία» και «Οι Τριστάνου». Και στα νέα ποιήματα αυτού του βιβλίου είναι ευδιάκριτη η υπερρεαλιστική γραφή. Στην ενότητα «Τα Ψευδώνυμα» ο Ίσαρης σκιαγραφεί την απώλεια του έρωτα, ενώ στη «Μυθογραφία» αναζητεί τη θεότητα μέσα από τη σύνθεση διαφορετικών μυθολογιών. Στην ενότητα «Οι Τριστάνου» αποτυπώνει τη μοναξιά, τη θλίψη από την απώλεια του έρωτα, τις απογοητεύσεις και τις ανομολόγητες ερωτικές επιθυμίες, οι οποίες, μέσω του ονείρου, ξεπηδούν από το ασυνείδητο.

Το 1991 εκδόθηκε από τις εκδόσεις Άγρωστις το βιβλίο του *Ανάμεσά τους η μουσική* με τέσσερα πεζογραφήματα, στα οποία καταγράφεται, μέσα από τα όνειρά του ως αφηγητή και σε υπερρεαλιστικό κλίμα, το παιχνίδι της ύπαρξης με τον χρόνο, τη νοσταλγία, τον θάνατο και την αναζήτηση της πληρότητας του καλλιτέχνη μέσω της τέχνης του. Επανεκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Νεφέλη το 1998.

³⁷ Στάθης Κουτσούνης, *Αλέξανδρος Ίσαρης*, ό. π., σσ. 15-18. Πρόκειται για την ελληνική σύνταξη του περιοδικού, της οποίας τη διεύθυνση είχε ο Ίσαρης από το 1970 ως το 1978.

³⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, Αθήνα: Λέσχη του Δίσκου, 1976, σ. 6.

³⁹ Στάθης Κουτσούνης, ό. π., σ. 17.

Το βιβλίο ποίησης *Οι Τριστάνοι* εκδόθηκε από τη Νεφέλη το 1992. Περιλαμβάνει ολόκληρη την ενότητα «Ο Ισορροπιστής», αλλά από την ενσωματωμένη στις *Παρενέργειες της σιωπής* ενότητα «Όμιλος Φίλων Θαλάσσης» έχουν αφαιρεθεί τα ποιήματα «Όλο διψάνε» και «Στον ποιητή». Το βιβλίο περιέχει επίσης τις ενότητες «Τα Ψευδώνυμα» και «Μυθογραφία». Στην τελευταία έχουν προστεθεί πέντε επιπλέον άτιτλα ποιήματα, ενώ έχουν αφαιρεθεί και οι τίτλοι των παλαιών ποιημάτων της, που ήταν ένα συνδυασμός λατινικών και ελληνικών γραμμάτων με τον αριθμό 8 πάντα ανάμεσά τους. Ο ποιητής τον αντιστοιχεί προς τον θάνατο, γιατί το θήτα, αρχικό της λέξης θάνατος, είναι το όγδοο γράμμα του αλφαβήτου.⁴⁰ Στο ίδιο βιβλίο εμπεριέχεται και η παλαιότερη ενότητα «Οι Τριστάνοι», εμπλουτισμένη όμως με έξι επιπλέον ποιήματα, καθώς και η νέα ενότητα «Πηγή Χαρίτων». Η προσθήκη των έξι ποιημάτων στην ενότητα «Οι Τριστάνοι» γράφτηκε από το 1983 ως το 1985.⁴¹ Δεν αναφέρεται όμως χρονολογική ένδειξη για τη γραφή της ενότητας «Πηγή Χαρίτων». Υποθέτουμε ότι πραγματοποιήθηκε από το 1985 ως περίπου το 1992, που εκδόθηκε το βιβλίο *Οι Τριστάνοι*. Στα νέα ποιήματα της ομώνυμης ενότητας κυριαρχεί η απώλεια του έρωτα, του απαγορευμένου έρωτα και το υπαρξιακό αδιέξοδο που δημιουργούν οι απώλειες. Στην ενότητα «Πηγή Χαρίτων» εμφανίζεται και η αποζήτηση του θανάτου ως ανακούφιση από τα πάθη της ζωής.

Στο συλλογικό βιβλίο διηγημάτων *Κόμινο και κανέλα* από τις εκδόσεις Πατάκη (1998), ο Ίσαρης συμμετείχε με το διήγημά του «Η σκηνή της τρέλας», το οποίο αποτέλεσε την ιδέα για το μεταγενέστερο «Οι πληγές της Μαρίας Κάλλας», που περιέχεται στο βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* (2010). Το 2000 και από τις εκδόσεις Άγρα εκδόθηκε η ποιητική συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*, με ποιήματα γραμμένα από το 1993 ως το 1999. Πρόκειται για την ποίηση της ωριμότητάς του, στην οποία αποτυπώνεται ο προβληματισμός του για τη φιλοσοφική έννοια του χρόνου, για τα ζητήματα της φθοράς από την παρέλευσή του, για τη μοναξιά και το συνολικό «credo» του σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο. Επίσης, στη συλλογή αυτή σκιαγραφεί έμμεσα τη δική του προσωπικότητα, την ποιητική του αλλά και τη ζωγραφική του μέθοδο. Σε μια ξεχωριστή ενότητα ποιημάτων με τίτλο «Προσωπογραφίες», στο ίδιο βιβλίο, παρουσιάζει και προσωπικότητες από τον χώρο

⁴⁰ Το αναφέρει ο Ίσαρης στο ποίημα «Η αχρωματοψία των αγγέλων» από τη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*, σ. 35.

⁴¹ Τον χρόνο γραφής τον συμπεραίνουμε από ενδεικτική ημερομηνία στη σ. 122 του βιβλίου *Οι Τριστάνοι*.

της τέχνης, που έχουν επηρεάσει τη ζωή και το έργο του». Με το διήγημα «Τι ωραία είναι τώρα που δεν υπάρχει πια!» συμμετείχε στην καλαίσθητη έκδοση *Χάριν Παιδιάς* από τον Ίκαρο (2001). Το διήγημα αυτό τροποποιημένο και με τον τίτλο «Η σβούρα» συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο του *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* (2010).

Το 2006 εξέδωσε από τον Ίκαρο μια διπλωματική έκδοση με χειρόγραφα του Γιώργου Χειμωνά, που διέθετε στο αρχείο του. Το βιβλίο αυτό περιέχει επίσης σχόλιά του για την προσωπικότητα και τη γραφή του Γιώργου Χειμωνά, τις εκτιμήσεις που αυτός είχε αποτυπώσει σε κείμενά του για τη ζωγραφική του Ίσαρη και την ιδιαίτερη φιλία που είχε αναπτυχθεί μεταξύ τους. Το δοκίμιο *Κάτω από τόσα βλέφαρα – Σημειώσεις για τον Ρίλκε* εκδόθηκε το 2007 επίσης από τον Ίκαρο. Ο Ίσαρης παρουσιάζει σε αυτό τα τελευταία δεκαεπτά χρόνια της ζωής του μεγάλου ποιητή, έργα του οποίου έχει μεταφράσει. Πέντε εκτεταμένα διηγήματα περιέχει το βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* από την Κίχλη σε δύο εκδόσεις (2010, 2011). Μέσα από τα όνειρά του ως αφηγητής-συγγραφέας και περιστατικά από τη ζωή του ή τη ζωή φίλων του αναδύονται θέματα που αφορούν τα ανθρώπινα πάθη, τα ερωτικά πάθη, την τέχνη, τη ζωή και τον θάνατο.

Στη συνέχεια, το 2013 εκδόθηκε από την Κίχλη η συγκεντρωτική συλλογή των ποιημάτων του με τίτλο *Εγώ ένας ξένος – Ποιήματα 1967-2011*. Στο βιβλίο αυτό, όπως αναφέρεται σε υποσημείωση, έχουν αφαιρεθεί τα ποιήματα «Στον ποιητή» και «Τα περισσότερα εγκλήματα». Με βάση δική μας παρατήρηση, δεν υπάρχει και το ποίημα «Όλο διψάνε». Τα παραπάνω ποιήματα υπήρχαν στην ενότητα «Ομιλος Φίλων Θαλάσσης», όταν αυτή είχε συμπεριληφθεί στο βιβλίο *Οι παρενέργειες της σιωπής* (1984). Τα ποιήματα «Στον ποιητή» και «Όλο διψάνε» ήδη από το 1992 είχαν αφαιρεθεί και από τη συλλογή *Οι Τριστάνοι*. Επίσης, στην ενότητα «Προσωπογραφίες» έχει προστεθεί το ποίημα «Sebald», αφιερωμένο στον Γερμανό συγγραφέα, τον οποίο ο Ίσαρης αξιολόγησε πολύ θετικά μεταφράζοντας έργα του, αφού το 2000 είχε δημοσιεύσει την ενότητα «Προσωπογραφίες» στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*. Ακόμη, στη συγκεκριμένη έκδοση εμπεριέχονται πρωτοδημοσιευμένες οι ποιητικές συλλογές *Οι Ελεγείες της απουσίας* και *Ένα ποίημα για τον Πάτροκλο*. *Οι Ελεγείες της απουσίας* αφορούν μια οπτική τού ποιητή για τον θάνατο, καθώς έγραψε τη συλλογή σε προχωρημένη πλέον ηλικία. Η δεύτερη είναι ένας θρήνος για την απώλεια, και μάλιστα εκείνη του εξαιρετικά αγαπημένου φίλου. Και στις δύο συλλογές έχουν τοποθετηθεί προμετωπίδες με ρήσεις διακεκριμένων Ευρωπαίων και Ελλήνων λογοτεχνών, που έχουν σχέση με το περιεχόμενο της

καθεμιάς και αναδεικνύουν τον πυρήνα των νοημάτων τους. Αξίζει επίσης να σημειωθεί το διαφωτιστικό περιεχόμενο των σημειώσεων από τον ίδιο τον Ίσαρη στο τέλος του βιβλίου, με τις οποίες διευκολύνεται ο αναγνώστης στην κατανόηση των ποιημάτων.

Ακολούθησε η έκδοση του βιβλίου *Ονειρολόγιο* το 2018 από τις εκδόσεις Στερέωμα. Σε αυτό αφηγείται με πεζό λόγο σαράντα επτά από τα όνειρά του, που είχε καταγράψει στο ημερολόγιό του και τα οποία επεξεργάστηκε λογοτεχνικά, γιατί τα θεώρησε αξιόλογα για τον συσχετισμό τους με το λοιπό έργο του. Επτά πεζά κείμενα περιέχονται και στο βιβλίο *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς* από τις εκδόσεις Κίχλη (2020). Σε αυτά διέρχεται αναμνήσεις από αγαπημένους τόπους, στους οποίους έζησε ως επισκέπτης, ενώ μιλάει για τον θάνατο παίρνοντας θέση υπέρ της ζωής.

Αναφορικά με την εκδοτική πρακτική του Ίσαρη, δηλαδή των ενσωματώσεων παλαιών συλλογών στις νεότερες, αυτή συνδέεται κυρίως με προσθήκες ποιημάτων σε αυτές, τα οποία είτε γράφτηκαν μεταγενέστερα είτε, αν υπήρχαν ήδη γραμμένα, έκρινε αργότερα ότι θα πλούτιζαν το αρχικό περιεχόμενο των ενοτήτων «Όμιλος Φίλων Θαλάσσης» και «Μυθογραφία», οπότε και τα προσέθεσε. Το συμπεραίνουμε χωρίς να αναφέρει κάτι σχετικό ο ίδιος, όπως δεν εξηγεί και τις ανάλογες αφαιρέσεις. Τις προσθήκες επομένως τις σχετίζουμε πρώτα μάλλον με την επέκταση του όγκου αλλά και του νοήματος μιας συλλογής μέσω ποιημάτων που γράφτηκαν σε μεταγενέστερο από την έκδοσή της χρόνο. Έπειτα, οι μικρής έκτασης συλλογές οφείλονται πιθανόν και στη «δυσκολία» του Ίσαρη με την ποιητική έκφραση, όπως επεξηγηματικά αυτό αποτυπώνεται σε συνέντευξή του:⁴² «Νιώθω ευτυχισμένος όταν ζωγραφίζω, γιατί βυθίζομαι εντελώς σε αυτό που κάνω και χάνω την αίσθηση του χρόνου. Μου αρέσει και η συγγραφή, όμως οι λέξεις είναι πολύ επικίνδυνες, γιατί έχουν τεράστια δύναμη. Μια λέξη μπορεί να σε σώσει ή να σε οδηγήσει στην αυτοκτονία...». Σε άλλη συνέντευξή του το 2013 αναφέρει τα παρακάτω:⁴³ «Είμαι άρρωστος με τη λογοτεχνία, αλλά η ενασχόληση με τον λόγο με κουράζει. Πολύ συχνά με εξουθενώνει, με οδηγεί σε απόγνωση. Γιατί οι λέξεις, τα νοήματα, οι συνειρμοί είναι πολύ επικίνδυνα πράγματα. Πολύ πιο επικίνδυνα από τα σχήματα, τα

⁴² Θεοδωρής Αντωνόπουλος, ό. π.

⁴³ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σσ. 24-26.

χρώματα, τις συνθέσεις και τις μορφές».⁴⁴ Και σε άλλη συνέντευξή του επίσης είχε πει:⁴⁵ «Η ζωγραφική με λυτρώνει, με εξυψώνει, με ανακουφίζει, ακόμα και όταν ζωγραφίζω δυσάρεστα πράγματα και τερατώδη».

Η τελική του βούληση να αφαιρεθεί από τη συγκεντρωτική έκδοση το ποίημα «Τα περισσότερα εγκλήματα» θεωρούμε ότι αποτυπώνει μια όσιμη διαφωνία του με το περιεχόμενό του. Η αφαίρεση των ποιημάτων «Όλο διψάνε» και «Στον ποιητή» από τη συλλογή *Οι Τριστάνοι* ήδη από το 1992 μπορεί να έγινε για τον ίδιο λόγο. Ιδιαίτερα η αφαίρεση του δεύτερου μπορεί να εκληφθεί ως απόρριψη του περιεχομένου του λόγω και του μηττ λεξιλογίου του, που αμφισβητεί τον κοινωνικό ρόλο του ποιητή και έμμεσα και τον δικό του ρόλο ως τέτοιου. Και τα τρία ποιήματα, κατά την άποψή μας, θεώρησε ότι δεν αντιπροσώπευαν πλέον το γενικό ύφος και την υπαρξιακή κατεύθυνση που θέλησε να δώσει σχεδόν εξαρχής στο συνολικό έργο του. Επιπλέον, οι ποιητές της γενιάς του 70, επειδή δεν εκτονώθηκαν οργισμένα επάνω στους κοινωνικούς στόχους τους, οδηγήθηκαν στην εκδήλωση ενός αρνητικού ψυχοσυναισθηματικού κλίματος, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι αναβίωσε η κατάσταση της ψυχικής διάλυσης, την οποία εξέφρασε η καρυωτακική ποίηση. Στη βάση αυτής της αρνητικής ψυχικής διάθεσης, η αυτοκαταγγελία της ποιητικής ιδιότητας και ο αυτοδιασυρμός της ποιητικής λειτουργίας, που ανακαλούν τις «σάτιρες» του Καρυωτάκη, έγιναν ο κοινός τόπος της θεματικής τής αμφισβήτησης.⁴⁶ Αυτός ο βασικός κοινός τόπος της τότε αμφισβήτησης, ίσως δεν τον έβρισκε αργότερα σύμφωνα.

Αφότου πραγματοποίησε τη συγκεντρωτική έκδοση του 2013 και ως τον θάνατό του το 2022, δεν εξέδωσε άλλη ποιητική συλλογή. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ανέκδοτα ποιήματα ή σχέδια ποιημάτων στο αρχείο του. Όταν αυτό ερευνηθεί, πιθανόν να δοθούν ακριβέστερες εξηγήσεις για τον τρόπο έκδοσης της ποίησής του και για τα σχέδιά του σχετικά με αυτήν μετά το 2013. Σε συνέντευξή του το 2013 είχε εξομολογηθεί:⁴⁷ «Θα ήθελα δύο και τρεις ζωές να πραγματοποιήσω τα όνειρά μου. Θα ήθελα να γράψω περισσότερα ποιήματα, περισσότερα διηγήματα.

⁴⁴ Κώστας Αγοραστός, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Η γραφή μ' εξουθενώνει, η ζωγραφική με λυτρώνει», *bookpress*, 24 Δεκ. 2010, [διαθέσιμη στο:] <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/ellines/1288-alexandros-isaris> (προσπελάστηκε 02-03-2023).

⁴⁵ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 25.

⁴⁶ Ευριπίδης Γαραντούδης, Εισαγωγή, [στο:] «Οι ποιητές της Μεταπολίτευσης», [στο:] *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον εικοστό αιώνα – Επίτομη Ανθολογία*, Ανθολόγηση – Πρόλογος: Δώρα Μέντη, Αθήνα: Gutenberg, 2016, σ. 492.

⁴⁷ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ.25.

Θέλω να γράψω ένα μεγάλο μυθιστόρημα. Είμαι εβδομήντα ενός ετών και ο χρόνος που απομένει δεν μου επιτρέπει μεγάλες φιλοδοξίες».

Επομένως, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο μικρός όγκος της συνολικής λογοτεχνικής του παραγωγής οφείλεται τόσο στην προτίμηση έκφρασης μέσω της ζωγραφικής όσο και στις πολλαπλές ενασχολήσεις του, οι οποίες του αφαιρούσαν χρόνο από τη λογοτεχνική συγγραφή. Η συνθήκη αυτή τον οδηγούσε στην ενσωμάτωση των νέων μικρών έργων του στα παλαιότερα με τη μορφή κάθε φορά ενός αξιοπρεπούς σε όγκο βιβλίου αλλά και με κατάλληλες προσθαφαιρέσεις, με τις οποίες στόχευε να αποτυπώνει σε αυτό ανά εποχή την επιθυμητή εικόνα του κλίματός της και των ιδεών του.

Ωστόσο, το 2018 εξομολογήθηκε ότι έγραφε ήδη ένα μυθιστόρημα.⁴⁸ Το επιβεβαιώνει η ανιχνεία του Σοφία Περδίκη στη συνέντευξη του παραρτήματος της παρούσας εργασίας. Το μυθιστόρημα, που σύμφωνα με την προηγούμενη, έφερε τον τίτλο *Το πλοίο Ιθάκη*, δεν πρόλαβε να το ολοκληρώσει.

1.3. Το μεταφραστικό έργο του

Η παραμονή του Ίσαρη στην Αυστρία για τις σπουδές του τον βοήθησε να μάθει καλά τη γερμανική γλώσσα, της οποίας δήλωνε θαυμαστής, όπως αυτό αποτυπώνεται παρακάτω:⁴⁹

Το πιο αξιοσημείωτο γεγονός της ζωής μου ήταν πως έφυγα πολύ νέος από το επαρχιακό, ασφυκτικό περιβάλλον μιας περιορισμένης κοινωνίας για να βρεθώ στην καρδιά της Ευρώπης. Ήμουν δεκαεφτά χρονών όταν άρχισα να σπουδάζω Αρχιτεκτονική στο Γκρατς, σε ένα από τα παλαιότερα πολυτεχνεία της Ευρώπης. Η επαφή μου με τη γερμανική γλώσσα προκάλεσε μια τεράστια έκρηξη στο μυαλό μου. Η γλώσσα αυτή, η τόσο πλούσια και δυσφημισμένη λόγω των ναζί, άλλαξε τη σκέψη και διεύρυνε τη ματιά μου. Κάθε τόσο ανακάλυπτα καινούρια ονόματα, καινούρια ακούσματα, καινούρια αριστουργήματα. Αυτά τα χρόνια που έζησα στην Αυστρία ήταν τα πιο πλούσια σε πνευματικές αναζητήσεις και σε νέους ορίζοντες. Εκείνη την περίοδο ανακάλυψα τον Ρόμπερτ Μούζιλ, τον Φραντς Κάφκα, τον Χέρμαν Μπροχ, τον Χούγκο φον Χόφμανσταλ, τον Χαίλντερλιν, τον Κλάιστ... Ήμουν ολομόναχος, δεν είχα φίλους ούτε ερωτική ζωή και κολυμπούσα σε έναν πολύχρωμο ωκεανό συνθέσεων, λογοτεχνίας, ζωγραφικής και

⁴⁸ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, Αλέξανδρος Ίσαρης, *diastixo.gr*, 12 Απρ. 2018, [διαθέσιμη στο:] <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/9603-oneirologio-isaris> (προσπελάστηκε 30-11-2022).

⁴⁹ Στο ίδιο.

φιλοσοφίας. Άρχισα να μεταφράζω γερμανόφωνη λογοτεχνία και μέχρι σήμερα μετέφρασα 35 βιβλία. Με την έκδοση του μοναδικού μυθιστορήματος που έγραψε ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε, τις *Σημειώσεις του Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε*, που θα κυκλοφορήσει σε έναν μήνα από την Κίχλη, αναχωρώ οριστικά από τη χώρα και τον χώρο των μεταφράσεων για να ασχοληθώ αποκλειστικά με τα δικά μου κείμενα.

Έτσι προσέγγισε τα έργα μεγάλων Γερμανών συγγραφέων και συνθετών κλασικής μουσικής και τα αγάπησε. Οι ονομασίες των μουσικών ρυθμών *affetuoso*, *giocoso*, *largo*, *adagio* αποδεικνύουν τις άριστες μουσικές γνώσεις του, αφού στο βιβλίο του *Ανάμεσά τους η μουσική* τούς τοποθετεί ως προμετωπίδες των εμπειροχόμενων σε αυτό αφηγημάτων. Βρήκε τους κατάλληλους μουσικούς όρους για να περιγράψει τον εσωτερικό ρυθμό και τον ήχο των κειμένων του, που είναι γραμμένα εικαστικά και με εσωτερικό ρυθμό, αλλά δεν ακούγεται ο ήχος τους. Στην ποίηση και στην πεζογραφία του υπάρχουν αναφορές από το γερμανικό λογοτεχνικό πάνθεον.⁵⁰ Οι μεταφράσεις του από τα γερμανικά άρχισαν στα χρόνια της Θεσσαλονίκης, και μετά την επιστροφή του από την Αυστρία, με το μυθιστόρημα *Τόνιο Κρέγκερ* του Τόμας Μαν το 1974 από τις εκδόσεις Τραμ. Ακολούθησε η επιμέλεια του αφιερώματος στον Ρόμπερτ Μούζιλ του περιοδικού *Ηριδανός* το 1976, ενώ το 1977 κυκλοφόρησε το μυθιστόρημα του Μούζιλ *Ο Νεαρός Τέρλες*⁵¹ σε δική του μετάφραση.

Έκτοτε μετέφρασε πεζά έργα των: Πέτερ Χάντκε, Βίλχελμ Μύλλερ, Τόμας Μπέρχαρντ, Γκέοργκ Τρακλ, Κλάους Μαν, Ρότζερ Σάττακ, Μαξ Φρις, Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Γκότφριντ Μπεν, Ιβάν Γκολ, Γκέοργκ Μπύχνερ, Λούντβιχ Τικ, Άρτουρ Σνίτσλερ, Αντόν Τσέχοφ, Βιρτζίνιας Γουλφ, Ελίας Κανέτι. Επίσης μετέφρασε τα ορατόρια: *Τα κατά Ματθαίον Πάθη* του Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπαχ, *Η δημιουργία* του Γιόζεφ Χάυνδν. Ακόμη τα λιμπρέτα από τις όπερες *Φιντέλιο* του Λούντβιχ φον Μπετόβεν, *Τριστάνος και Ιζόλδη* του Ρίχαρντ Βάγκνερ, *Μαγικός Αυλός* του Βόλφφανγκ Αμαντέους Μότσαρτ και τους στίχους του κύκλου ποιημάτων *Το τραγούδι της γης* του Χανς Μπέντκε, μελοποιημένων από τον Γκούσταβ Μάλερ. Το 2015 οι εκδόσεις Gutenberg εξέδωσαν το βιβλίο *Έξι Ευρωπαίοι ποιητές*, με μεταφράσεις του σε ποιήματα των: Γκέοργκ Τρακλ, Αρσένι Ταρκόφσκι, Ρ.Μ. Ρίλκε, Τόμας Μπέρνχαρντ, Ιβάν Γκολ και Γκότφριντ Μπεν.

⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, «Εργοβιογραφία», [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σ. 11.

Τη μεταφραστική του ικανότητα αποδεικνύουν οι βραβεύσεις του, οι μετακλήσεις του από το Ινστιτούτο Γκαίτε, από τα ελληνικά πανεπιστήμια και από σχετικούς με τη μετάφραση φορείς. Το 1997 έλαβε το Κρατικό Βραβείο Μετάφρασης για το μυθιστόρημα *Μπετόν* του Τόμας Μπέρνχαρντ, ενώ υπήρξε ιδρυτικό μέλος του *Thomas Bernhard Foundation*. Το 1998 έδωσε στο Ινστιτούτο Γκαίτε μια διάλεξη με θέμα: «Συγγραφέας και μεταφραστής: Μια ιδιότυπη σχέση». Το 2000 παρέδωσε μαθήματα λογοτεχνικής μετάφρασης στο μεταπτυχιακό τμήμα της Γερμανικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και το 2001 στο γερμανικό τμήμα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Λογοτεχνικής Μετάφρασης (ΕΚΕΜΕΛ). Το 2016 συμμετείχε ως ομιλητής στην ημερίδα *Οι μεταφραστές και ο λόγος τους*⁵² του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ με τον τίτλο που προαναφέρθηκε. Η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι ανάγκες βιοπορισμού τού επέβαλαν όλο και περισσότερο την ενασχόληση με τη μετάφραση λογοτεχνικών έργων, σε επαγγελματικό επίπεδο.

Αναμφίβολα, το μεταφραστικό έργο του είναι μεγαλύτερο από το αυστηρά λογοτεχνικό. Η διακειμενικότητα από τη μετάφραση είναι διάχυτη τόσο στα πεζά κείμενα όσο και στα ποιήματά του, με μια ποικιλία αναφορών και έμμεσων επιρροών σε αυτά από το έργο της μετάφρασης. Για παράδειγμα, οι μεταφράσεις των προαναφερθέντων έργων τών Μαν και Μούζιλ έχουν σχέση με την αναζήτηση της σεξουαλικής ταυτότητας και με κρυμμένες ομόφυλες τάσεις, που διαπερνούν και το δικό του έργο. Ο Μούζιλ συνδέεται επίσης με τις εκφρασμένες σε συνεντεύξεις απόψεις του ενάντια στον ναζισμό.⁵³ Επίσης, χαρακτηριστικό είναι το πεζογράφημα «Ρόμπερτ Μούζιλ» στο βιβλίο *Ονειρολόγιο*, όπου αποκαλύπτονται σκέψεις του για τον Μαρσέλ Προυστ και για την έννοια του χρόνου αλλά και εκτιμήσεις σχετικά με την τεράστια συμβολή των Μπαχ και Μότσαρτ στη μουσική.⁵⁴ Εκτός από τα προαναφερόμενα θέματα, στο παραπάνω βιβλίο, καταγράφεται σε όνειρο ένας διάλογός του με τον Μούζιλ. Εκεί θίγονται τα θέματα της ποίησης και της ζωγραφικής του, τα οποία σχετίζονται με το έργο, τη ζωή και την προσωπικότητα του Γερμανού συγγραφέα. Από τη μελέτη του βιβλίου τού τελευταίου *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* προέρχεται και το θέμα της αγάπης των αδελφών, το οποίο πραγματεύεται στην ποιητική συλλογή *Οι Τριστάνοι*. Η μυθική μορφή της αμαζόνας Πενθεσίλειας⁵⁵

⁵² Στάθης Κουτσούνης, ό. π., σ. 41.

⁵³ Θεοδωρής Αντωνόπουλος, ό. π.

⁵⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, Αθήνα: Στερέωμα, 2018, σσ. 31-33.

⁵⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, άτιτλο ποίημα [στην ποιητική ενότητα:] «Τα Ψευδώνυμα», [στο:] *Οι Τριστάνοι*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992, σ. 65.

και η αυτοκτονία του Χάινριχ φον Κλάιστ⁵⁶ συνδέονται με τον βίαιο θάνατο και το κοινωνικό αδιέξοδο ποικίλων ερωτικών τριγώνων, θέμα που έχει επίσης σχέση με τη ζωή του Μούζιλ. Τέλος την επιρροή που δέχθηκε από τον Μούζιλ έμμεσα εκφράζει και η απεικόνιση του νεαρού Τέρλες με δικό του σκίτσο στο εξώφυλλο του πρωτομεταφρασμένου από αυτόν ομώνυμου βιβλίου. Τα δύο μυθιστορήματα *Ο νεαρός Τέρλες* του Μούζιλ και ο *Τόνιο Κρέγκερ* του Μαν έδωσαν το υπόβαθρο για τον ομόφυλο έρωτα στο έργο του.

Ο θαυμασμός του τόσο για την εκφραστική ικανότητά του ως καλλιτέχνη όσο και για την πολύπαθη περιπέτεια της ζωής του Ταρκόφσκι συνδέεται με τη μετάφραση του βιβλίου του *Μαρτυρολόγιο* και με τον τίτλο *Ονειρολόγιο*, που έδωσε ο Ίσαρης σε δικό του βιβλίο, αναλογικά προς το *Μαρτυρολόγιο*, το οποίο μετέφρασε.⁵⁷ Ο Ταρκόφσκι είναι μαζί με τον ποιητή Καβάφη οι εξαιρετικές περιπτώσεις καλλιτεχνών που θαύμαζε και εξεικόνισε. Επανειλημμένα είχε πει ότι τον Ταρκόφσκι τον θαύμαζε περισσότερο από όλους. Ίσως, γιατί η ζωή και το έργο του Ρώσου σκηνοθέτη αντανακλούν τον βασικό προβληματισμό του για τη βάση της ανθρώπινης περιπέτειας και την επιθυμία του ίδιου να γίνει σκηνοθέτης.

Επιπλέον, η μετάφραση έργων του Ράινερ Μαρία Ρίλκε βοήθησε να εμβαθύνει στο έργο του ποιητή, ώστε να γράψει το δοκίμιο *Κάτω από τόσα βλέφαρα – Σημειώσεις για τον Ρίλκε*, σε μια προσπάθεια να δείξει τον ψυχισμό και την ανάγκη μόνωσης του μεγάλου γερμανόφωνου ποιητή. Στον πρόλογο αυτού του δοκιμίου αιτιολογεί τον θαυμασμό του για την ιδιάζουσα αυτή ύπαρξη,⁵⁸ από την οποία δανείστηκε και το μότο «Το παν είναι να αντέχουμε». Αυτό υιοθέτησε ως στάση του απέναντι στη ζωή και την αποτύπωσε στην ποίηση και στη ζωγραφική του. Χαρακτηριστικά δε αναφέρει για την επιρροή της μετάφρασης στο λογοτεχνικό έργο του τα παρακάτω:⁵⁹

Είναι πολλοί εκείνοι που με επηρέασαν: Ο Μούζιλ, ο Ρίλκε, ο Μαν, καθώς και ένας που δεν ήταν συγγραφέας αλλά σκηνοθέτης του κινηματογράφου: Ο Αντρέι Ταρκόφσκι, του οποίου μετέφρασα το *Μαρτυρολόγιο*. Ο Ταρκόφσκι υπήρξε για μένα αδερφός, φίλος, συνοδοιπόρος, ένας άγιος, ένας μάρτυρας,

⁵⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, «Οι μοιραίοι του Βερολίνου», [στο:] *Ανάμεσά τους η μουσική*, Αθήνα: Νεφέλη, 21998, σσ. 42-56.

⁵⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό. π., σ. 12.

⁵⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Κάτω από τόσα βλέφαρα – Σημειώσεις για τον Ρίλκε*, Αθήνα: Ίκαρος, 2007, σσ. 11-14.

⁵⁹ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, ό. π.

ένας καλλιτέχνης που οδηγούσε πάντοτε τα βήματά μου. Η αγάπη που νιώθω γι' αυτόν τον μεγάλο δημιουργό, παραμένει αναλλοίωτη εδώ και δεκαετίες.

Ο τίτλος της συλλογής *Οι Τριστάνοι* προέρχεται από το λατινικό επίθετο *tristis*, δηλαδή λυπημένος. Στο πεζόμορφο ποίημα «Ημερολόγιο» της συλλογής αρχίζει με τη φράση:⁶⁰ «Θέλω να γράψω ένα βιβλίο για τους Τριστάνους, το λαό των λυπημένων».⁶¹ Το βασικό κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι όλοι ήταν ήρωες λογοτεχνικών θεατρικών ή μουσικών έργων ή Ευρωπαίοι δημιουργοί, κυρίως Γερμανοί, που η θλίψη και η απογοήτευση κυριαρχούσαν στη ζωή τους και κάποιοι υπήρξαν και αυτόχειρες. Τη χορεία αυτών των απεγνωσμένων, που αποκαλεί Τριστάνους, γιατί ζουν με τη θλίψη για το ανεκπλήρωτο και με την απουσία προοπτικής, ενδεικτικά εκπροσωπεί το ζευγάρι Τριστάνος και Ιζόλδη από την ομώνυμη όπερα του Βάγκνερ. Μεταφράζοντας το λιμπρέτο της επηρεάστηκε ως προς το όνομα της συλλογής, η οποία εν τέλει ξέφυγε θεματικά από την αρχική του πρόθεση να μιλήσει για τους απεγνωσμένους και επεκτάθηκε στις αναζητήσεις τού ασυνείδητου για τον έρωτα.

Στην ενότητα «Προσωπογραφίες» της συγκεντρωτικής συλλογής *Εγώ ένας ξένος*⁶² φαίνεται και ο θαυμασμός του Ίσαρη προς συγκεκριμένες προσωπικότητες της τέχνης. Παραθέτει σε αυτήν ποιήματα με τίτλους τα ονόματα των Κ.Π. Καβάφη, Ταρκόφσκι, των μουσουργών Μπαχ και Μάλερ, των συγγραφέων Ρίλκε και Μαξ Ζέμπαλντ και άλλων καλλιτεχνών, οι οποίοι, κατά την άποψή του, είναι τόσο σπουδαίοι στο είδος τους, ώστε να διεκδικούν την αθανασία μέσα από το έργο τους.⁶³ Η γνώμη του αυτή, ειδικά για τους προαναφερθέντες, ανιχνεύεται διάσπαρτα και στα πεζογραφήματά του. Επιπλέον, κάποιες ζωγραφικές συνθέσεις του είναι εμπνευσμένες από τις μεταφράσεις του ή την ευρύτερη επαφή του με την ευρωπαϊκή κουλτούρα.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Ίσαρης, επηρεασμένος και από το μεταφραστικό έργο του, περιλαμβάνει στο λογοτεχνικό, και σε αρκετές περιπτώσεις και στο ζωγραφικό,

⁶⁰ Όλα τα κείμενα του Ίσαρη, πεζά και ποιητικά, είναι γραμμένα σε πολυτονικό. Το ίδιο και ο πρόλογός του στο βιβλίο Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, όπως και η συνέντευξη στο *Διαβάζω*, τ. 69 (Μάιος 1983). Οι τίτλοι των έργων του είναι γραμμένοι με κεφαλαία. Παρά τη σταθερή προτίμησή του στο πολυτονικό, τα παραθέματα στην παρούσα εργασία, απ' όπου και αν αντλούνται, γράφονται στο μονοτονικό σύστημα για λόγους ομοιομορφίας και οι τίτλοι των έργων του με πεζά γράμματα.

⁶¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 101.

⁶² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος*, ό. π., σσ. 195-207.

⁶³ Στις συνεντεύξεις του έχει κάνει σχετικές αναφορές στα πρόσωπά τους.

θέματά τους, σχετικά με τον πόνο του αδιέξοδου έρωτα, την προδοσία των φίλων, τη μοναξιά, τη φθορά του σώματος και τον θάνατο.

1.4. Το ζωγραφικό έργο του

Αν το λογοτεχνικό έργο του Ίσαρη είναι σχετικά μικρό, η ζωγραφική δραστηριότητά του από το 1968 ως το 2020 είναι πυκνή και αδιάλειπτη και σχετίζεται με την ποίηση και το μεταφραστικό έργο του. Όλες όμως οι ενασχολήσεις του συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους και αποτυπώνουν το στίγμα των μεταφυσικών, υπαρξιακών και οντολογικών προβληματισμών του. Λέει σε συνέντευξή του:⁶⁴

Η ποίηση επηρεάζει τη ζωγραφική μου και η ζωγραφική μου είναι έντονα παρούσα στα ποιήματά μου. Νομίζω πως από τη συνύπαρξη αυτών των δύο κερδίζουν σε βάθος και τα ποιήματα που γράφω και οι πίνακες που δημιουργώ. Η μία τέχνη θα ήταν φτωχότερη χωρίς την άλλη. Θεωρώ τον εαυτό μου προνομιούχο που μπορώ να εκφράζομαι με διάφορους τρόπους. Διαθέτοντας πολλά ταλέντα και δημιουργώντας συγχρόνως σε πολλούς τομείς της Τέχνης και του λόγου, ζω πολλές παράλληλες ζωές. Σας υπενθυμίζω πως είμαι και φωτογράφος και γραφίστας...

Ξεκίνησε να ζωγραφίζει με μολύβι και με σινική μελάνη βάζοντας σπάνια και χρώμα στα σκίτσα του.⁶⁵ Θα λέγαμε ότι η περίοδος 1965-1978 είναι και η πρώιμη της ζωγραφικής του, που ο κριτικός Βασίλης Παπαβασιλείου αποκαλεί *Ο βυθός*.⁶⁶ Με έργα σινικής μελάνης, φτιαγμένα ήδη από το 1965, έλαβε μέρος το 1968 στον διαγωνισμό Κώστα Παρθένη και διακρίθηκε με έπαινο. Τα έργα αυτά εκτέθηκαν στην γκαλερί *Άστορ*.⁶⁷ Με ασπρόμαυρες τέτοιες συνθέσεις και ελάχιστες με χρώμα έκανε και την πρώτη ατομική του έκθεση το 1973 στην γκαλερί *ZM* στη Θεσσαλονίκη το 1973. Ο ίδιος λέει γι' αυτές τις συνθέσεις:⁶⁸

⁶⁴ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, ό. π.

⁶⁵ Όλα τα στοιχεία για τη χρονολόγηση και τα στοιχεία της ζωγραφικής του Ίσαρη έχουν αντληθεί από την εργοβιογραφία και τα κείμενα κριτικών τέχνης μέσα στα λευκώματα που εκδόθηκαν με αφορμή τις εκθέσεις του. Όπου δεν υπάρχει αναφορά σε κριτικό τέχνης, τα σχόλια είναι προσωπικά και έχουν συντεθεί από τη μελέτη των κριτικών κειμένων που υπάρχουν στα λευκώματα αυτά.

⁶⁶ Βασίλης Παπαβασιλείου, άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης - Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σ. 27.

⁶⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, «Εργοβιογραφία» [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης. Τα έργα του φθινοπώρου - Ζωγραφική 2008-2016*, Αθήνα: Αρμός, 2016, σ. 89. Η πληροφορία αντλήθηκε από το προαναφερθέν λεύκωμα.

⁶⁸ Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, Διπλωματική έκδοση. Πρόλογος: Αλέξανδρος Ίσαρης. Επιμέλεια έκδοσης - Επίμετρο: Ευριπίδης Γαραντούδης, Αθήνα: Ίκαρος, 2006, σσ. 16-17.

Μου άρεσε να ζωγραφίζω παραμορφωμένα σώματα ή τερατώδεις μορφές, ανθρώπινα μέλη, μυθικά ζώα, τεράστια χέρια και πόδια, ανθρώπους αγκαλιασμένους ή σωριασμένους... Το αγαπημένο μου θέμα ήταν η απεικόνιση ενός κόσμου που σήπεται και βουλιάζει· ο συσσωρευμένος και κατεστραμμένος κόσμος των ανθρώπων, που δημιουργεί τις στρωματώσεις της Ιστορίας.

Για το βιβλίο από τις εκδόσεις Τραμ με τα έργα της έκθεσης αυτής, ο Γιώργος Χειμωνάς έγραψε ένα κείμενο με τίτλο « Άγιος Γεώργιος». Ο Ίσαρης λέει σχετικά με το κείμενο αυτό:⁶⁹ «Παρ' όλο που η ζωγραφική ή το όνομά μου δεν αναφέρονταν πουθενά, είχε άμεση σχέση με την ατμόσφαιρα των έργων μου».

Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1978 και εργάστηκε συστηματικά για το υλικό της έκθεσης που πραγματοποιήθηκε στην γκαλερί *Νέες Μορφές* τον Μάρτιο του 1981. Τα εκτεθέντα έργα ήταν λάδια (ξυσμένο λάδι) και συνθέσεις με χρώμα, που υπαγόρευαν η φαντασία και τα βιώματά του. Η ανατομία του παρελθόντος, που σκόρπιζε πάνω στον κόσμο τα κρυφά και τα φανερά όργανα του ανθρώπινου σώματος, καταλήγει πλέον σταδιακά σε ένα αναγεννημένο-αναγεννησιακό σώμα.⁷⁰ Ο κριτικός τέχνης Χρύσανθος Χρήστου σχολιάζει ότι ο Ίσαρης προδίδει τη γνωριμία του με τον φανταστικό ρεαλισμό της Βιέννης εκφράζοντας την εσωτερική συγκίνηση σε πλούσιες σουρεαλιστικές εικόνες.⁷¹

Θέμα της παραπάνω έκθεσης ήταν ο άνθρωπος, το γυμνό κυρίως ανθρώπινο σώμα, με πιστότητα ως προς τις ανατομικές λεπτομέρειες και έντονη πνευματικότητα.⁷² Ο θάνατος στις συνθέσεις είναι μεταμφιεσμένος (συχνά σε ύπνο) και η τραγικότητα είναι ντυμένη με λυρική ομορφιά.⁷³ Εμφανείς πλέον είναι οι επιρροές από το παρελθόν και μάλιστα από την Αναγέννηση, ενώ έκδηλα είναι τα εξπρεσιονιστικά και σουρεαλιστικά στοιχεία. Μετά τον κατακερματισμό του σώματος και τις ασαφείς και συγκεχυμένες μορφές που εμφανίζουν τα έργα του της πρώτης περιόδου ως το 1978, οι μορφές γίνονται στο εξής πιο συγκεκριμένες. Η τεχνική του ξυσμένου λαδιού θυμίζει τη φθορά που επιφέρει σ' αυτές ο χρόνος. Διάχυτος είναι ο κόσμος του ονείρου που «υποδέχεται» το κεντρικό θέμα, το οποίο,

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 17.

⁷⁰ Κριτικές αναλύσεις για τα έργα της έκθεσης στην γκαλερί *Νέες Μορφές* παρατίθενται στο λεύκωμα *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σσ. 21-31. Αυτές έχω συμβουλευθεί για τα σχόλιά μου, όπως και τις κριτικές που παρατίθενται και στα τέσσερα λευκώματα για το έργο του.

⁷¹ Χρύσανθος Χρήστου, άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σ. 21.

⁷² Haris Livas, άτιτλο κείμενο, στο ίδιο, σ. 23.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 24.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 23.

με «όχημα» το όνειρο, βγαίνει από τον χώρο του ασυνείδητου. Το ανθρώπινο πρόσωπο συχνά δεν φαίνεται λόγω της κεκλιμένης στάσης του λαιμού ή επειδή έχει σβηστεί ή παραμορφωθεί. Μέσα σε μια εποχή φθοράς και ισοπέδωσης, αυτό έχει υποστεί τη μεγαλύτερη αλλοίωση, γι' αυτό και στον Ίσαρη απουσιάζει, κρύβεται ή εμφανίζεται κατακερματισμένο.⁷⁴ Από την άποψη αυτή, η ζωγραφική του, παρά το γεγονός ότι διαλέγεται πλέον με την Αναγέννηση, είναι τελείως σύγχρονη. Για τα έργα της περιόδου 1978-1981 ο Γιώργος Χειμωνάς το 1981 έχει γράψει το κείμενο με τίτλο «Μετείκασμα».⁷⁵ Ο Ίσαρης το 2006 σχολιάζει ότι το κείμενο αυτό αφορούσε τη ζωγραφική που θα έκανε στο μέλλον και συνεχίζει:⁷⁶ «Από τότε ως σήμερα γράφτηκαν πολλές κριτικές για το έργο μου, αλλά αυτό το κείμενο παραμένει αξεπέραστο. Μέσα σέ λίγες γραμμές περιέχει όλα όσα θα μπορούσε να πει κανείς για τον τρόπο που δημιουργώ». Παραθέτουμε την ακροτελεύτια παράγραφο από το κείμενο του Χειμωνά, που αποτελεί και το συμπέρασμά του για τη ζωγραφική του Ίσαρη:⁷⁷

Θεωρώ πως ο Αλέξανδρος Ίσαρης ανήκει σε μια αναγεννησιακή τάξη ζωγράφων, εκείνων που επαναποθετούν το αίτημα της τέχνης για την ανθρωπομορφική στερέωση του κόσμου. Πρόκειται για έναν ανθρωπομορφισμό εικαστικό, αλλά κυρίως ιδεολογικό (περισσότερο παρά ψυχολογικό): στεγάζει τον κόσμο κάτω από την ανθρώπινη μορφή, που την τεντώνει μέχρι να σκιστεί και να φανεί το ξένο.

Ο Ίσαρης στο διάστημα 1978-1984 πέρασε προς την ωριμότητα του έργου του που ο Βασίλης Παπαβασιλείου αποκαλεί: *Το μνημείο*.⁷⁸ Συνέχισε να ζωγραφίζει με λάδια, παστέλ και μολύβι και εργάστηκε συστηματικά από το 1981 ως το 1983 για την κατασκευή πορτρέτων του Κ.Π. Καβάφη. Συμμετείχε με τα έργα αυτά σε ατομική και ομαδικές εκθέσεις. Από το 1984 περίπου και εξής δούλεψε συστηματικά με χρωματιστά μολύβια, μια τεχνική πολύ δύσκολη. Σ' αυτήν υπήρξε αυτοδίδακτος και την εξέλιξε σε βαθμό απίστευτης τελειότητας, ώστε το ζωγραφικό έργο να δείχνει λάδι ή παστέλ.⁷⁹

⁷⁴ Βασίλης Παπαβασιλείου, άτιτλο κείμενο, στο ίδιο, σ. 28.

⁷⁵ Γιώργος Χειμωνάς, «Μετείκασμα», *Η λέξη*, τ. 4 (Μάιος 1981), σσ. 322-323.

⁷⁶ Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, ό. π., σ. 23.

⁷⁷ Γιώργος Χειμωνάς, ό. π., σσ. 322-323.

⁷⁸ Βασίλης Παπαβασιλείου, άτιτλο κείμενο, ό. π., σ. 27.

⁷⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, Αφιέρωμα από την εκπομπή *Παρασκήνιο* της ΕΡΤ, ό. π.

Για τα έργα της περιόδου 1984-1992 εκδόθηκε ένα λεύκωμα με κατατοπιστικό κείμενο της κριτικού Αθηνάς Σχινά,⁸⁰ ενώ αυτά εκτέθηκαν στην γκαλερί *Κρεωνίδης*, με τον τίτλο *Τοπία της Χίμαιρας*. Η νέα αυτή ζωγραφική παραγωγή του Ίσαρη είναι ένα σχόλιό του για την πραγματικότητα, στην οποία δεσπόζουν η αγωνία των σωμάτων μπροστά στη φθορά του χρόνου, ο κατακερματισμένος ερωτισμός και το ανθρώπινο πάθος. Σε πολλές περιπτώσεις προβάλλονται εσωτερικά ανατομικά χαρακτηριστικά, που διατρέχουν τον ανθρώπινο κορμό. Το δράμα, ο πόνος των θρησκευτικών παραστάσεων εμπλέκεται με το πάθος και την ηδονή. Κυριαρχεί η ιδέα ενός παζλ που τα στοιχεία του δεν ενώνονται πουθενά. Σώματα σε μοναδικά συμπλέγματα πάνω σε θέματα του παρελθόντος, μνήμες, όνειρα και η εφιαλτική όσο και ηδονική συνέχεια του ανθρώπινου είδους.⁸¹ Το ονειρικό κλίμα, που αποπνέει άλλοτε λυρισμό και άλλοτε εφιάλη, οδηγεί στην επίκληση της χαμένης ιερότητας των σύγχρονων κοινωνιών.⁸² Η χαμένη ιερότητα τονίζεται και με την προβολή των νέων ανθρώπινων συμπλεγμάτων πάνω στις παλιότερες αναγεννησιακές εικόνες, σαν ένα είδος σύγκρισης ανάμεσά τους με θέμα τη συναισθηματική απόσταση. Μεταξύ των εμπλεκόμενων σωμάτων, ο Εσταυρωμένος θυμίζει τη φθαρτότητα, την αποδοχή της αίσθησης του χρόνου, που περνάει, της ματαιότητας και του θανάτου. Πρόκειται για μεταφυσικές αναζητήσεις, την αρχή των οποίων ανάγει στην εποχή που μετέφραζε τα ημερολόγια του Ταρκόφσκι, στα οποία ο Ρώσος σκηνοθέτης τόνιζε ότι μόνο η αγάπη και η ομορφιά μπορούν να λειτουργήσουν ως αντίδοτο στην άμβλυνση της ευαισθησίας απέναντι στον ανθρώπινο πόνο.⁸³

Η περίοδος 1994-1999 περιλαμβάνει έργα που εκτέθηκαν στην *Αίθουσα Τέχνης Σκουφά*, ενώ εκδόθηκε από τον Εξάντα το αντίστοιχο λεύκωμα. Ο Ίσαρης αξιοποίησε στο έπακρο την τεχνική των χρωματιστών μολυβιών και η εξέλιξη στην πολυπλοκότητα των συνθέσεών του από το 1984 και εξής είναι φανερή. Συνέχισε με θεματολογία από την Αρχαιότητα και την Αναγέννηση, με εξαιρετικά αποτελέσματα στην ένταση του χρώματος και στη στιλπνότητα. Τα σουρεαλιστικά στοιχεία είναι αναγνωρίσιμα, αλλά, για να γίνουν κατανοητά τα θέματα από τον θεατή, είναι

⁸⁰ Αθηνά Σχινά, άτιτλο κείμενο, [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ζωγραφική 1984-1992*, Αθήνα, Ολκός, 1993, σσ. 7-12.

⁸¹ Όλγα Μπάτη, άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, ό. π., σσ. 33-34.

⁸² Ηλίας Κανέλλης, άτιτλο κείμενο στο ίδιο, σ. 32.

⁸³ Αγγελική Βασιλάκου, άτιτλο κείμενο, στο ίδιο, σ. 42.

απαραίτητη γι' αυτόν η θύραθεν παιδεία.⁸⁴ Μέσα από τη διαδικασία του ονείρου αναδεικνύεται η απωθημένη ερωτική επιθυμία και κάθε άλλη ανεκπλήρωτη. Επανέρχονται οι σωματογραφίες, οι θρήνοι, οι Αποκαθλώσεις, η περίπτυξη, η σκιαγράφηση των εσωτερικών οργάνων του ανθρώπινου σώματος. Όλα δε τα αισθήματα σημαίνονται με την εξωτερική και εσωτερική ανατομία του.

Η επόμενη ενότητα έργων, ζωγραφισμένων από το 1999 ως το 2004, εκτέθηκε στην γκαλερί 7 το 2000 και εκδόθηκε από τον Εξάντα λεύκωμα που τα περιέχει. Στο λεύκωμα αυτό υπάρχει συνέντευξη του Ίσαρη που δόθηκε στον Θανάση Γωγάδη το 2000, καθώς και το δικό του προλογικό κείμενο «Ο άνθρωπος και το αίνιγμα».⁸⁵ Στα δύο αυτά κείμενα αποκαλύπτει όλα τα «κλειδιά» για την κατανόηση της ζωγραφικής του, που τη χαρακτηρίζει ονειρική με σουρεαλιστικά στοιχεία. Ανάμεσα από άλλα, τα οποία διευκρίνισε στην προαναφερθείσα συνέντευξη, σημειώνουμε τα εξής:

Στο κέντρο της δημιουργίας μου βρίσκεται ο άνθρωπος. Το ανθρώπινο σώμα ως εσωτερική και εξωτερική όψη με προκαλεί αδιάκοπα. Κεντρικό θέμα σε όλες τις περιόδους της δημιουργίας μου είναι ο χρόνος, όπως τον εννοεί ο Προυστ, η μνήμη, ο προβληματισμός για τη ματαιότητα των πραγμάτων. Το θέμα της ζωγραφικής μου είναι ο άνθρωπος και η παρουσία του στο αχανές των χιλιετιών. Η δύναμη να αγωνίζεται στα πλαίσια του χωροχρόνου που του δίνεται αποτελεί ένα αίνιγμα που δεν θα λυθεί ποτέ. Θα προσπαθήσω ως το τέλος με την ποίηση και τη ζωγραφική μου να παραμείνω πιστός σε αυτή την εμμονή μου με το θέμα αυτό.

Σχετική με όσα αναφέρθηκαν από τον Ίσαρη προηγουμένως είναι η άποψη της καθηγήτριας Ιστορίας της Τέχνης Ευθυμίας Γεωργιάδου-Κούντουρα, που σημειώνει ότι ο Ίσαρης ποιητής, ο Ίσαρης μεταφραστής και ο Ίσαρης ζωγράφος αποτελούν τρεις όψεις της ίδιας πραγματικότητας, καταλήγοντας: «Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι και οι [ποιητικές] εικόνες αποτελούν ένα είδος εικαστικής μετάφρασης-μετάπλασης ζωγραφικών κειμένων».⁸⁶ Η ανωτέρω καθηγήτρια εννοεί ότι ο Ίσαρης αποτυπώνει με λέξεις το ζωγραφικό έργο του.

Στο επόμενο λεύκωμα από τις εκδόσεις Ίνδικτος, με έργα από το 2004 ως το 2007, παρουσίασε τη σειρά έξι πινάκων, ζωγραφισμένων από το 2005 ως το 2007, με τους οποίους επιχείρησε να διεισδύσει στο μυστήριο του επιβλητικού αγάλματος του

⁸⁴ Αντώνης Κωτίδης, «Αλέξανδρος Ίσαρης: Τα όρια της αναπαράστασης», στο ίδιο, σσ. 46- 47. Ο όρος σημαίνει αρχαιοελληνική παιδεία.

⁸⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, «Ο άνθρωπος και το αίνιγμα», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα – Ζωγραφική 1999-2004*, Αθήνα: Εξάντας, 2004, σσ. 15-17.

⁸⁶ Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, «Τα εικαστικά μυστήρια του Αλέξανδρου Ίσαρη», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ζωγραφική 2004-2007*, Αθήνα: Ίνδικτος, 2008, σ. 18.

Νέου της Μοτύης,⁸⁷ και, σε αντίστιξη προς τη φθορά, να αναδείξει το κάλλος του νεανικού ανθρώπινου σώματος. Τα θέματα των υπολοίπων πινάκων του λευκώματος έχουν ως υπόστρωμα την Αναγέννηση, με προσωπογραφίες, ανατομικές εικονογραφίες, έναν θρήνο, και με το θέμα της μαγικής εικόνας να αποτυπώνει την επιθυμία του καλλιτέχνη να γίνει σκηνοθέτης κινηματογράφου, και κυρίως τη στρωμάτωση του χρόνου και την έννοια του αχρονικού. Τα παραπάνω έργα εκτέθηκαν στην γκαλερί 7 της Αθήνας το 2008.

Η ζωγραφική των ετών 2008-2016 βρίσκεται στο λεύκωμα *Τα έργα του Φθινοπώρου*. Οι ανατομικές αποδόσεις του σώματος είναι και πάλι πολλές. Το τέλος της ζωής ως φθινόπωρο, η ανάμνηση, η μνήμη, ο ύπνος και ο θάνατος είναι αποτυπωμένα με τρόπο αινιγματικό, ηδονικό και εφιαλτικό. Η προσφορά του είναι η κατάθεση βιωμένης πείρας για τη ζωή, τον χρόνο, τη μνήμη και τον θάνατο.⁸⁸ Μελετώντας και τις τρεις πτυχές του έργου τού Ίσαρη, δεν μπορούμε παρά να καταλήξουμε ότι υπηρετούν τις ιδέες που αναφέρθηκαν στις καταληκτικές παραγράφους των δύο προηγούμενων ενοτήτων και ότι αλληλοσυμπληρώνονται.

⁸⁷ Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, «Αλέξανδρος Ίσαρης: Ζωγράφος και ποιητής», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης. Τα έργα του Φθινοπώρου – Ζωγραφική 2008-2016*. Αθήνα: Αρμός, 2016, σ. 31.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 38.

Κεφάλαιο 2. Ο Ίσαρης ως ποιητής της γενιάς του '70

2.1. Η κατάταξή του στη γενιά του '70 με γραμματολογικά κριτήρια

Ο ίδιος ο Ίσαρης δεν επιχείρησε να ενταχθεί σε κάποια λογοτεχνική ομάδα ή να προσδιορίσει γραμματολογικά το έργο του. Οι χρονολογικές και γραμματολογικές αναφορές του γι' αυτό είναι πάντοτε έμμεσες,⁸⁹ χωρίς χαρακτηρισμούς, και αφορούν μόνο στα χρόνια που έζησε και δραστηριοποιήθηκε λογοτεχνικά, καλλιτεχνικά και επαγγελματικά στη Θεσσαλονίκη.

Σύμφωνα με τη μελέτη του Μιχάλη Μερακλή *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1980)*,⁹⁰ ο Ίσαρης τοποθετείται μεταπολεμικά στην περίοδο της ποίησης που εμφανίζεται στη δεκαετία του '70. Είναι επομένως σύγχρονος ποιητής αλλά και νεοτερικός ή μοντέρνος. Η ποίησή του ως μοντέρνα ή νεοτερική δεν έχει καθόλου σχέση με την παραδοσιακή φόρμα, κυριαρχεί σ' αυτήν ο ελεύθερος στίχος και δεν αποκαλύπτονται εύκολα τα νοήματά της. Είναι ταυτισμένη με την αλλαγή και την ανανέωση που είχε επιχειρηθεί σε αυτήν από τη δεκαετία του '20, σύμφωνα με εκτίμηση του Αλέξανδρου Αργυρίου.⁹¹ Οι δε απαρχές της επίσημα ταυτίστηκαν με τη δημοσίευση το 1931 της πρώτης ποιητικής συλλογής *Στροφή* του Γιώργου Σεφέρη, και μέχρι το τέλος αυτής της δεκαετίας η νεοτερική ποίηση είχε παγιωθεί οριστικά.⁹² Στο άρθρο του «Ο μοντερνισμός στην ελληνική λογοτεχνία», ο Αργυρίου εξηγεί όλους τους προαναφερθέντες όρους.⁹³ Στον Αργυρίου οφείλεται και ο διαχωρισμός της μεταπολεμικής ποίησης σε γενιές, συνδεδεμένος με το πολιτικοκοινωνικό

⁸⁹ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Κρατάω τους μεγάλους έρωτες και τις μεγάλες φιλίες», *bookpress*, 19 Ιουν. 2018, [διαθέσιμη στο:] <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/sinomilies/9112-2019-01-21-18-17-19> (προσπελάστηκε 18-10-2022).

⁹⁰ Μιχάλης Μερακλής *Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σσ. 289-291.

⁹¹ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Εισαγωγή στη νεώτερη ελληνική ποίηση», [στο:] *Η ελληνική ποίηση – Νεωτερισμοί ποιητές του Μεσοπολέμου*, *Ανθολογία – Γραμματολογία*, Αθήνα: Σοκόλης, 1979, 1985, 1990, σσ. 19-230.

⁹² Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 510-511.

⁹³ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Ο Μοντερνισμός στην ελληνική λογοτεχνία» [στο:] *Μοντερνισμός: Η ώρα της αποτίμησης – Σειρά διαλέξεων*, Αθήνα: Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1996, σσ. 257-258. Ορμώμενος από τον όρο «μοντερνισμός στην ποίηση» ή και «μοντέρνα ποίηση», ο Αργυρίου προσπαθεί στην ανάλυσή του να αποδώσει καλύτερα το φαινόμενο του μοντερνισμού που έρχεται στις αρχές του 20ου αι. στην Ελλάδα από την Ευρώπη. Αυτό συνδέεται με την προσπάθεια ανανέωσης της ποίησης και την εμφάνιση των νέων ρευμάτων. Ο Αργυρίου επισημαίνει τους όρους νέα τέχνη, νεότερη τέχνη και μοντέρνα τέχνη, και πολύ αργότερα, το 1979 ο ίδιος λέει: «προτάθηκε (ήδη από τον τίτλο) το «νεοτερική» ως ελληνική απόδοση του «μοντέρνα», λέξη η οποία στον Θουκυδίδη σήμαινε όχι μόνο το «νεότροπο», το «μοντέρνο» αλλά και το επαναστατικό. Στο ίδιο άρθρο του επίσης διαχωρίζει και την έννοια σύγχρονος από την έννοια μοντέρνος, ταυτισμένη με το επαναστατικό».

περιβάλλον της. Ο διαχωρισμός αυτός, αν και δέχτηκε επικρίσεις, τελικά καθιερώθηκε. Έτσι άνοιξε η οδός στην κριτική, ώστε οι επόμενες γενιές να προσδιοριστούν με κριτήρια ανάλογα εκείνων με τα οποία προσδιορίστηκαν οι προηγούμενες.⁹⁴

Σύμφωνα με την Ψάχου, «με οδηγό [...] το σύμπαν της ποίησης, που βρίσκεται στο ξεκίνημά της στις αρχές της δεκαετίας του '70 και τις αισθητικές παραμέτρους, που προσδιορίζουν την ποιητική της ως καινούργια πρόταση, μας επιτρέπεται να κάνουμε λόγο για μια νέα ποιητική κοινότητα στη λογοτεχνική πραγματικότητα του τόπου.⁹⁵ Με βάση δε την κατάταξη που πρότειναν και ακολούθησαν ο Αργυρίου και άλλοι κριτικοί και ανθολόγοι, η τρίτη νεοτερική μεταπολεμική γενιά ποιητών ονομάστηκε τελικά Γενιά του '70. Πρώτος χρησιμοποίησε τον όρο αυτόν ο Βασίλης Στεριάδης, ενώ Γενιά της αμφισβήτησης την αποκάλεσαν στην αρχή της οι Βάσος Βαρίκας και Αλέξης Ζήρας⁹⁶ αλλά και γενιά της Άρνησης ο Κώστας Παπαγεωργίου⁹⁷.

Εκτός από το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης της γενιάς του '70 και τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του προσώπου της, ένα ακόμη κριτήριο συντελεί στην ένταξη σε αυτήν των μελών της. Είναι η ηλικία των δημιουργών σε συνάρτηση με τον χρόνο έκδοσης των συλλογών τους.⁹⁸ Σύμφωνα με τα ισχύοντα γραμματολογικά δεδομένα για την Α' και Β' μεταπολεμική γενιά, η βιβλιογραφία η σχετική με το θέμα προτείνει τους χρονολογικούς δείκτες γέννησης των λογοτεχνών στη δεκαπενταετία 1940-1955.⁹⁹ Επομένως ο Ίσαρης, γεννημένος το 1941, πληροί το πρώτο κριτήριο. Δεύτερο κριτήριο είναι η έκδοση μιας τουλάχιστον ποιητικής συλλογής μέσα στη δεκαετία του '70.¹⁰⁰ Ο Ίσαρης πρωτοεμφανίζεται εκδοτικά το 1976 με την ποιητική συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης– Ο Ισορροπιστής*. Να σημειωθεί ότι στη συλλογή αυτή εκφράζει τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς που προσδιόριζαν τότε τη γενιά του '70.

⁹⁴ Ευριπίδης Γαραντούδης, Εισαγωγικό σημείωμα, [στο:] «Ποιητές της Μεταπολίτευσης», [στο:] *Και με τον ήχον των...*, ό. π., σ. 487.

⁹⁵ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 62.

⁹⁶ Στο ίδιο, σσ.153-154.

⁹⁷ Κώστας Παπαγεωργίου, *Η γενιά του '70*, Αθήνα: Κέδρος, 1989, 2016, σσ. 31-33.

⁹⁸ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 64.

⁹⁹ Στο ίδιο. Βλ. σχετικά και την εισαγωγή της ανθολογίας *Νεώτερη ελληνική ποίηση 1965-1980*, όπου ο Ζήρας χρησιμοποίησε τον όρο του Αργυρίου «γενιά» και υιοθέτησε τα δύο κριτήρια εφαρμόζοντας ουσιαστικά τη γενεαλογική μέθοδο του Αργυρίου.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 66.

Ένα ακόμη κριτήριο για τη συμπερίληψη στη γενιά του '70 είναι οι κριτικές παρατηρήσεις, που καταθέτουν οι ίδιοι οι ποιητές αυτής της γενιάς.¹⁰¹ Στην προκειμένη περίπτωση, ο Γιώργος Μαρκόπουλος περιλαμβάνει τον Ίσαρη στο βιβλίο του με κριτικά κείμενα *Εκδρομή στην άλλη γλώσσα*¹⁰² και ο Γιάννης Κοντός στη συλλογή του *Τα ευγενή μέταλλα* με βιοματικά πεζά κείμενα (1994).¹⁰³ Δεν τον έχουν συμπεριλάβει ο Δημήτρης Ιατρόπουλος, ο Βασίλης Στεριάδης, ο Θανάσης Νιάρχος, ο Πάνος Καπώνης σε άρθρα ή κριτικά τους κείμενα, γιατί αυτά κυκλοφόρησαν όταν ο Ίσαρης ήταν μεν γνωστός στους καλλιτεχνικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης, δεν είχε όμως εκδώσει έργο του.¹⁰⁴

Χρήσιμη για τη γνωριμία με τους τότε νέους ποιητές υπήρξε και η συνεισφορά των ανθολογιών. Ο Ίσαρης δεν περιλαμβάνεται σε καμία από τις ανθολογίες που έχουν εκδοθεί πριν από το 1976.¹⁰⁵ Ανθολογείται σε αυτές που έχουν εκδοθεί μετά το 1976 και είναι οι παρακάτω:¹⁰⁶ *Νεώτερη ελληνική ποίηση 1965-1980*, εκδόσεις γραφή, 1979, *Γενιά του '70, α' τόμος – Ποίηση και β' τόμος – Πεζογραφία*, με εισαγωγή και ανθολόγηση του Γ.Α. Παναγιώτου, εκδόσεις Σίσυφος, Αθήνα, 1979, *Γενεαλογικά – Για την ποίηση και τους ποιητές του '70*, εκδόσεις Ρόπτρον, 1989,¹⁰⁷ *Νεώτερη Ελληνική Ποίηση 1965-1981*, με εισαγωγή του Αλέξη Ζήρα και επιμέλεια του Δημήτρη Αλεξίου, εκδόσεις Όμβρος, Αθήνα, 2001. Η Μαρία Ψάχου σχολιάζει ότι αυτές αποτελούν εκφράσεις επεξεργασμένων προτάσεων για το πρόσωπο της γενιάς, με ενδιαφέρουσα εισαγωγή και αξιοπρόσεχτο κοινό σημείο ότι συντέθηκαν και από εκπροσώπους αυτής της γενιάς, ποιητές όλοι τους, και με τον Ζήρα να ξεχωρίζει με την επιπλέον ιδιότητα του έγκριτου κριτικού της ποίησης της γενιάς αυτής αλλά και για το σύνολο του κριτικού του έργου σε ευρύ πεδίο της λογοτεχνίας.¹⁰⁸

Ακόμη οι ανθολόγοι και ποιητές Κώστας Παπαγεωργίου και Χριστόφορος Λιοντάκης εντάσσουν τον Ίσαρη με άλλους 38 ποιητές στο έργο τους *Νεώτερη Ελληνική Ποίηση 1965-1980*, χωρίς όμως να διευκρινίζουν τα κριτήρια επιλογής των

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 67.

¹⁰² Γιώργος Μαρκόπουλος, *Εκδρομή στην άλλη γλώσσα*, Αθήνα: Νεφέλη, 1994, σ. 9-11.

¹⁰³ Γιάννης Κοντός, *Τα ευγενή μέταλλα*, Αθήνα: Κέδρος, 1994, σσ. 193-194.

¹⁰⁴ Μαρία Ψάχου, ό. π., σσ. 67-71.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 71-72.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σσ. 72-74.

¹⁰⁷ Αλέξης Ζήρας, *Γενεαλογικά*, ό. π., σσ. 61-62.

¹⁰⁸ Μαρία Ψάχου, ό. π., σσ. 72-73.

ανθολογουμένων.¹⁰⁹ Επίσης δεν αναφέρονται τα κριτήρια της επιλογής των 58 ποιητών –ανάμεσά τους και ο Ίσαρης– που περιλαμβάνονται στην ανθολογία του Ζήρα του 2001.¹¹⁰ Η πιο πρόσφατη συμπερίληψή του σε ανθολογία αφορά την επίτομη με πρόλογο και ανθολόγηση της Δώρας Μέντη *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον εικοστό αιώνα*.¹¹¹ Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Ακριτόπουλο, έχει επίσης ανθολογηθεί στον τόμο *Ποίηση 77* των Θανάση Νιάρχου και Αντώνη Φωστιέρη.¹¹² Ακόμη, σύμφωνα με το άρθρο του ίδιου,¹¹³ έχει συμπεριληφθεί στις ετήσιες περιοδικές εκδόσεις του περιοδικού *Πρόσπερος: 56 φωνές – Ποιητική Ανθολογία 82* και *54 φωνές – Ποιητική Ανθολογία 84*, με επιμέλεια Τάσου Κόρφη.

Σημαντική επίσης ήταν και η συμβολή των περιοδικών στην παρουσίαση του έργου πρωτοεμφανιζόμενων ποιητών. Ο Ίσαρης εμφανίστηκε με συνέντευξή του σε αθηναϊκό λογοτεχνικό περιοδικό το 1983. Πρόκειται για το *Διαβάζω*, τ. 69 (Μάιος 1983).¹¹⁴ Η Ψάχου κάνει μνεία για τις παραλείψεις προσώπων της γενιάς από έντυπα, και μάλιστα για τον Θοδωρή Φραγκόπουλο, ο οποίος όμως αναλαμβάνει την ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις του στο *Διαβάζω*, τ. 10 (Ιαν. – Φεβρ. 1977), όπου συμπεριελάμβανε και ποιητές από τη Θεσσαλονίκη χωρίς όμως τον Ίσαρη.¹¹⁵

Δεν θα πρέπει ωστόσο να μην σημειωθεί η λογοτεχνική και εικαστική παρουσία του Ίσαρη στη Θεσσαλονίκη. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974) αναπτύχθηκε και εκεί η μπητ ποίηση και πεζογραφία,¹¹⁶ που εξέφραζε την αμφισβήτηση και την αντίδραση, όπως και η ποίηση της ίδιας εποχής στην Αθήνα. Ο κύκλος των περιοδικών *Διαγώνιος*, *Τραμ* και *Νέα Πορεία* σχημάτισε το λογοτεχνικό πρόσωπο της γενιάς του '70 στη Θεσσαλονίκη, συνδεδεμένο με τους εκπροσώπους της εκεί πρώιμης νεοτερικότητας (Ζωή Καρέλλη, Γιώργο Βαφόπουλο, Νίκο-Γαβριήλ Πεντζίκη, Μανόλη Αναγνωστάκη, Γιώργο Ιωάννου, Νίκο-Αλέξη Ασλάνογλου). Ο Ίσαρης, στο διάστημα 1962-1978, που έζησε και δημιούργησε στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με συνεντεύξεις του, σχετίστηκε με όλους τους παραπάνω, όπως ήδη

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ.74.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 74-75.

¹¹¹ Δώρα Μέντη, *Ανθολόγηση – Πρόλογος*, [στο:] *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον εικοστό αιώνα*. Επίτομη ανθολογία. Εισαγωγικά σημειώματα: Ευριπίδης Γαραντούδης Αθήνα: Gutenberg, 2016, σσ. 555-556.

¹¹² Θαν. Νιάρχος – Αντ. Φωστιέρη, *Ποίηση 77*, Αθήνα: Κέδρος, 1977, σσ. 51-54.

¹¹³ Αλέξανδρος Ακριτόπουλος, ό. π.

¹¹⁴ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω* ό. π., σσ. 25-27.

¹¹⁵ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 78.

¹¹⁶ Δημήτρης Τσάκωνας, *Η Σχολή της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα: Liquid Letter, 1990, σ. 38.

αναφέρθηκε¹¹⁷ στη βιογραφία του. Με προτροπή τού Ασλάνογλου, καθηγητή του των Γαλλικών, πρωτοδημοσίευσε το ποίημά του «Προγράμματα» στη *Διαγώνιο*, τ. 14 (Απρ. – Ιούν. 1968). Βρίσκουμε επίσης σκίτσα του στο τεύχος 2 του 1976 και ζωγραφικές συνθέσεις του στο τεύχος 6 του 1977 του περιοδικού *Τραμ*. Έχει επίσης αναφερθεί στον προηγούμενο στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης σχολιασμό του ζωγραφικού έργου του ότι εκδόθηκε από τις εκδόσεις Τραμ ένα βιβλίο με τα έργα της έκθεσης στην γκαλερί ΖΜ και με το συνοδευτικό κείμενο του Χειμωνά,¹¹⁸ με τον οποίο γνωρίστηκε το 1970 και συνδέθηκε με σχέση μιας ιδιότυπης, τεθλασμένης, «εμπαθούς» φιλίας.¹¹⁹ Σε άρθρο της στο περιοδικό *Book's journal*, η Μαρία Αθανασοπούλου σημειώνει ότι ο Ίσαρης παρακολουθούσε τις παραδόσεις του καθηγητή Γ.Π. Σαββίδη στη Νέα Ελληνική Φιλολογία την περίοδο 1972-73 μαζί με άλλους διανοούμενους, καλλιτέχνες, φιλολόγους και ηθοποιούς της Θεσσαλονίκης.¹²⁰

Επιπλέον, ο Ίσαρης αναφέρεται από τον Γιώργο Κεχαγιόγλου σε άρθρα του στον τόμο *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός* ως πολύτροπος στις μορφικές του αναζητήσεις.¹²¹ Στον ίδιο τόμο ο Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, σε άρθρο του σχολιάζει την ποίηση του Ίσαρη.¹²² Ο Γιάννης Καρατζόγλου, στο ίδιο βιβλίο κατατάσσει τον ποιητή στην έκτη περίοδο (1967-1981) της ποίησης στη Θεσσαλονίκη, κάνοντας εκεί μνεία για την πρώτη συλλογή του *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*.¹²³ Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, στη νεότερη αναφορά του: «Συνύπαρξη ποιητικής "παράδοσης" και "νεοτερικότητας" στις δεκαετίες 1960-1970» στο συνέδριο *Η ποίηση της Θεσσαλονίκης τον 20ο αι.*, παρατηρεί την απουσία του Ίσαρη, αλλά με βάση τη χρονολογία γέννησης του ποιητή το 1941 και την πρώτη ατομική δημοσίευσή του το 1976, τον εντάσσει στη γενιά του '70.¹²⁴

¹¹⁷ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹¹⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο άνθρωπος και το αίνιγμα – Ζωγραφική 1999-2004*, ό. π., σ. 133.

¹¹⁹ Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, ό. π., σσ. 13-14.

¹²⁰ Μαρία Αθανασοπούλου, «Γ.Π. Σαββίδης (1929-1995) – Είκοσι χρόνια μετά», *Book's journal*, τ. 57 (Ιούλ. – Αύγ. 2015), [διαθέσιμο στο:] <https://www.academia.edu/15172996/> (προσπελάστηκε 19-1-2023).

¹²¹ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Λογοτεχνική παραγωγή στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912», [στο:] *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1997, σσ. 389-401, σημ. 1, σ. 399.

¹²² Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Η ποιητική γενιά του '70 στη Θεσσαλονίκη: Τόπος και εικόνα», στο ίδιο, σ. 378.

¹²³ Γιάννης Καρατζόγλου, «Ιστορική μνήμη στην ποίηση της Θεσσαλονίκης κατά τον 20^ο αι.», στο ίδιο, σ. 310.

¹²⁴ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Συνύπαρξη ποιητικής παράδοσης και νεοτερικότητας στις δεκαετίες 1960-1970», [στο:] *Η ποίηση της Θεσσαλονίκης τον 20^ο αι.* Επιμέλεια: Περικλής Σφουρίδης, Θεσσαλονίκη, 2003, σσ. 255-295.

Έχει επίσης ανθολογηθεί και σχολιαστεί στο: «Αφιέρωμα στους ποιητές της Θεσσαλονίκης», του περιοδικού *Τραμ* από τον Μισέλ Βολκοβίτς.¹²⁵ Οι αναφορές σε άρθρα και κριτικές για τον Ίσαρη σε τόμους και περιοδικά της Θεσσαλονίκης έχουν αντληθεί από το άρθρο του Ακριτόπουλου στο διαδίκτυο.¹²⁶ Σύμφωνα με την Ψάχου, καθοριστικής σημασίας ήταν η συμμετοχή του Ίσαρη στο περιοδικό *Ausblicke*, του οποίου ανέλαβε την ελληνική σύνταξη από το 1970 ως το 1978. Το περιοδικό επιδίωκε να τονώσει την επικοινωνιακή σχέση μεταξύ ελληνικής και γερμανικής λογοτεχνίας εκείνη την εποχή.¹²⁷ Κατά τον Αλέξανδρο Ακριτόπουλο, ο Ίσαρης έχει κάνει δημοσιεύσεις ή έχει αναφερθεί από κριτικούς και στα περιοδικά *Δοκιμασία* (Ιωάννινα) του Γιάννη Δάλλα, *Χάρτης* και *Γιατί* (Σέρρες).¹²⁸

Ολοκληρώνοντας τα πιο βασικά γραμματολογικά κριτήρια για την ένταξή του στη γενιά του '70, συνδεδεμένα με κριτικά κείμενα και εκδόσεις, είτε στην Αθήνα είτε στη Θεσσαλονίκη, όπου πρωτοεμφανίστηκε ο ποιητής, καθώς και με τη χρονολογία γέννησης και έκδοσης της πρώτης συλλογής του, καταλήγουμε ότι τα παραπάνω αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για να αποδειχθεί ότι ο Ίσαρης ανήκει στη γενιά του '70.

2.2. Η ιδιοπροσωπία του μέσα στη γενιά του '70 με βάση ιδεολογικά και αισθητικά κριτήρια

Η ποίηση της γενιάς του '70 προσεγγίζει με σύνθετο πολυεπίπεδο ποιητικό λόγο τα θέματα που την απασχολούν. Στο ιδεολογικό ανάπτυγμά της συνυπάρχουν πολιτική στάση, κοινωνικοί προβληματισμοί, υπαρξιακές αναζητήσεις αλλά και οι θεματικές του έρωτα και της ποιητικής.

Αναλυτικά, οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιδεολογίας και των χαρακτηριστικών της ποίησης της γενιάς του '70 είναι, σύμφωνα με τον Κώστα Παπαγεωργίου, οι παρακάτω:¹²⁹ Αρχικά η τραυματική επίδραση που άσκησε το μετεμφυλιακό-ψυχροπολεμικό κλίμα των δεκαετιών '40 και '50 κυρίως στον εύθραυστο ψυχισμό των ποιητών που τότε ήταν παιδιά ή έφηβοι. Αυτή συνοδεύταν

¹²⁵ Μισέλ Βολκοβίτς, «Αφιέρωμα στους ποιητές της Θεσσαλονίκης», *Το Τραμ* (ένα όχημα), τ. 11-12 (Ιαν. 1990), σσ. 122-127.

¹²⁶ Αλέξανδρος Ακριτόπουλος, «Η ποίηση και η ποιητική του Αλέξανδρου Ίσαρη», ό. π.

¹²⁷ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 115.

¹²⁸ Αλέξανδρος Ακριτόπουλος, ό. π.

¹²⁹ Κώστας Παπαγεωργίου, *Η γενιά του '70*, ό. π., σσ. 26-27.

από έναν απροσδιόριστο φόβο για κάποιο επικείμενο κακό, προϊόν του εντονότατου ψυχροπολεμικού κλίματος της εποχής. Ακόμη η έμμεση πληροφόρηση για τα συγκλονιστικά γεγονότα δημιουργούσε μυθοποιημένη και συνάμα μυθοποιητική αντίληψη για τα πράγματα. Ακολούθησε η παθητική ή, και κάποτε αρνητική στάση, μπροστά σ' ένα πυρετωδώς «ανοικοδομούμενο» οικονομικό περιβάλλον. Αντίδραση ήταν ο κοινωνικός προβληματισμός, που οδήγησε κάποιους στην ένταξη σε προοδευτικές νεολαίες στις αρχές της δεκαετίας του '60. Ο προβληματισμός αυτός προκάλεσε τα πρώτα συνειδησιακά - υπαρξιακά ρήγματα στον ψυχισμό άλλων. Και φυσικά η τραυματική εμπειρία της δικτατορίας, η οποία έφερε τη διαφοροποίηση από κάθε έκφραση του επιβαλλόμενου κατεστημένου και τη σταδιακή αποφόρτιση από κάθε είδους μέχρι τότε ιδεολογικό σχήμα. Η δικτατορία ήταν το μοναδικό αντίπαλο δέος και η αρνητική στάση εναντίον της εκδηλωνόταν εν ονόματι μιας «αποχρωματισμένης» αντιεξουσιαστικής νοοτροπίας.

Σύμφωνα και με την Ψάχου,¹³⁰ κατά την πρώτη περίοδο της γενιάς του '70 (1965-1980) και στο ξεκίνημά της, το κυριότερο ήταν η με πλήρη συνείδηση καταγγελτική αναφορά της στην ανελεύθερη πολιτική κατάσταση της εποχής, που εξόργιζε τους ποιητές, όπως και μια μερίδα άλλων νέων ανθρώπων. Η αντίδραση για τον καθένα στην ποίησή του είναι όμως προσωπική και ιδιαίτερη, λειτουργεί ως ιδεολογική πρόταση, κυρίως όμως έχει χαρακτήρα υπαινικτικό και κρυπτικό αναφορικά με τα πολιτικά πράγματα και την κοινωνική πραγματικότητα της δεκαετίας του '70. Στερείται δε της πολιτικής αμεσότητας των παλαιότερων, για παράδειγμα των ποιητών της Α' Μεταπολεμικής Γενιάς. Το ιδιωτικό συναντιέται με το δημόσιο, αποκαλύπτοντας τον ψυχισμό και τον προσωπικό τρόπο του καθενός να διαμαρτύρεται. Η καταγγελία γίνεται ενάντια στην καταπίεση και στο κατεστημένο της εποχής, με αριστερή οπτική, αλλά δεν έχει πίσω της κάποια συγκεκριμένη πολιτική –εννοείται αριστερή– καθοδήγηση. Η νεανική και ελεύθερη αυτή αντίδραση, που εμπεριέχει αμφισβήτηση, συνδέεται με αυτά που συμβαίνουν στο εξωτερικό (Μάης του '68, μπητ κίνημα στην Αμερική). Επιρροές υπάρχουν από τη μουσική της εποχής και από τον κινηματογράφο.¹³¹ Όχημα της αντίδρασης των νέων ποιητών είναι η γλώσσα και γενικότερα η ανανεωμένη ποιητική έκφραση, στοιχεία που συνιστούν αμφισβήτηση μέσω και της ειρωνείας, της σάτιρας και του μαύρου

¹³⁰ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 64.

¹³¹ Στο ίδιο, σσ. 38-82.

χιούμορ ενάντια στον καταναλωτισμό, στην εμπορευματοποίηση των πάντων, στην αλλοτρίωση και στην αποξένωση των ανθρώπων.¹³²

Τα προαναφερόμενα βοηθούν ώστε η διαμαρτυρία να παράγει μια ποίηση αιχμηρή, υπαινικτική, αλληγορική και ειρωνική, ενώ στην πορεία, από τη δεκαετία του '80 και εξής, που εκλείπουν οι πολιτικοί λόγοι, κυρίαρχη είναι η υπαρξιακή αναζήτηση και «η συσπείρωση στον μικρόκοσμο της ιδιώτευσης»¹³³, χωρίς οι ποιητές να αρνούνται τον συλλογικό χαρακτήρα και τους προβληματισμούς της εκκίνησής τους. Από αισθητικής πλευράς ο ποιητικός λόγος τους γίνεται πλέον πιο μεστός, φέρει όμως σαφώς αναγνωρίσιμα τα χαρακτηριστικά τους, καθώς ο καθένας συνθέτει το προσωπικό του όραμα.¹³⁴

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, ανάμεσα στα άλλα, οι ποιητές της γενιάς του '70 γνώριζαν τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα και πολλοί από αυτούς ασχολήθηκαν με τη μετάφραση κυρίως από τα αγγλικά. Η ενασχόληση αυτή τους έφερε πιο κοντά στην ευρωπαϊκή και αμερικανική λογοτεχνία αλλά και τους βοήθησε να ασκήσουν την ποιητική γραφή με έμπνευση από το έργο κορυφαίων συγγραφέων.¹³⁵ Το ποιητικό έργο τους φέρει επίσης επιδράσεις από τη σεφερική ποίηση και τον Καβάφη, έχει ελληνοκεντρική διάσταση, ενώ χρησιμοποίησαν την υπερρεαλιστική εικόνα και την εικαστική έκφρασή της, όπως η Γενιά του '30 και όχι η Α' ή η Β' μεταπολεμική γενιά, μολονότι οι τελευταίες είναι πιο κοντινές τους χρονικά.¹³⁶

Κάποιους μπορούμε να τους αποκαλέσουμε και σωματικούς ποιητές, καθώς το σώμα γίνεται σ' αυτούς εστία κακώσεων, τόπος ψυχικής φθοράς και αδιάκοπου άγχους.¹³⁷ Επιπροσθέτως, ο αυτοματισμός της υπερρεαλιστικής γραφής και η φαντασία βοήθησαν στην κρυπτική έκφραση της αμφισβήτησής τους ενισχύοντας και

¹³² Αλέξης Ζήρας, Εισαγωγή, [στο:] *Νεώτερη Ελληνική Ποίηση 1965-1980*, Αθήνα: γραφή, 1979, σ. 13.

¹³³ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 292.

¹³⁴ Για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της Γενιάς του '70, όπως επικράτησε να λέγεται, στηρίχθηκα στη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Ψάχου, χωρίς να σημαίνει ότι δεν προσέγγισα και άλλους προβληματισμούς. Η συγκεκριμένη ερευνήτρια, μελετώντας όλα τα υπάρχοντα στοιχεία, καταθέτει πιο αποκρυσταλλωμένη άποψη έναντι των παλαιότερων κριτικών που δεν είχαν οριστικά ξεκαθαρίσει αν υπάρχει γενιά, ποιο θα είναι το όνομά της και ποια χαρακτηριστικά τη διακρίνουν. Η Ψάχου ξεκαθαρίζει ότι η ονομασία «γενιά του '70» προτιμήθηκε λόγω μιας ποιητικής έκρηξης που της δεκαετίας από πολλές συγκλίνουσες και από το τελικό αποτύπωμα μέσω της γλώσσας στη διαμόρφωση της ποιητικής έκφρασης, την οποία οι τότε νέοι ποιητές συλλογικά κατέθεσαν. Σημειώνει φυσικά τον ιδιαίτερο δρόμο –κυρίως υπαρξιακό– που ακολουθεί ο κάθε ποιητής στη δεκαετία του '80 ορίζοντας μια δεύτερη περίοδο στην ποίηση αυτής της γενιάς μετά το 1980.

¹³⁵ Αλέξης Ζήρας, *Νεώτερη Ελληνική Ποίηση*, ό. π., σ. 31.

¹³⁶ Δήμος Χλωπτσιούδης, «Μίλτος Σαχτούρης. Μια φιλολογική προσέγγιση», [διαθέσιμο στο:] <https://tvxs.gr/news/paideia/miltos-saxtoyris-mia-filologiki-proseggisi-toy-dimoy-xloptsioydi>.

(προσπελάστηκε 25-02-2023). Η υπερρεαλιστική γραφή βοηθά στην απόκρυψη των νοημάτων. Έτσι οι λογοτέχνες υπερπηδούσαν τη λογοκρισία.

¹³⁷ Αλέξης Ζήρας, ό. π., σ. 37.

τον αντικομφορμισμό που επιδίωκαν. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι μερικοί ποιητές ασχολήθηκαν και με τον πεζό λόγο, κάποιοι –γυναίκες κυρίως– έμειναν τελικά σ’ αυτόν, ενώ αρκετοί άνδρες επιτέλεσαν και έργο κριτικού και ανθολόγου, με έμφαση στη γενιά τους.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω περιληπτική αναφορά στην ιδεολογία και στα χαρακτηριστικά της ποίησης της γενιάς του ’70, ο Ίσαρης παρουσιάζει αρκετές αποκλίσεις ως προς αυτά, αν και γραμματολογικά ανήκει στον χώρο της. Αποτελεί το μοναδικό και ξεκάθαρο παράδειγμα της διπλής ιδιότητας του λογοτέχνη και του ζωγράφου ανάμεσα στους άνδρες της γενιάς. Είναι δε από εκείνους που έγραψαν και πεζό λόγο μετά τη δεκαετία του ’70, σχεδόν πάντα αυτοαναφορικό,¹³⁸ κυρίως άμεσα αλλά και έμμεσα, με υπαρξιακό περιεχόμενο, το οποίο όμως προσθέτει και ερμηνευτικά στοιχεία για την ποίηση και τη ζωγραφική του. Ένα από τα πάρα πολλά παραδείγματα είναι το αφήγημα «Η άποψη του Ντελφτ» από το βιβλίο *Ανάμεσά τους η μουσική*.¹³⁹ Αυτό δείχνει τις αναζητήσεις του για τη ζωγραφική, για την έννοια του χρόνου στον Μαρσέλ Προυστ, για τον θάνατο, θέματα που αποτυπώνονται και στην ποιητική συλλογή της ωριμότητάς του *Θα επιστρέψω φωτεινός*, στην οποία αυτά αναδεικνύονται μέσα από το δίπολο ζωή - θάνατος. Ακόμη, αυτοαναφορικό ή έμμεσα αυτοαναφορικό είναι και το βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*.¹⁴⁰ Σε αυτό αποκαλύπτει στοιχεία που σχετίζονται με όλες τις υπαρξιακές θεματικές του έργου του.

Επιπλέον, είναι ο μοναδικός που έχει πραγματοποιήσει μέρος των σπουδών του στο εξωτερικό και μάλιστα σε γερμανόφωνη χώρα (Αυστρία). Λόγω του αντικειμένου των σπουδών του απέκτησε γνώσεις για την τέχνη και με αφορμή την παραμονή του στη χώρα αυτή εμβάθυνε στην κλασική μουσική παιδεία. Μέσω της καλής γνώσης της γερμανικής γλώσσας ήλθε σε επαφή με τη γερμανόφωνη λογοτεχνία, της οποίας οι επιρροές είναι έντονες στο συνολικό έργο του.¹⁴¹ Επίσης, η ευρύτερη ευρωπαϊκή παιδεία του κυριαρχεί διακειμενικά σε αυτό, και όλα τα πεζά

¹³⁸ Οι όροι αυτοαναφορικότητα και αυτοαναφορικός χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία κυρίως με την έννοια της αναφοράς του Ίσαρη στον εαυτό του, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση του όρου, όπως αυτός ορίζεται στη Θεωρία της Λογοτεχνίας, δηλαδή ως προσπάθεια των ποιητών να μιλήσουν για την τέχνη τους και την ίδια την ποιητική διαδικασία. Όταν αναφερόμαστε σε ποιήματα στα οποία κάνει ακριβή μνεία σχετικά με την ποίησή του υπάρχει η αυτοαναφορικότητα με το θεωρητικό της περιεχόμενο.

¹³⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, Αθήνα: Άγρωστις, 1991, Νεφέλη, 1998, σσ. 29-39. Η αναφορά σελίδων γίνεται με βάση την έκδοση του 1998.

¹⁴⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, Αθήνα: Κίχλη, 2010, 2011, σσ. 143-167. Η αναφορά σελίδων γίνεται με βάση την έκδοση του 2011.

¹⁴¹ Θοδωρής Αντωνόπουλος, ό. π.

κείμενά του αλλά και ποιήματά του έχουν αναφορές σε μουσικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες, ζωγραφικούς πίνακες και λογοτεχνικά αριστουργήματα. Ούτε και στην πρώτη περίοδο της ποίησής του, και μάλιστα με απώτατο όριο το 1984, που αυτό θα ήταν δυνατό, εμφανίζει σαφείς συγκλίσεις με την κυρίαρχη μπητ αντίληψη (Τσε, Ντίλαν, ροκ, τζαζ, μπαλάντες).¹⁴² Οι μεταφράσεις του είναι σχεδόν όλες από γερμανόφωνα λογοτεχνικά και μουσικά έργα και έχουν επηρεάσει το κλίμα και τα θέματα τού έργου του, μετά το 1976 που εξέδωσε την πρώτη ποιητική συλλογή του. Η Μαίρη Σιδηρά λέει:¹⁴³ «[Ο Ίσαρης] συνδέεται απευθείας με τον λώρο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, συμπλέοντας με τους ομοτέχνους Έλληνες ποιητές και πεζογράφους, ιστοριστές της κόλασης, αντικομφορμιστές και κάποτε αντιδραστικούς προς το κληροδότημα του λυρισμού και της ελληνικότητας (Μίλτο Σαχτούρη, Παύλο Μάτεσι, κ.ά.)». Δεν θα λέγαμε δηλαδή ότι το έργο του έχει ελληνοκεντρική διάσταση. Ακόμη και το είδος της μουσικής, που τον ενδιέφερε ιδιαίτερα, σε αντίθεση με το κλίμα της εποχής, ήταν η κλασική, πράγμα που διαχέεται σε όλα τα βιβλία του και τον συντρόφευε και στην καθημερινότητά του, ακόμα και στα όνειρά του, όπως λέει σε συνεντεύξεις του.¹⁴⁴ Ο κινηματογράφος αποτελούσε από την εφηβεία του ένα μεγάλο ενδιαφέρον του. Δεν έγινε σκηνοθέτης ή ηθοποιός, όπως επιθυμούσε,¹⁴⁵ αλλά μετουσίωσε την κινηματογραφική γραφή σε αισθητικό μέσον έκφρασης της ποίησής του.

Ο Ίσαρης, μολονότι εμφανίστηκε στους λογοτεχνικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης από το 1966 και είναι ο μεγαλύτερος της γενιάς του ηλικιακά, εξέδωσε την πρώτη ποιητική συλλογή του μόλις το 1976, δηλαδή πολύ πιο καθυστερημένα από τους άλλους. Επανεμφανίστηκε εκδοτικά με λίγα νέα ποιήματα το 1984. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε με ακρίβεια αν οι καθυστερήσεις οφείλονται στην ταυτόχρονη ενασχόλησή του με τη ζωγραφική, στις επαγγελματικές υποχρεώσεις του ή στη δυσκολία του να συνθέτει στίχους. Χαρακτηριστικά είχε αναφέρει το 1983 στο περιοδικό *Διαβάζω*¹⁴⁶ ότι του είναι εύκολο να οργανώσει τον χώρο μιας λευκής επιφάνειας παρά να συνθέτει μερικούς στίχους, τονίζοντας ότι «ένα καλό ποίημα απαιτεί μόχθο και αφοσίωση». Είχε δε επιμείνει στην έλλειψη χρόνου λόγω των

¹⁴² Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 63.

¹⁴³ Μαίρη Σιδηρά, «Εγώ ένας ξένος. Ποιήματα (1967-2011). Μια περιδιάβαση στους ποιητικούς τρόπους της αρχής και του τέλους ενός μεγάλου βιβλίου», *Μανδραγόρας*, τ. 66 (Απρ. 2022), σ. 67.

¹⁴⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό. π., σ. 13.

¹⁴⁵ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹⁴⁶ Γιώργος, Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 27.

βιοποριστικών ενασχολήσεών του και στην πολυδιάσπαση λόγω των πολλαπλών ενδιαφερόντων του σε συνδυασμό με τα προηγούμενα ως αιτίες για το μικρής έκτασης ποιητικό έργο του.

Σύμφωνα με συνέντευξή του,¹⁴⁷ είχε βιώσει το εμφυλιακό κλίμα. Εν τούτοις, πουθενά στο έργο του δεν εντοπίζονται ξεκάθαρες αναφορές σε αυτήν την εμπειρία, παρά μόνο μπορούμε να εικάσουμε ότι υπάρχουν τέτοιες στα ποιήματα: «Ο νεκρός» και «Μια φούχτα» της πρώτης ποιητικής του συλλογής *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*. Όμως είναι δυνατόν να εκληφθεί ότι αυτές αφορούν τη δικτατορία ή και οποιοδήποτε ανελεύθερο καθεστώς.¹⁴⁸ Το αιτιολογούμε με αφορμή ότι στον πρόλογο του βιβλίου *Ονειρολόγιο* εκφράζει την αποστροφή του στον ναζισμό με μια διακειμενική αναφορά σε σχέση με τον Κάφκα¹⁴⁹ και με το αφήγημά του «Bar Venus» στο βιβλίο του *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*.¹⁵⁰

Βιώνοντας την εμπειρία της δικτατορίας στη Θεσσαλονίκη, δεν γνώρισε την αγριότητα της στην Αθήνα. Μάλιστα, με κριτική διάθεση, είπε σε συνέντευξή του ότι οι ατέρμονες πολιτικές και ιδεολογικές συζητήσεις, που προκαλούσε η κατάσταση, οδηγούσαν σε συντροφίες και φιλίες, μέσα από τις οποίες όλοι οι συμμετέχοντες περνούσαν ευχάριστα. Μολονότι προερχόταν από δεξιά οικογένεια, ασπάστηκε την αριστερή ιδεολογία κρατώντας όμως πάντα κριτική στάση απέναντι σ' αυτήν. Σε συνέντευξή του το 2018 δήλωσε ότι από πολύ νωρίς είχε αλλάξει αυτές τις πεποιθήσεις,¹⁵¹ καθώς από το 1983 είχε αποκρυσταλλώσει την άποψη ότι καμιά ιδεολογία δεν σώζει τον κόσμο.¹⁵² Για τους δύο παραπάνω λόγους η γλωσσική έκφρασή του είναι ασαφώς καταγγελτική, ήπια και γενικόλογα κρυπτική, όπως αναφέρθηκε, τόσο που να αγκαλιάζει διαχρονικά κάθε πολιτική ανωμαλία, κάθε καθεστώς ανελευθερίας, γι' αυτό άνετα μπορεί να «κουμπώνει» στην ελληνική διαχρονία, ακόμη και στο σήμερα. Αυτά φαίνονται ξεκάθαρα στα ποιήματα «Κλινική ησυχία», «Όμιλος Φίλων Θαλάσσης» και «Δύσκολος χρόνος» από την πρώτη ποιητική του συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*.¹⁵³ Σημειώνεται επίσης ότι η διαφορά του με άλλους είναι το αποκλειστικά σωματικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί, όταν των ομολόγων του είναι παρμένο από τα καθημερινά αντικείμενα

¹⁴⁷ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹⁴⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, ό. π., σσ. 9, 10, 12.

¹⁴⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό. π., σ. 14.

¹⁵⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, ό. π., σσ. 134-136.

¹⁵¹ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹⁵² Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ.26.

¹⁵³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, ό. π., σσ. 30, 37.

(τρανζίστορ, τηλεόραση, μηχανάκια...) του εκσυγχρονισμού, της μηχανικής και ηλεκτρονικής εποχής, που είχε εισβάλει τότε στην Ελλάδα.

Σημειώνεται δε ότι ούτε το Πολυτεχνείο συμπεριλαμβάνεται στα πολιτικά θέματά του, ούτε ευθεία αναφορά σε κάποια εξουσία υπάρχει, ούτε καν νύξη για το αιχμηρό δίπολο της εποχής Ελλάδα - Αμερική, ούτε φαίνεται να συμμετέχει στην κοινή αγωνία των λαών για διεθνική συνείδηση. Η έννοια της ευρύτερης πατρίδας, ως η Ελλάδα που πάσχει πολιτικά, δεν υπάρχει. Μία και μόνο φορά υπονοεί την αγάπη του για την Ελλάδα σε όψιμο έργο του με τη φράση «Θέλω να πεθάνω στην Ελλάδα»¹⁵⁴ και μια δεύτερη, όταν λέει ότι βλέπει τον ανάγλυφο χάρτη της στα όνειρά του.¹⁵⁵ Οι ελληνικοί τόποι που γνώρισε σκιαγραφούνται στο όψιμο έργο του με υποκειμενικό εντελώς τρόπο, για δική του χρήση και με δική του αποκλειστικά οπτική. Ανάμεσα σε αυτούς μόνο τη Θεσσαλονίκη χρησιμοποιεί για να εκφράσει ξεκάθαρα αλλά καθυστερημένα, σε αφήγημα του 1991, την αποστροφή του για τον «άοσμο πολτό»¹⁵⁶ της Αθήνας, δηλαδή για τον αλλοτριωμένο άνθρωπο και τα νέα ήθη, όπως διαμορφώνονταν ήδη από τη δεκαετία του '70. Η Τήνος και οι άλλοι τόποι, ελληνικοί και ευρωπαϊκοί, συνδέονται με τις υπαρξιακές αναζητήσεις του.¹⁵⁷ Βρίσκονται δε σε διαλεκτική σχέση με τους ανθρώπους ή και τους δημιουργούς που τον συντρόφευσαν και τον επηρέασαν, ώστε να διαμορφώσει το συνολικό «πιστεύω» του για την κατάφαση στη ζωή, αλλά και την αφοβία στον θάνατο, όπως τη διατυπώνει στα βιβλία του και σε συνέντευξή του.¹⁵⁸

Ο διάλογος εξάλλου με την τρίτη ηλικία δεν έχει σχέση με τα συλλογικά βιώματα του παρελθόντος, αλλά με τις επιδράσεις που οι ευρισκόμενοι σε αυτήν άσκησαν στη διάρκεια της νεότητάς τους ασυνείδητα ή ενσυνείδητα ως προς τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, του έργου του, και ανιχνεύονται στα πεζά κείμενά του. Δεσπόζουσα η επιρροή από τη μητέρα του, σε μια σχέση βαθιάς μεταξύ τους αγάπης αλλά και ταυτόχρονης, σε κάποιες περιπτώσεις, αμοιβαίας μη αποδοχής, και, σε ένα βαθμό, ανεπιτυχούς προσπάθειας απεγκλωβισμού εκείνου από τον σφιχτό εναγκαλισμό της. Σκιαγραφείται η συγκεκριμένη σχέση στο διήγημά του «Η σβούρα».¹⁵⁹

¹⁵⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, Αθήνα: Άγρα, 2000, σ. 47.

¹⁵⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό. π., σ. 13.

¹⁵⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσα τους η μουσική*, ό. π., σ. 65.

¹⁵⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, Αθήνα: Κίχλη, 2020, σσ. 67-72.

¹⁵⁸ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 25.

¹⁵⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, ό. π., σ. 145-168.

Ο Ίσαρης, σε αντίθεση με άλλους της γενιάς του, δεν έχει εκτεταμένο ποιητικό έργο, ιδιαίτερα στην πρώιμη περίοδο της δημιουργίας του (1966-1983), που συμπίπτει και με την πρώτη περίοδο της γενιάς του '70. Η πρώτη όμως συλλογή του, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής* (1976) θα λέγαμε ότι εμπεριέχει, με πυκνότητα και ηπιότητα, το πολιτικό στίγμα και όψεις από τις κοινωνικές θεματικές της γενιάς του, ενώ χρησιμοποιεί τα αισθητικά μέσα της έκφρασής της. Σε πολλά ποιήματα της συλλογής οι διαφορετικές θεματικές συνυπάρχουν, αλλά είναι ξεκάθαρο ότι υπάρχει ισχυρότερη η ροπή προς το θέμα του έρωτα και κυρίως του υπαρξιακού προβληματισμού. Η ξεκάθαρη αυτή ροπή προς την προσωπική υπαρξιακή αναζήτηση γίνεται εξαρχής πεποίθησή του και με αυτήν θα πορευτεί στο μελλοντικό έργο του, που θα είναι οντολογικό, μεταφυσικό και υπαρξιακό. Επειδή όμως εστιάζει στα θέματα του έρωτα, της αγάπης, του πόνου και του θανάτου, που αφορούν όλους, αν και μέσα από τον εαυτό του, είναι γι' αυτό έμμεσα ανθρωποκεντρικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι από την πρώτη κιόλας ποιητική του συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής* παρουσιάζει συνοπτικά όλες τις θεματικές, που θα διαπραγματευθεί αναλυτικότερα στο μέλλον.

Παρατηρούμε επίσης ότι από την πρώιμη ποίησή του απουσιάζουν τα συλλογικά οράματα και δεν ανιχνεύεται καμία συγκεκριμένη κομματική ή πολιτική ένταξη. Η ματιά του έχει πάντα υπαρξιακή διάσταση και δεν υπάρχουν αναφορές για την εξουσία, για τη δημοκρατία ή για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη. Την άποψή του ότι δεν υπάρχει περιθώριο για οραματισμούς έχει διατυπώσει οριστικά και χαρακτηριστικά το 1983 στο περιοδικό *Διαβάζω*:¹⁶⁰

... οι άνθρωποι [...] που οσμίζονται τη σήψη και τους καπνούς των πτωμάτων και των ερειπίων, που βλέπουν τη βαρβαρότητα που ανεβαίνει και απλώνεται ασταμάτητα, δεν είναι δυνατόν να έχουν ψευδαισθήσεις. Αυτές τις αφήνουν για τους αφελείς (και αξιοζήλευτους για την αφέλειά τους) οπαδούς ενός ορισμένου πολιτικού κόμματος. Σήμερα δεν υπάρχουν οράματα ή ιδεολογίες που θα μπορούσαν να μας στηρίξουν, κι εκεί βρίσκεται η τραγωδία όλων μας. [...] Σήμερα δεν υπάρχουν λύσεις που να αφορούν ολόκληρη τη ζωή γενικά. Γράφει κάπου ο Πέτερ Χάντκε: «Ο Χριστός και ο Μαρξ είναι από χρόνια πεθαμένοι».

Παρά την προηγούμενη αναφορά του στον Πέτερ Χάντκε και τη ρήση του δεύτερου «Ο Χριστός και ο Μαρξ είναι από χρόνια πεθαμένοι», ο Ίσαρης, ιδιαίτερα στο ώριμο έργο του, δεν αμφισβητεί την ύπαρξη του θείου. Δεν υπάρχει ωστόσο

¹⁶⁰ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 26.

πουθενά στο λογοτεχνικό έργο του καμία αναφορά στη χριστιανική θρησκεία, ούτε και μομφή κατά του θείου συνδεδεμένη με την ύπαρξη του κακού ή με την πολιτική δυσπραγία στην ελληνική πραγματικότητα του '70. Στην ενότητα «Μυθογραφία», από τη συλλογή *Οι παρενέργειες της σιωπής* (1984), μεταφράζει κείμενα για κάποιον ξεχασμένο θεό, όπως λέει ο ίδιος, αποδεικνύοντας ότι αναζητεί τη θεότητα, ανεξάρτητα από τις μορφές που ανά θρησκεία αυτή προσλαμβάνει. Οι σταυρώσεις και οι αποκαθλώσεις στη ζωγραφική του δεν απεικονίζουν πίστη στον χριστιανισμό, αλλά είναι μόνο σύμβολα των ποικίλων παθών και των λυτρωτικών ανορθώσεων του ανθρώπου μετά από αυτά.

Η έντονη διακειμενικότητα εξάλλου στο έργο του τον ξεχωρίζει ανάμεσα στους ομοτέχνους του, ειδικά για τον κεντροευρωπαϊκό προσανατολισμό της. Η δε ποιητική του αφορά τον ίδιο, τις επιρροές που δέχθηκε ως ποιητής, τα υλικά κατασκευής τού ποιήματος, τη μοναξιά της καλλιτεχνικής δημιουργίας και τη στενή ιαματική σχέση του καλλιτέχνη με την τέχνη του. Η ξεκάθαρα κοινωνική διάσταση του έργου του περιορίζεται στη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής* και η ελάχιστη μητρητική διάθεση σε αυτήν εξαφανίζεται, αφού αφαιρέθηκε το ποίημα «Στον ποιητή» τόσο από τη συλλογή *Οι Τριστάνοι* (1992) όσο και από την όψιμη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του (2013).

Ο Ίσαρης ξεχωρίζει από άλλους αισθητικά ως προς την υπερρεαλιστική έκφρασή του, γιατί επιμένει στην απόδοση του περιεχομένου και μέσω της μορφής, στην παραίσθηση και στο όνειρο, τη « βασιλική οδό» προς το ασυνείδητο, σύμφωνα με τον Φρόιντ. Το όνειρο είναι ο καμβάς των περισσότερων ποιημάτων και αφηγημάτων του. Για παράδειγμα, τα ποιήματα «Όταν εκείνη», «Ο εφιάλτης» αποτελούν δείγματα της ονειρικής διάστασης από την πρώτη κιόλας ποιητική συλλογή του.¹⁶¹ Η χρήση του ονείρου εντείνεται προοδευτικά και κυριαρχεί στο τρίτο βιβλίο του με ποίηση *Οι Τριστάνοι*, ενώ παρατηρείται ακόμη και στη συλλογή της ωριμότητάς του *Θα επιστρέψω φωτεινός*. Επιπλέον, σε ένα ολόκληρο βιβλίο του, στο *Ονειρολόγιο*, με πεζά κείμενα σαν διηγήματα, αφηγείται μόνο όνειρά του, που ταυτίζονται φροϊδικά με τη ζωή, το έργο, και τις ιδέες του.

Από τη γενιά του, ο Ίσαρης είναι ο μοναδικός που ποιήματά του έχουν μεταφραστεί στα Ολλανδικά και έχουν συμπεριληφθεί σε ξένες ανθολογίες. Έχουν γίνει αφιερώματα στο έργο του στην Ολλανδία, στη Γαλλία και στην Ελβετία, και

¹⁶¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, ό. π., σσ. 24, 32.

επίσης ένα αφιέρωμα στο λογοτεχνικό και ζωγραφικό έργο του από το ολλανδικό περιοδικό *De Tweede Ronde*, το 1987.¹⁶² Είναι ο μόνος της γενιάς του που έχει ασχοληθεί και με το θέατρο. Φιλοτέχνησε τα σκηνικά και τα κοστούμια για τους *Ιππής* του Αριστοφάνη από το Θεατρικό Εργαστήρι Θεσσαλονίκης. Επίσης συνεργάστηκε επί ένα εξάμηνο με το Γ΄ Πρόγραμμα της ΕΡΤ ως παραγωγός εκπομπών λόγου.¹⁶³ Ουδέποτε όμως εργάστηκε ως κριτικός λογοτεχνίας, κριτικός έργων τέχνης ή ανθολόγος.

Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στην ποίηση και στη ζωγραφική του και στις δύο περιόδους της λογοτεχνικής δημιουργίας του είναι ο πιο σωματικός ποιητής της γενιάς του 70, γιατί εκφράζεται αποκλειστικά σχεδόν με το ανθρώπινο σώμα. «Με διεγείρει και με σαγηνεύει», είχε πει, εξηγώντας αναλυτικά τους λόγους γι' αυτό.¹⁶⁴ Μέσω του σώματος διατύπωσε την οντολογία του και αυτό αποτέλεσε το «όχημα» για να αναδείξει τις υπαρξιακές αναζητήσεις του, στην πρόιμη φάση, ιδιαίτερα στην ενότητα «Ο Ισορροπιστής» με κοινωνικές αναφορές και αιτιάσεις.¹⁶⁵ Στην πορεία προς την ωριμότητα και κατά την ωριμότητα του έργου του, όταν μάλιστα μετά το 1980 οι πολιτικοκοινωνικές αιτιάσεις εξέλιπταν, χρησιμοποίησε καθαρά προσωπικές. Αυτές, μαζί με την έμφαση στην καλλιέργεια των ποιητικών αισθητικών μέσων του, υπερίσχυσαν, ώστε να χαρακτηρίζεται τελικά ως υπαρξιακός ποιητής, με ανθρωποκεντρική οπτική στο έργο του.

Συνοψίζοντας, ο Ίσαρης, ιδεολογικά και αισθητικά, ξεχώρισε με σαφήνεια ως μια ιδιαίτερη φωνή στη γενιά του '70. Η υπαρξιακή διάσταση του λογοτεχνικού έργου του περνάει και στη ζωγραφική του, αποτελώντας μια ιδιαίτερη περίπτωση μελέτης ως δημιουργού με κοινά στοιχεία στη διπλή έκφρασή του. Αυτά «αγκαλιάζουν» επιμέρους θέματα, σχετικά με τη διερεύνηση του δίπολου ζωή - θάνατος, μέσα από την έννοια του χρόνου. Όλα τα παραπάνω θα δειχθούν και στην πορεία της παρούσας εργασίας.

¹⁶² Στάθης Κουτσούνης, ό. π., σσ. 16,18.

¹⁶³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σσ. 10, 11.

¹⁶⁴ Θανάσης Γωγάδης, «Μια συνέντευξη του Αλέξανδρου Ίσαρη», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης, Ο άνθρωπος και το αίνιγμα – Ζωγραφική 1999-2004*, Αθήνα: Εξάντας, 2004, σ. 10.

¹⁶⁵ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 472.

2.3. Ιδεολογική διερεύνηση της ποίησης και του πεζού λόγου του

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογικής κατάθεσης των ποιητών της γενιάς του '70 είναι ο κατά κανόνα σύνθετος, πολυεπίπεδος λόγος κάθε ποιητικής τους συλλογής,¹⁶⁶ ειδικά στην πρώτη περίοδο της γενιάς και ως το 1980 περίπου. Θα ήταν ωστόσο δύσκολο να μιλήσουμε για σαφείς διαχωρισμούς πολιτικής, κοινωνικής, ή υπαρξιακής ποίησης, γιατί όλα τα προαναφερόμενα είδη εκφράζουν την ανθρώπινη αγωνία μπροστά στο σύνθετο πλέγμα προβλημάτων του ανθρώπου του 20^{ου} αιώνα.

Το βιβλίο ποίησης *Οι παρενέργειες της σιωπής* περιέχει και τη συλλογή *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, και εμφανίζεται σε αυτό με έξι καινούργια ποιήματα. Όλα τα ποιήματα του βιβλίου έχουν γραφτεί από το 1966 ως το 1983.¹⁶⁷ Συμπίπτουν περίπου με την πρώτη περίοδο της γενιάς του '70 και με τη θεματολογία της. Στα ποιήματα της εμπειροχόμενης πρώτης συλλογής υποκρύπτονται και συμφύρονται πολιτικά θέματα, ο κοινωνικός προβληματισμός, η ποιητική, ο έρωτας και η υπαρξιακή αναζήτηση σε έναν κόσμο, του οποίου η καταγιγιστική αναδιαμόρφωση δεν είναι επιθυμητή από τον γράφοντα. Πιο ξεκάθαρη γίνεται η υπαρξιακή αναζήτηση στο δεύτερο μέρος της *Ο Ισορροπιστής*. Σε αυτήν θίγονται πτυχές του προσωπικού βιώματος του ποιητικού υποκειμένου στη νέα πραγματικότητα, όπου ποικιλοτρόπως αυτός ακροβατεί και η κοινωνία θεάται χωρίς να συμπάσχει απόλυτα με την προσπάθειά του.

Επειδή η αμφισβήτηση στη γενιά του '70 προσεγγίζεται ως ιδεολογική άποψη,¹⁶⁸ και σύμφωνα με τους κριτικούς η κυρίαρχη ιδεολογία της ταυτίζεται με την έννοια αυτή, ο Ίσαρης αμφισβητεί την εικόνα του μέλλοντος, που έρχεται με ημέρες «ακίνητες σαν παράλυτες»¹⁶⁹ και με ανθρώπους που βιώνουν την αδιαφορία των άλλων. Ακόμη αμφισβητεί τη μαζοποίηση και την αδιαφορία στο κακό που συντελείται, την κακοποίηση της τέχνης, την όποια εξάρτηση από καταπιεστικά περιβάλλοντα, την απουσία ονείρων, τη ματαίωση των προσδοκιών, τη διάλυση του συναισθηματικού κόσμου σε μια εποχή «νάιλον», όπου όλα είναι ψεύτικα. Αναπόφευκτα, σε ένα τέτοιο περιβάλλον βλέπει τον άνθρωπο να αλλοτριώνεται, να

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 307.

¹⁶⁷ Για την ποιητική συλλογή *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής* χρησιμοποιείται στο εξής το βιβλίο *Οι παρενέργειες της σιωπής*, που την περιέχει με έξι επιπλέον ποιήματα σε σχέση με την πρώτη έκδοσή της το 1976.

¹⁶⁸ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 311.

¹⁶⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 11.

καταδικάζεται σε μοναξιά και να αισθάνεται κάθε μέρα «νεκρός».¹⁷⁰ Αμφισβητεί επομένως και το εξελισσόμενο κοινωνικό «γίγνεσθαι» καταγγέλλοντας και ασκώντας κριτική με πολιτική και κοινωνική οπτική σε καταστάσεις, όπου ταυτόχρονα το πολιτικά παράλογο είναι μια κυρίαρχη πραγματικότητα, που συνθλίβει τον έρωτα, τις σχέσεις και γενικότερα τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου.

Αν και συνήθως, σύμφωνα και με τον Βασίλη Στεριάδη,¹⁷¹ όλοι της γενιάς δείχνουν τη δικτατορία, στα ποιήματα του Ίσαρη στο πρώτο μέρος της συλλογής *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης* δεν είναι ξεκάθαρη η υπονοούμενη αναφορά. Τα πολιτικά ποιήματά του¹⁷² εδώ υπαινίσσονται ένα σκληρό καθεστώς, εύκολα όμως αυτό θα μπορούσε να ταυτιστεί και με το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κλίμα, που είχε ζήσει ως παιδί και νέος.¹⁷³ Ο λόγος του είναι κρυπτικός, ώστε «με τρόπο στρατηγικό να προβάλλει την ασυνάρτητη συμπεριφορά και τα ετερόκλητα μηνύματα του αυταρχικού καθεστώτος».¹⁷⁴ Η κριτική στάση απέναντι στην κοινωνία που διαμορφώνεται, η υπαρξιακή αναζήτηση και το πολιτικό περιεχόμενο της ποίησής του διαπλέκονται έντονα, αλλά πάντα ρέπουν και προς μια υπαρξιακή ανθρωποκεντρική διάσταση, ελαφρά ανιχνεύσιμη και στην αρχική οπτική των περισσότερων της γενιάς του '70.

Επόμενη μικρή ενότητα αποτελούν τα ποιήματα ποιητικής, από τα οποία μόνο το ποίημα «Στον ποιητή»,¹⁷⁵ που αφαιρέθηκε από τη συγκεντρωτική έκδοση, έχει πολιτικοκοινωνικό χαρακτήρα. Σε αυτό αμφισβητεί τον κοινωνικό ρόλο της ποίησης, και ιδιαίτερα του ποιητή, χωρίς να εξαιρεί ούτε τον εαυτό του. Διασαλεύοντας τα όρια του ρόλου του, κινείται και πάλι στις παρυφές της ουσίας της ύπαρξής του. Το ποίημα «Κομμαγηνή»¹⁷⁶ φέρει ξεκάθαρες επιρροές από τον Κ.Π. Καβάφη και προσημαίνει την υπαρξιακή διάσταση, που θα λάβει το έργο του στην πορεία, με αναλογίες προς τη ζωή και τις φιλοσοφικές και ερωτικές θεματικές του έργου του Αλεξανδρινού ποιητή. Το ποίημα «Ασύδοτη τρυφερότητα»¹⁷⁷ συνδέεται με τη δύναμη του έρωτα ως στοιχείου συνώνυμου με την ανθρώπινη ύπαρξη και

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 11, 13, 17, 24, 33, 35, 40.

¹⁷¹ Βασίλης Στεριάδης, «Το γλωσσικό ιδίωμα της γενιάς του '70», [στο:] *Νεοελληνική Μεταπολεμική Ποίηση (1945-1985)*, 6ο Συμπόσιο Ποίησης, 4-6 Ιουλ.1986, Γνώση, 1987, σ. 488.

¹⁷² Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σσ. 11, 12, 14, 17, 31, 36, 38.

¹⁷³ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹⁷⁴ Karen Van Dyck, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, Αθήνα: Αγρα, 2002, σ. 105.

¹⁷⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 29.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 30.

αντίρροπου προς την ιδιότητα του ποιητή. Έτσι δηλώνεται έμμεσα η λαχτάρα του γι' αυτόν ή η απορρόφηση από αυτόν ως βαθύτερη υπαρξιακή ανάγκη. Τα «χιόνια» αλληγορικά είναι η μόνωση της λευκής σελίδας του χαρτιού, στην οποία ο ποιητής επιστρέφει μετά το τέλος του έρωτα, γιατί η ποίηση είναι συνυφασμένη με τη μοναχικότητά του, ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργικότητά του. Επανέρχεται δε στη θεματική της ποιητικής με την πρωτότυπη σύλληψη της ωριμότητάς του «Έτσι γίνεται το ποίημα»,¹⁷⁸ όπου η ποιητική τέχνη έχει τη δύναμη να οδηγεί στη συνένωση με το θείο.

Ο Ίσαρης, στην πρώτη του ποιητική συλλογή, έχει την ικανότητα να εμπλέκει τις απόλυτα ιδιωτικές στιγμές με τον δημόσιο χώρο και να ενώνει τη βασανισμένη από έρωτα ύπαρξη με την πολιτική διάσταση των πραγμάτων χωρίς να προσδιορίζει ούτε το φύλο του ερωτευμένου ούτε την εξωγενή πολιτική συνθήκη. Στο ποίημα «Μια φούχτα» η άχρονη και ατοπική αυτή συνένωση αποκτά πανανθρώπινο χαρακτήρα. Ξεκάθαρη η ματαίωση της ερωτικής παραφοράς σημειώνεται στο ποίημα «Τα μάτια σου», αλλά και στα υπόλοιπα ερωτικά ποιήματα¹⁷⁹ ο έρωτας καταγράφεται ως απώλεια μέχρι θανάτου. Ο μύθος της αμαζόνας Πενθεσίλειας,¹⁸⁰ με αντίστροφη ανάγνωση, όπως συνηθίζεται στη γενιά του,¹⁸¹ τονίζει την τραγικότητα αυτής της απώλειας.

Στην πρόωμη ποίησή του επίσης δεν ενδιαφέρεται έστω και έμμεσα να υπαινιχθεί οράματα και ιδεολογίες της εποχής ούτε την τότε ένταξή του στην Αριστερά. Οτιδήποτε καταγράφει έχει επιλέξει να αναδεικνύει πώς επηρεάζει τον άνθρωπο και τον εσωτερικό του κόσμο. Συχνά μιλά σε πρώτο πρόσωπο, όπως ενδεικτικά φαίνεται στο ποίημα «Πέρασα τις μέρες μου».¹⁸² Όμως ο αναγνώστης είναι πανεύκολο να μετακυλήσει το νόημα στον δικό του εαυτό ή ευρύτερα στην κοινωνία. Υπό την έννοια αυτή, το προσωπικό βίωμα του Ίσαρη αφορά τα κοινά βιώματα όλων των ανθρώπων και η ποίησή του δείχνει από νωρίς προς την ανθρωποκεντρική κατεύθυνση.

Με ολιγόστιχα ποιήματα σαν αναπνοές, καταγράφει τη δίψα της ανθρώπινης ψυχής σε καιρούς άνυδρους. Λέει: «έχω χέρια που όλο διψάνε».¹⁸³ Αντίδοτο στη δίψα

¹⁷⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 38.

¹⁷⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σσ. 22, 23, 26, 28, 37.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁸¹ Ευριπίδης Γαργαντούδης, ό. π., σ. 493.

¹⁸² Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 13.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 44.

των καιρών είναι η τέχνη και η μουσική για να σώσει την ψυχή του. Το καταθέτει στο εξαιρετικά μικρό ποίημα «Κρατάω σφιχτά».¹⁸⁴ Το ποιητικό υποκείμενο, ταυτισμένο με τον οποιοδήποτε άνθρωπο, καταγράφει τις αλλαγές που συντελούνται στα ποιήματα «Παράκρουση» και «Παράκρουση 3»¹⁸⁵ με ακραίους συμβολισμούς, καθώς ο δοσμένος χρόνος ζωής τελειώνει και το τέλος πλησιάζει. Ο Ίσαρης αναζητεί διέξοδο «στο σπυρί» που κουβαλά,¹⁸⁶ δηλαδή στην τέχνη του, θεραπεύοντας έτσι τη μοναξιά του και εξωτερικεύοντας μέσω αυτής όλα τα πάθη της ψυχής και της καθημερινότητας. Στη χρονική περίπου στιγμή που εκδίδει το βιβλίο ποίησης *Οι Παρενέργειες της σιωπής* λέει σε συνέντευξή του: «Το να καταφέρεις να διέλθεις μια ολόκληρη μέρα είναι μεγάλο κατόρθωμα. Είναι σχεδόν η ευτυχία!...».¹⁸⁷

Την παραπάνω αγωνία έχει ήδη αποτυπώσει στην ποιητική ενότητα «Ο Ισορροπιστής». Ο ποιητής επιλέγει ένα σύμβολο, έναν σχοινοβάτη, έναν ριψοκίνδυνο άνθρωπο, γιατί έτσι αισθάνεται ο ίδιος. Αισθάνεται δηλαδή να ακροβατεί ανάμεσα στην ποίηση και τη ζωγραφική του, ανάμεσα στη ζωή που ζει και εκείνη που θα ήθελε να ζήσει, ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο, ανάμεσα σε έναν κόσμο που έρχεται απειλητικός για την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης και των ανθρώπινων σχέσεων και έναν παλιό που χάνεται σταθερά. Εκείνο το λεπτό σημείο πάνω στο σχοινί φέρει πόνο, το σχοινί τον πληγώνει, ο πάταγος του σχοινοβάνου αποτυπώνει κάθε φορά όποια κατάσταση κλονίζει την ισορροπία του σχοινοβάτη.¹⁸⁸ Πέρα από το προσωπικό άλγος του ποιητή ή όποιου ριψοκίνδυνου σχοινοβάτη, ανιχνεύεται στο παρόν έργο το άλγος των ευαίσθητων ανθρώπων να αφομοιώσουν τις μεταιχμιακές προσωπικές καταστάσεις ή τα δεδομένα της εποχής και γι' αυτό ακριβώς μετεωρίζονται στο κενό. Επίσης ο μετεωρισμός είναι κατάσταση την οποία βιώνει η ύπαρξη όταν προσπαθεί να προσδιορίσει τα όρια της ταυτότητάς της.

Με την ενότητα «Τα Ψευδώνυμα» (1975) στο ίδιο βιβλίο, ο Ίσαρης αφήνει τον δημόσιο χώρο. Επιμένει στη σημασία του έρωτα και καταγράφει με τολμηρούς συμβολισμούς την ανά τους αιώνες σημασία της δύναμής του για τον άνθρωπο, όχι μόνο ως έννοια αλλά και ως καθαντή ερωτική πράξη. Το ποίημα «Μονεμβασιά»,¹⁸⁹ μετά την αναφορά στη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, για δεύτερη φορά

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 45.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 21, 25.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 39.

¹⁸⁷ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 26.

¹⁸⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 57.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 66, 23.

απασχολεί στίχους του. Υπάρχει ως τραυματική απώλεια έρωτα στα όνειρά του¹⁹⁰ και έχει ο ίδιος ο ποιητής εξηγήσει σε συνέντευξή του ότι ο τόπος αυτός είναι συνδεδεμένος με προσωπικό ερωτικό τραύμα.¹⁹¹

Στην ενότητα «Μυθογραφία» από τη συλλογή *Οι Τριστάνοι* (1992), και σύμφωνα με τον Γιώργο Κοκορέλη, «Ο Ίσαρης μας εισάγει σ' έναν κόσμο που καθηλώνει τη σκέψη στις ασαφείς διαδρομές του ανθρώπινου πάθους».¹⁹² Σε έναν κόσμο ανοίκειο, όπου τάξη έχουν βάλει οι μύθοι και κυρίως εκείνοι που αναζητούν το θείο, εκείνος ως θείο βλέπει οποιαδήποτε δύναμη επιχειρεί να φέρει στον κόσμο την τάξη.¹⁹³

Ήδη, γράφοντας την ενότητα «Τα Ψευδώνυμα» (1975) και τα έξι επιπλέον ποιήματα της ενότητας «Οι Τριστάνοι» από το 1983 ως το 1992, που την ολοκληρώνει, δημιουργεί μια γέφυρα με έντονους αισθητικούς πειραματισμούς, μέσω της οποίας θα περάσει στην ποίηση της ωριμότητάς του.¹⁹⁴ Κατόπιν, όντας πλέον στη δεύτερη περίοδο της δημιουργίας του, στρέφεται εξ ολοκλήρου στην υπαρξιακή αναζήτηση, καθώς έχουν πια εκλείψει οι λόγοι της αμφισβητησιακής τάσης της πρώτης περιόδου, την οποία έτσι κι αλλιώς ήπια εξέφρασε και μετά το 1975 εγκατέλειψε. Η ποιητική του παίρνει πλέον και αυτή υπαρξιακή διάσταση, όπως φαίνεται στο ποίημά του «Θυμάσαι Ρεγκίνα;»,¹⁹⁵ με επιρροή από τον Σαχτούρη.¹⁹⁶ Ο ομόφυλος έρωτας προβάλλεται στο ποίημα «Το όνειρο»¹⁹⁷ και η αυτοχειρία¹⁹⁸

¹⁹⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ. 15-26 και άτιτλο ποίημα [στο:] *Οι Τριστάνοι*, σ. 66.

¹⁹¹ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

¹⁹² Γιώργος Κοκορέλης, «Ο ποιητικός κόσμος του Αλέξανδρου Ίσαρη», *Αναγνώστης*, [διαθέσιμο στο:] <https://www.oanagnostis.gr/o/> (προσπελάστηκε 30-12-2022).

¹⁹³ Στο ίδιο.

¹⁹⁴ Αναφορικά με τη διαίρεση σε περιόδους του ποιητικού έργου του Ίσαρη, ακολουθώ αυτόν που προτείνει ο Στάθης Κουτσούνης στο βιβλίο του *Αλέξανδρος Ίσαρης – Η γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2021, σσ. 59-60, όπου ο Κουτσούνης καταγράφει δύο περιόδους. Την πρώτη από το 1966 ως το 1992 και τη δεύτερη από το 1993 ως το 2013. Σημειώνεται ότι ο Ίσαρης δεν εξέδωσε ποιητικό έργο μετά το 2013 παρά μόνο πεζά μέχρι το 2020. Κατά την άποψή μου, η πρώτη περίοδος μπορεί να τερματιστεί το 1975, γιατί θεματικά και χρονικά περίπου ταυτίζεται με την πρώτη περίοδο της γενιάς του '70. Από το 1975 και εξής και ως το 1992 παρατηρούνται έντονοι πειραματισμοί με την υπερρεαλιστική γραφή και τους τρόπους της για την απεικόνιση των νοημάτων, στα οποία κυριαρχεί ο έρωτας, ενώ απλώς θίγονται τα θέματα που θα ακολουθήσουν. Το διάστημα αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως δεύτερη περίοδος του λογοτεχνικού έργου του. Η τρίτη περίοδος, ταυτισμένη πλέον με την ωριμότητά του ορίζεται από το 1993 ως το 2020.

¹⁹⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 97.

¹⁹⁶ Μίλτος Σαχτούρης, «Το κεφάλι του ποιητή», [στη συλλογή:] *Το σκεύος* (1971), [στο βιβλίο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, 2014, σ. 244 και «Ο μεγάλος καθρέφτης», [στη συλλογή:] *Καταβύθιση* (1990), [στο βιβλίο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, 2014, σ. 314.

¹⁹⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 99-100.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 101.

εξετάζεται ως λύση σε προσωπικά αδιέξοδα, όπως υπονοείται στο πεζόμορφο ποίημα «Ημερολόγιο».¹⁹⁹ Το υποσυνείδητο, ταυτισμένο με μια επινοημένη μορφή, την Πλυτώ,²⁰⁰ βγάζει στην επιφάνεια ανομολόγητες, ακόμα και αιμομικτικές, επιθυμίες, που αποτυπώνουν τη μόνιμη ανάγκη του ανθρώπου να βρει ένα άλλο μισό που να του μοιάζει.²⁰¹ Το αδιέξοδο στην αναζήτησή του καταγράφεται στο ποίημα «Η αγάπη των αδελφών».²⁰² Στο τρίτο ποίημα της συλλογής με τίτλο «Ημερολόγιο» έχει ήδη καταλήξει ότι η μόνωση είναι συνυφασμένη με την ύπαρξη του ποιητή και ότι θα τον απασχολήσει –αν και ματαιόδοξο– ο εαυτός του στο έργο του, παρά τις προσπάθειες να γράψει για τρίτους.²⁰³

Μέσα από το ποίημα «Η ιστορία με τα τραύματα», ο Ίσαρης αποφαινεται ότι στο «Φως εκ φωτός και σκότος εκ σκότους» υπάρχει «Ανάμεσά τους ένα ἄφωνο αχ!»,²⁰⁴ δηλαδή μία μόνο στιγμή, παρόλο που υφίσταται ο συμβατικός, οντολογικός, ανθρώπινος χρόνος και ό,τι χωράει σ' αυτόν, με τον οποίο μετρά ο άνθρωπος τις δραστηριότητές του. Σ' αυτόν τον χρόνο «Όλα τελειώνουν κάποτε, μα δεν τελειώνουν ποτέ». Προσδιορίζει έτσι τον χρόνο ως κάτι αέναο, και την ανθρώπινη ζωή ως μια στιγμή σ' αυτόν, ενώ για τον άνθρωπο, που παλεύει σκληρά μέσα σε αυτήν, ο μόνος τρόπος είναι να συνεχίσει να επιμένει. Χρησιμοποιεί μάλιστα και τη ρήση του Γιώργου Σεφέρη: «Σ' αυτή τη δική μας ζωή [...] πρέπει να μάθουμε να βλέπουμε το θαύμα».²⁰⁵ Τελικά τη δική του απάντηση για τη φύση του ανθρώπου σε αυτή τη ζωή τη δίνει ως εξής: «Να τι σημαίνει να 'σαι άνθρωπος: Χούφτες γεμάτες φρίκη».²⁰⁶ Επομένως από το 1980 περίπου ως το 1984 έχει επεξεργαστεί στα ποιήματά του την οντολογία του και έχει κάποιες απαντήσεις στους υπαρξιακούς προβληματισμούς του.

Προσωπικό καταφύγιο²⁰⁷ στη μοναξιά του ως δημιουργού²⁰⁸ είναι και η μουσική, και μάλιστα η κλασική, που συντροφεύει την καλλιτεχνική του

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 109. Εννοεί τη φίλη του Ίνγκε και το ημιμόφυλο ερωτικό τρίγωνο που περιγράφει στο πεζό κείμενο «Οι μοιραίοι του Βερολίνου», από το βιβλίο *Ανάμεσά τους η μουσική* ή γενικότερα εννοεί το άδοξο τέλος στις ιστορίες με ομόφυλα ζευγάρια, τις οποίες υπαινίσσεται σε ποιήματα με λεξιλόγιο από τον κινηματογράφο και με κινηματογραφική γραφή.

²⁰⁰ Κατά τη δική μου ερμηνεία, η Πλυτώ ταυτίζεται με το ασυνείδητο ή το συμβολίζει.

²⁰¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 108.

²⁰² Υπαινικτικές αναφορές για το θέμα της αγάπης των αδελφών, εκφρασμένες με τον μύθο των Ατρείδων, βρίσκονται στη συλλογή *Οι Τριστάνοι*.

²⁰³ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 121-122.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 112.

²⁰⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος*, ό. π., σ. 93.

²⁰⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 113.

²⁰⁷ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 256.

²⁰⁸ Για τη μόνωση του δημιουργού έχει αναφερθεί στη συνέντευξη.

δραστηριότητα και τη ζωή του,²⁰⁹ κυλώντας ως άηχος ήχος στην ποίηση και στην αφήγησή του. Αυτή η άηχη ροή της μουσικής καταγράφεται σε όλα τα αφηγήματα του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική* ρητά ή υπόρρητα, ενώ η ονειρική παρουσία αγαπημένων νεκρών και η ενεργοποίηση του παλίμψηστου της μνήμης προσφέρει μια εσωτερική ισορροπία και ανακούφιση. Στο αφήγημα «Το καΐκι», μέσα από το όνειρο και το υποσυνείδητο, ο Ίσαρης διατυπώνει πώς βλέπει τον θάνατο:²¹⁰

Θα υποφέρουμε καρτερικά τις δοκιμασίες που θα μας
στείλει η μοίρα και θα πεθάνουμε αγόγγυστα...
Θ' αναπαυτούμε! Θ' ακούσουμε τους αγγέλους, και
η ζωή μας θα γίνει ήρεμη και τρυφερή. Το πιστεύω
αυτό, το πιστεύω... Δεν γνωρίσαμε στη ζωή μας χαρές,
όμως περίμενε... Θ' αναπαυτούμε!

Η θέση του για τον θάνατο ως ανάπαυση συμπληρώνεται από το παρακάτω απόσπασμα στο ίδιο αφήγημα, όπου ο θάνατος φαίνεται ως μια επιστροφή:²¹¹

Και ενώ έφευγα, είχα την εντύπωση πως
επέστρεφα. Κι επειδή ένιωθα ανίκανος να
εξηγήσω αυτή την αναχώρηση – επιστροφή,
άνοιξα τα μάτια μου γεμάτος απορίες και
ερωτηματικά.

Η άποψη αυτή του Ίσαρη θα συμπληρωθεί στη μεταγενέστερη ποιητική του συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* και η ανάπαυση θα διευκρινιστεί πλέον ως φωτεινή επιστροφή εκεί από όπου ο άνθρωπος ξεκίνησε. Επιπροσθέτως, η απώλεια του έρωτα, το ιψενικό ημιομόφυλο τρίγωνο, η αυτοχειρία, η μνήμη της γενέθλιας πόλης «ως αλοιφή στις πληγές», η μοναξιά, ο ιαματικός ρόλος της τέχνης στη ζωή του καλλιτέχνη είναι ερευνώμενα πεδία των υπαρξιακών αναζητήσεων του. Στα αφηγήματα του βιβλίου του *Ανάμεσά τους η μουσική*, παρά τις δυσκολίες των ηρώων του ή του ίδιου, είναι φανερό η κατάφαση στη ζωή αλλά με ποιότητα και με την άηχη μουσική τής λογοτεχνίας, όπως εκφράζεται στον παραλληλισμό των στίχων του Κ.Π. Καβάφη,²¹² που έχει χρησιμοποιήσει ως προμετωπίδα του βιβλίου:

Είναι αγαπητή
η μουσική που δεν δύναται να ηχήσει
Κι εγώ θαρρώ ότι η πλέον εκλεκτή

²⁰⁹ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

²¹⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σ. 24.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 26.

²¹² Στο ίδιο, σ. 9.

είν' η ζωή που δεν δύναται να ζήσει.

Στην ποιητική ενότητα «Πηγή Χαρίτων» του βιβλίου *Οι Τριστάνοι*, γραμμένη μετά το 1985 και ως το 1991, ταυτόχρονα με τα πεζά του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική*, μέσα από τις αλληγορίες της, ορίζει την αταλάντευτη επιλογή του να συνεχίσει στη ζωή με βοήθεια από τη θαλπωρή των αναμνήσεων προσβλέποντας ωστόσο στη βεβαιότητα του θανάτου. Ταυτόχρονα, την ίδια εποχή η τέχνη έρχεται και πάλι αρωγός στη ζωή του προσφέροντάς του ικανοποιητική διέξοδο. Αυτή διακρίνεται στο αλληγορικό ποίημα «Οι γάμοι της Μαρίας»,²¹³ όπου δηλώνει έμμεσα τον οριστικό προσανατολισμό της ζωγραφικής του στον διάλογο με την Αναγέννηση και στην αποθέωση του αναγεννησιακού σώματος,²¹⁴ που θα του πρόσφερε στο εξής τα κατάλληλα μέσα για την έκφρασή του.

Το ποιητικό έργο της ωριμότητας του Ίσαρη, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, είναι γραμμένο από το 1993 ως το 1999. Τότε πια όχι απλώς έχουν εκλείψει οι λόγοι για τα αιτήματα της πρώτης δεκαετίας της γενιάς του '70, αλλά ούτε καν αποτελεί θέμα ο μετεωρισμός μέρους της κοινωνίας, που αντιμετωπίζει τα αδιέξοδά της χωρίς καθόλου υποψία οραματισμών, όπως έχει εντοπίσει ήδη από το 1983.²¹⁵ Η ποίησή του, λόγω και της παρέλευσης της ηλικίας του, είναι μια «μελέτη» για τη φθορά, που επιφέρει ο χρόνος, και για την πορεία προς τον θάνατο. Ο ποιητής δηλώνει κουρασμένος από τη ζωή, όμως εφαρμόζει τη ρήση του Σάμιουελ Μπέκετ στην προμετωπίδα του βιβλίου: «Δεν μπορώ να συνεχίσω, θα συνεχίσω». Και αυτό κάνει.

Ωστόσο, με αίσθηση της γνώσης ότι ο χρόνος δεν τελειώνει, καθώς έχει μελετήσει τον Προυστ,²¹⁶ περιγράφει μόνο τα σημάδια που αφήνει στο πέρασμά του,²¹⁷ ειδικά στο σώμα, υπονοώντας και την ψυχική κόπωση.²¹⁸ Δηλώνει πια ξεκάθαρα την επιθυμία του να γευτεί τη ζωή όσο «να επιστρέψει στο σκοτάδι».²¹⁹ Έχει διαπιστώσει την ιδιοτέλεια και το συμφέρον, που οδηγούν στην απανθρωπιά,²²⁰ θεωρεί καταστατική την αγάπη για τις ανθρώπινες σχέσεις²²¹ και τον έρωτα πολύμορφη ανάγκη του άλλου. Δηλώνει δε με το ποίημα «Εμπιστεύομαι»²²² την

²¹³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 133.

²¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 135-137.

²¹⁵ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 26.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 25.

²¹⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, Αθήνα: Άγρα 2000, σ. 17.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 21.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 24.

²²⁰ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 439.

²²¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 33-35, 28.

²²² Στο ίδιο, σ. 26.

εμπιστοσύνη του σε οτιδήποτε ή οποιονδήποτε δεν αποτελεί επαφή με τον ζωντανό άνθρωπο, βέβαιος ότι ο έρωτας και η αγάπη είναι άπιαστα ζητούμενα. Η μοναξιά και η μοναξιά του έρωτα αποτελούν βεβαιότητα στα γηρατειά, ενώ η μουσική παραμένει η μόνη πιστή σύντροφος,²²³ μαζί με την τέχνη, που σώζει ζωές δημιουργών, όπως τη δική του.²²⁴ Η επιρροή του Ρίλκε με τη ρήση «Το παν είναι να αντέχουμε» στη συλλογή αυτή είναι εμφανής, αναφορικά με όλες τις επιλογές του. Από την ίδια επιρροή προέρχεται η άποψή του για τη στενή σχέση του δημιουργού με το έργο του και για το έργο του ως ένωσή του με τον Θεό. Την παρουσιάζει στην ποιητική τής ωριμότητάς του και στις επιλογές του στη ζωγραφική με τα ποιήματα «Έτσι γίνεται το ποίημα» και «Αναγέννηση», αντίστοιχα.²²⁵ Τέλος, μας συστήνει το προφίλ και τις καλλιτεχνικές του επιλογές με το ποίημα «Γεννήθηκα στην Αίγυπτο το 200 π.Χ.».²²⁶ Η στάση του απέναντι στον θάνατο είναι άφοβη και επομένως αξιοπρεπής, ενώ η αιτία της συμφιλίωσής του με αυτόν καταγράφεται στους τελευταίους στίχους του ποιήματος «Θα επιστρέψω φωτεινός».²²⁷

Μα είμαι σίγουρος πως κάποτε
Μέσα από του χωραφιού την πρωινή δροσιά
Μέσα από τη λίμνη την ακύμαντη θα βγω
Και θα επιστρέψω φωτεινός.

Η ενότητα «Προσωπογραφίες», στο δεύτερο μέρος της συλλογής *Θα επιστρέψω φωτεινός*, περιλαμβάνει ποιήματα αφιερωμένα σε συγγραφείς και καλλιτέχνες που τον συντρόφευαν στη ζωή του ως μόνοι αληθινοί φίλοι και τροφοδότησαν με ιδέες το συνολικό έργο του.²²⁸ Για την ενότητα έχει επιλέξει ως προμετωπίδα ρήση του Αντρέ Μαλρό για την τέχνη ως την πραγματικότητα που θριαμβεύει πάνω στον χρόνο.²²⁹ Επομένως, ο Ίσαρης είχε στη ζωή του την «πολυτέλεια» να ζει μέσω της τέχνης του, καθώς οι συνθήκες του τέλους του 20^{ου} αι. τον έθλιβαν, λόγω της μοναξιάς, της απουσίας της αγάπης και της έλλειψης εμπιστοσύνης και φιλίας που βίωνε.

Το δοκίμιο για τον Ρίλκε, που εξέδωσε το 2007, αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης των τελευταίων δεκαεπτά χρόνων της ζωής του μεγάλου ποιητή, με τη

²²³ Στο ίδιο, σσ. 44, 62.

²²⁴ Άρης Μαραγκόπουλος, «Η πέστροφα και ο δημιουργός», *Νέα Εστία*, τ. 1748 (Σεπτ. 2002), σ. 334.

²²⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σσ. 38, 40.

²²⁶ Στο ίδιο, σσ. 46-47.

²²⁷ Στο ίδιο, σσ. 46, 53.

²²⁸ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, ό. π.

²²⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 64.

σκέψη και τις ιδέες του οποίου συνδέθηκε στο δικό του έργο. Βιώνε την επιρροή του και στον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής με τη φράση του ποιητή: «Το παν είναι να αντέχουμε!», ένα μότο που λίγο παραπάνω αναφέρθηκε και που τον βοηθούσε ως υπαρκτή να αντιμετωπίζει τη βαρβαρότητα της καθημερινότητας.²³⁰

Το βιβλίο του *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* (2010, 2011) συμπληρώνει τα νοήματα των παλαιότερων αφηγημάτων του στο βιβλίο *Ανάμεσά τους η μουσική* (1991). Εδώ ο Ίσαρης αποφαινεται ότι η τέχνη δεν μπορεί να δώσει λύσεις σε όλους για την πραγματική ζωή.²³¹ Ο αρχαιολόγος Βίνκελμαν, ήρωας του πρώτου διηγήματος του βιβλίου, ενσαρκώνει το πρότυπο ενός μεγάλου επιστήμονα και ερευνητή της τέχνης, ένα στο βάθος γεμάτο πάθος και ένταση πρόσωπο, που τελικά συνθλίβεται από την επιλογή της ομόφυλης ταυτότητάς του. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ήρωες των υπολοίπων διηγημάτων, τους οποίους επίσης δεν θα σώσει η αγάπη τους για την τέχνη από τα αδιέξοδα της ζωής τους, αλλά αντίθετα θα τους στερήσει και κάθε ελπίδα και απαντοχή.²³² Μέσω των ηρώων του, ο Ίσαρης αμφιβάλλει για τις ανθρώπινες επιλογές, γιατί συχνά η μοίρα, το πεπρωμένο, «ένα ασύλληπτα απέραντο βλέμμα [...] κάθεται κάπου ψηλά και παίζει μαζί μας διασκεδάζοντας και γελώντας αδιάκοπα».²³³ Αυτό το βλέμμα επεμβαίνει ταράζοντας ακόμα και την υποτιθέμενη γαλήνη που νομίζουν οι ήρωές του ότι τους προσφέρει η τέχνη.

Το 2013, στη συγκεντρωτική συλλογή με τα παλαιότερα ποιήματά του *Εγώ ένας ξένος*, συμπεριέλαβε και δύο νέες. Στην πρώτη, *Οι ελεγείες της απουσίας*, με εμφανή επιρροή του Οδυσσέα Ελύτη στον τίτλο και με προμετωπίδα τον στίχο του ποιητή «Τώρα στη βάρκα όπου κι αν μπεις άδεια θα φτάσει» από *Τα ελεγεία της Οζώπετρας*, ο Ίσαρης κάνει έναν απολογισμό της ζωής του. Μιλάει για την απουσία του έρωτα, υπερασπίζεται τη μοναξιά που επέλεξε, παρά τον φόβο της φθοράς και των γηρατειών, και ετοιμάζεται για την αναχώρηση και επιστροφή του προς το φως, απ' όπου πιστεύει ότι ξεκίνησε. Όλα αυτά συνδέονται με το βασικό θέμα της συλλογής που είναι ο χρόνος, όπως τον μελέτησε στον Προυστ από τη νεότητά του ακόμα,²³⁴ είτε τον βιώνει ως άνθρωπος είτε τον αφηγά ως δημιουργός μέσω της δύναμης του έργου του. Η δεύτερη συλλογή, *Ένα ποίημα για τον Πάτροκλο*, αποτελεί

²³⁰ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 26.

²³¹ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Οι ποιητές της γενιάς του '70 ως πεζογράφοι», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σ. 971.

²³² Χρήστος Τουμανίδης, ό. π., σ. 25.

²³³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σ. 48.

²³⁴ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 25.

έναν ελεγειακό ύμνο σε μια μεγάλη φίλια, που διακόπτει ο θάνατος, θέμα που έχει ήδη εμπνεύσει τον Ίσαρη ζωγραφικά, όπως και η φίλια των Αρμόδιου και Αριστογείτονα. Ο πόνος του μόνιμου αποχαιρετισμού τού φίλου, που ταυτίζεται με τον εαυτό, είναι απώλεια συνδεδεμένη με την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Γι' αυτό και δεν φαίνεται να του προσφέρει καμία ανακούφιση ούτε και η πίστη του ότι ο θάνατος είναι μια επιστροφή στο φως απ' όπου ξεκίνησε.

Στο αυτοαναφορικό βιβλίο *Ονειρολόγιο* (2018), μέσω των ονείρων του, επιχειρεί να αφηγηθεί ο ίδιος ή να ερμηνεύσει ποιοι και γιατί επηρέασαν τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και των επιλογών του. Οι λογοτεχνικοί φροϊδισμοί και οι υπερρεαλιστικής γραφής αφηγήσεις συμπληρώνουν την ποίησή του και ερμηνεύουν τη στάση ζωής, που προαναφέραμε, και τις επιλογές του. Τέλος, τα πεζά κείμενα του βιβλίου του *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς* (2020) είναι μια σύνδεση με τους τόπους, όπου έζησε, μια γενναία προετοιμασία θανάτου²³⁵ και μια ακόμα πλευρά της οντολογίας του, όπως σε αυτό την αποτυπώνει: «Τι είναι η ζωή ενός ανθρώπου; Μια ελάχιστη ταλάντευση στην ανάσα του σύμπαντος»²³⁶.

Συγκεφαλαιώνοντας, είναι δυνατόν να λεχθεί ότι στο συνολικό έργο τού Ίσαρη αναζητήθηκαν τα θέματα που συνιστούν την οντολογία του και αναδεικνύουν τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του. Διακριτά εξαρχής ήταν τα πάθη, οι απογοητεύσεις αλλά και οι ανορθώσεις του ανθρώπου. Η παρουσία του θείου είναι σε αυτό υπαρκτή, η μοναξιά απόλυτα συμβατή με τη ζωή του δημιουργού και μάλλον επιβεβλημένη, ο έρωτας δε και η αγάπη για τον άλλον αποτελούν μέρος της ουσίας της ύπαρξης. Παρά την οντολογική άποψή του ότι «να'σαι άνθρωπος σημαίνει χούφτες γεμάτες φρίκη» ή, το λιγότερο, και το ερωτηματικό για το μυστήριο της ανθρώπινης φύσης, όπως αποτυπώνεται και στο ποίημα «Το αίνιγμα του Έλγκαρ»,²³⁷ ο Ίσαρης, βλέποντας την απέραντη ομορφιά και τα θαυμαστά γύρω του, αναλογίζεται: «Τι υπέροχο αίνιγμα που είναι η ζωή!».²³⁸

Καταλήγουμε εν τέλει ότι, παρά την εκφορά ενός προσωπικού, σχεδόν ναρκισστικού, λόγου απ' όταν σχεδόν εμφανίστηκε, απευθύνεται στα βιώματα όλων των ανθρώπων και παροτρύνει έμμεσα να ζήσει ο καθένας τη ζωή που του δόθηκε όσο γίνεται καλύτερα, με συνείδηση των υπαρξιακών ελλειμμάτων, αλλά σύμφωνα με τη ρήση της Μαργκερίτ Γιουρσενάρ: «Ας προσπαθήσουμε, αν μπορούμε, να

²³⁵ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, ό. π., σ. 971.

²³⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, Αθήνα: Κίχλη, 2020, σ. 72.

²³⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 18-19.

²³⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι...*, ό. π., σσ. 72.

περάσουμε στο θάνατο με τα μάτια ανοιχτά».²³⁹ Προσωπική του στάση είναι και η αφοβία του θανάτου, γιατί τον θεωρεί ανάπαυση και επιστροφή εκεί απ' όπου η ύπαρξη ξεκινά, ίσως και συνεχή επιστροφή του καλλιτέχνη στη ζωή μέσω του έργου του.

2.4. Τρόποι έκφρασης των θεματικών του και επιρροές στο έργο του

Σημαντικό για την κατανόηση κυρίως της ποίησης αλλά και του πεζού λόγου τού Ίσαρη είναι να εξετασθούν οι εκφραστικοί τρόποι που χρησιμοποιεί για την ανάδειξη των θεμάτων του. Η ποίησή του είναι βιωματική,²⁴⁰ ακόμα και όταν το δημόσιο συναντά το ιδιωτικό. Το πρώτο στοιχείο που παρατηρείται και σε αυτή τη συνθήκη είναι η έντονη σωματικότητα, όπως στο ποίημα «Μια φύχτα».²⁴¹ Το εξωτερικό και το σχεδόν πάντα αποκρουστικό εσωτερικό του ανθρώπινου σώματος χρησιμοποιείται ως τρόπος ή αισθητική έκφραση για να αποδοθεί ο ψυχικός πόνος.²⁴² Η πάσχουσα ψυχικά ύπαρξη εκφράζεται με όργανα του σώματος, που επηρεάζονται, και εμφανίζονται εξωτερικά τα ανάλογα συμπτώματα. Ο Ίσαρης διευκολύνεται με αυτήν την επιλογή, γιατί το σώμα το έχει σπουδάσει, όπως λέει σε συνέντευξή του,²⁴³ στη διάρκεια των σπουδών του, αλλά είναι και ό,τι γνωρίζει καλύτερα από τότε που γεννήθηκε: είναι ο εχθρός, ο φίλος και ο σύμμαχός του, εξομολογείται και εξηγεί αναλυτικά την επιλογή του στον πρόλογο της έκδοσης ενός από τα λευκώματά του.²⁴⁴

Κατά την πρώτη περίοδο της ποίησής του 1966-1992, σύμφωνα με τη διαίρεση του Στάθη Κουτσούνη,²⁴⁵ το σώμα και πάλι χρησιμοποιείται από τον Ίσαρη ως κύριο μέσο, είτε ολόκληρο είτε κατακερματισμένο, για να εκφράσει την αμφισβήτηση και τη διαμαρτυρία του για τον αυταρχισμό και τις πρακτικές μιας οποιασδήποτε βασανιστικής εξουσίας. Τα παραδείγματα της σωματικής εξόντωσης, όπως φαίνονται στα μεταγενέστερα κείμενα του βιβλίου *Ονειρολόγιο*²⁴⁶ και η πολλαπλώς εκφρασμένη άμεση και έμμεση αποστροφή του στον ναζισμό²⁴⁷ το

²³⁹ Η ρήση αυτή έχει τεθεί ως προμετωπίδα στο αφήγημα «Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς» από το βιβλίο *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, σ. 65.

²⁴⁰ Στάθης Κουτσούνης, *ό. π.*, σ. 65.

²⁴¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, *ό. π.*, σ. 14

²⁴² Στο ίδιο, σ. 34.

²⁴³ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, *ό. π.*

²⁴⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Τα έργα του Φθινοπώρου*, *ό. π.*, σσ. 8, 13.

²⁴⁵ Για τη διαίρεση του έργου του Ίσαρη σε περιόδους έχει γίνει ήδη μνεία στο προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁴⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, *ό. π.*, σσ. 79, 14.

²⁴⁷ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, *ό. π.*

μαρτυρούν. Εξάλλου με τον σωματοποιημένο ψυχικό πόνο λόγω της απώλειας ή της απουσίας του έρωτα εκφράζεται από τα πρώιμα κιόλας ποιήματά του στη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*,²⁴⁸ ενώ η ηθελημένη μοναξιά του καλλιτέχνη ή η αμήχανη στάση του ανθρώπου στο τέλος του 20^{ου} αι. ξεσπά με τη σχάση του δέρματος μέχρι τη λύτρωση με τον θάνατο. Η αγωνία της ύπαρξης επίσης εκφράζεται μέσω μιας συχνά φρικιαστικής εσωτερικής και εξωτερικής ανατομίας του σώματος,²⁴⁹ για να αποτυπώσει τη βίαιη αλλαγή στην κοινωνία, που υφίσταται σταδιακά αλλοτρίωση, κατακερματισμό της ανθρώπινης υπόστασης και ετεροκαθορισμό στην εποχή της μετανεοτερικότητας που εισβάλλει. Στη δεύτερη περίοδο της ποιητικής παραγωγής του (1993-2013), και μετά την ολοκλήρωση της ποιητικής ενότητας «Οι Τριστάνοι», οι φρικιαστικές εικόνες του σώματος λιγосτεύουν. Υπάρχουν όμως άφθονες αλλά λιγότερο αποκρουστικές, και εκφράζουν περισσότερο τη φθορά, που προξενεί ο χρόνος μέχρι τον θάνατο, αλλά και τη μοναξιά και τη μοναξιά του έρωτα στη διάρκεια αυτής της μοναχικής πορείας, που φτάνει την ψυχική αντοχή στα όριά της τόσο ώστε ο θάνατος να γίνεται επιθυμία.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ως πολύ σημαντικός τρόπος έκφρασης η ονειρική σχεδίαση, βοηθητική και αποκαλυπτική αναφορικά με τον ψυχαναλυτικό ρόλο του ονείρου, ενός αναπλέκτη του υποσυνείδητου, που φέρνει στην επιφάνεια όσα το ποιητικό υποκείμενο έχει ανάγκη να ερμηνεύσει. Τα δυσοίωνα όνειρα, οι παρακρούσεις ή οι εφιάλτες ή τα όνειρα με αφηγηματική δράση στα πεζά κείμενά του έρχονται με έμμεσο τρόπο να δώσουν εξηγήσεις για τη ζωή, την ποίηση και τις επιλογές του. Αποτελούν τον κυρίαρχο εκφραστικό τρόπο, μέσω του οποίου θα δώσει τις απαντήσεις του για τον εαυτό του ως άνθρωπο. Μιλάει έτσι για «δύσκολα» θέματα, όπως για την ομοφυλοφιλία, τα ερωτικά τρίγωνα ή την αιμομικτική σχέση των αδελφών,²⁵⁰ για τη ζωή γενικά και κυρίως για τον θάνατο ως ανάπαυση και επιστροφή.²⁵¹ Επομένως, το όνειρο μαζί με το σώμα αποτελούν τα μέσα γνωριμίας του αναγνώστη με τον άνθρωπο Ίσαρη και με τις υπαρξιακές αναζητήσεις του.

Συμπληρωματικά προς το όνειρο, ο Ίσαρης ενεργοποιεί τη μνήμη και μέσω αυτής τη στοχαστική ανάπλασή της στην ποιητική συλλογή της δεύτερης περιόδου (1993-2013) *Θα επιστρέψω φωτεινός* (2000). Στα ποιήματα της προαναφερόμενης συλλογής, που γράφει από το 1993 έως το 1999, μεσήλικας πλέον, κάνει τον

²⁴⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σσ. 28, 34.

²⁴⁹ Μαίρη Σιδηρά, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 67.

²⁵⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 99, 108.

²⁵¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ. 22, 26.

απολογισμό του στη δύση της ζωής του και στον δρόμο προς τον θάνατο. Λειτουργία της μνήμης έχουμε και στα τέσσερα από τα πέντε αφηγήματα του βιβλίου *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* (2010), στα οποία ενυπάρχει και η ιδέα του θανάτου. Το ίδιο, ενεργοποίηση της μνήμης και δημιουργία ανάμνησης από το παλίμψηστο πολλών επισκέψεων σε αγαπημένους τόπους, που συνδέθηκαν με τη ζωή του, τη σημάδεψαν και σχετίστηκαν με το τέλος του, όπως η Τήνος, γίνεται στο βιβλίο του *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς* (2020).

Επισημαίνουμε επίσης την ενδιάθετη παρουσία της μουσικής στο πεζό έργο και στην ποίηση του Ίσαρη. Πρόκειται για τη μουσική εκείνη που ο ρυθμός της «ηχεί άηχα» ακόμη και στο πεζό κείμενο, γι' αυτό και ο τίτλος του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική*. Σαν καλός ισορροπιστής, που είναι ο ποιητής, ανάμεσα σε όλα τα καλλιτεχνικά είδη που υπηρετεί, λέει:²⁵² «Η μουσική συμπράττει στην εξαντλητική προσπάθεια του ισορροπιστή· αν εξαιρέσουμε τις μέρες της άκρατης κατάθλιψης, τα μάτια του αντλούν συνήθως απ' αυτήν». Η ίδια προσπάθεια σχετικά με την άηχη μουσική του ποιήματος αφορά και την προσπάθειά του στις μεταφράσεις του, να συνενώσει δηλαδή τη ροπή της λέξης προς τον μουσικό τόνο του κειμένου της ξένης γλώσσας, ιδιαίτερα όταν αυτό είναι λιμπρέτο.²⁵³ Και ο Ζήρας επισημαίνει:²⁵⁴ «Ο κυματοειδής ρυθμός, ο διάλογος με τη μουσική, που κυριαρχεί στα ποιήματα της συλλογής *Οι Τριστάνοι* και σ' αυτά της συλλογής *Θα επιστρέψω φωτεινός* [...] ευνοεί την αίσθηση του ονειρικού μετωρισμού ανάμεσα στο ουράνιο και στο χθόνιο, όπως για παράδειγμα στο ποίημα «Περιχώρηση».²⁵⁵ Άρα η μυστική, εσωτερική μουσική είναι ένα εκφραστικό μέσον για τη διατύπωση της υπαρξιακής αγωνίας. Παρά ταύτα, ο Ίσαρης αμφιβάλλει αν η μουσική ως τέχνη έχει τη δυνατότητα να εξημερώνει την ψυχή και να καλλιεργεί ουσιαστικά τον άνθρωπο ή τον δημιουργό γράφοντας αργότερα το ποίημα «Το πηγάδι της Αγίας Κλαίρης».²⁵⁶ Με τις αναφορές του στον Μπαχ, στον Μότσαρτ,²⁵⁷ στον Μάλερ την παρουσιάζει ως τη μόνη και συνειδητή επιλογή συντροφιάς, που δεν τον διαψεύδει στη μοναξιά του, όπως οι άνθρωποι.

²⁵² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, ό. π., σ. 53.

²⁵³ Κατερίνα Σχινά, «Ανάμεσά τους η μουσική – Ο ποιητής ως μεταφραστής», *Μανδραγόρας*, τ. 66 (Μάιος 2013), σ. 39.

²⁵⁴ Αλέξης Ζήρας, «Η ποίηση του Αλέξανδρου Ίσαρη – Ανάμεσα στο ρομαντικό και στο κλασικό», *Μανδραγόρας*, τ. 66 (Απρ. 2013), σ. 32.

²⁵⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 130-131.

²⁵⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 57-58.

²⁵⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό. π., σ. 33.

Συμπερασματικά, η καταφυγή γενικότερα στην παραμυθία από την τέχνη αποτελεί μια έκφραση των προβληματισμών του.

Στοιχείο ιδιαίτερης αισθητικής έκφρασης στον Ίσαρη είναι η έντονη «εσωτερική» διακειμενικότητα. Τα θέματα των «εσωτερικών διακειμένων»²⁵⁸ στο έργο του αφορούν την ποίησή του μετά το 1975 σε σχέση με τα όνειρα στο βιβλίο *Ονειρολόγιο*. Αυτά, για παράδειγμα, σχετίζονται με το πρώτο αφήγημα από το βιβλίο *Ανάμεσά τους η μουσική*, κυρίως για το θέμα του έρωτα στη Μονεμβασιά, που εμφανίζεται και στην ενότητα «Οι Τριστάνοι»,²⁵⁹ αλλά και με το αφήγημα «Η άποψη του Ντελφτ»,²⁶⁰ σχετικό με τον χρόνο, τη ζωγραφική και την επίτευξη της αιωνιότητας από τον καλλιτέχνη μέσω της τέχνης του. Όλα τα κείμενα του Ίσαρη τής ώριμης περιόδου συνδέονται μεταξύ τους και επικοινωνούν ξεχωριστά ή με «συνομιλία» τους προβληματισμούς του ή τους παρουσιάζουν με διαφορετικούς τρόπους έκφρασης.

Η διακειμενικότητα, όπως θεωρητικά τη γνωρίζουμε ως έννοια, αφορά έργα ομολόγων του ή μουσικών και μάλιστα από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, τα οποία γνωρίζει και, από τη δεξαμενή αυτή με τους ήρωες που διαθέτει, αντλεί υλικό για τα θέματά του. Ως σχέση του με άλλα κείμενα, αφορά πρώτα απ' όλα την καλή γνώση του ομηρικού κειμένου της Ιλιάδας, των κειμένων της δημοτικής παράδοσης, της τραγωδίας, της ποίησης του Καβάφη, και τη μετουσίωση όλων σε ένα είδος πολυτροπικής ποιητικής έκφρασης για την εξύμνηση της αληθινής φιλίας και την οριστική απώλειά της.

Η καλή γνώση της βιογραφίας και του έργου του Μούζιλ *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* ενέπνευσαν τα ποιήματα «Η αγάπη των αδελφών» και «Να μας θυμάστε», που αφορούν στον αιμομικτικό έρωτα στην ενότητα «Οι Τριστάνοι».²⁶¹ Πρόκειται για την αναζήτηση της εξασφάλισης παντοτινής αγάπης από τον αδελφό λόγω της ομοιότητας με αυτόν, ενώ για την κατανόηση του θέματος προϋποτίθεται η γνώση και του μύθου των Ατρείδων. Τα θέματα της φιλίας, της απώλειας του φίλου, της αναζήτησης ενός άλλου μισού, που να μοιάζει με τον εαυτό, άπτονται και αυτά των υπαρξιακών ερωτημάτων του.

²⁵⁸ Όρος που επινοήσαμε για να εκφράσουμε την ύπαρξη κοινών θεμάτων στα έργα του Ίσαρη. Τα κοινά θέματα είναι τα αποκαλούμενα από εμένα εσωτερικά διακείμενα.

²⁵⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 66.

²⁶⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ. 30-39.

²⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 108, 109, 117.

Τα αδιέξοδα στα υπαρξιακά ερωτήματα συμφύρονται και με την επιθυμία του θανάτου με σκοπό τη λύτρωση. Το ποίημα «Γεννήθηκα στα 200 π.Χ.» συνομιλεί με το ανάλογο του Κ.Π. Καβάφη και παραπέμπει πάλι στα ζητήματα της τέχνης και της μοναχικότητας του καλλιτέχνη. Το ποίημα «Inferno» από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη καταγράφει σκέψεις λίγο πριν από τον θάνατο. Η αυτοχειρία στο αφήγημα «Οι μοιραίοι του Βερολίνου» συνδέεται με εκείνη του Χάινριχ φον Κλάιστ και της φίλης του Εριέτε Φόγκελε, ενώ το αφήγημα «Η άποψη του Ντελφτ»²⁶² σχετίζεται με τη μελέτη του Ίσαρη για τον Προυστ²⁶³ και την έννοια του χρόνου, όπως υπαρξιακά την αποτυπώνει στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*, αλλά και με ζητήματα της ζωγραφικής τέχνης. Τέλος, με αφορμή το βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, η Ελισάβετ Κοτζιά αναφέρει χαρακτηριστικά:²⁶⁴ «Όλα τα αφηγήματα του Ίσαρη συνομιλούν με μουσικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες, ζωγραφικούς πίνακες, λογοτεχνικά αριστουργήματα, [...] με κατεύθυνση κεντροευρωπαϊκή, πνιγμένη στις ομίχλες της υπαρξιακής αναζήτησης». Επομένως, και η διακειμενικότητά του εκφράζει θέματα από τις υπαρξιακές αναζητήσεις του.

Αναφορικά με τις επιρροές που δέχτηκε, αναφέρουμε αυτές που προέρχονται από τον Σεφέρη, τον Καβάφη, τον Σαχτούρη και τον Ελύτη, ενώ αυτές από την ξένη λογοτεχνία αναφέρθηκαν στην παρουσίαση στην ενότητα 1.3 του μεταφραστικού έργου του. Όλες όμως συναρτώνται με τον σχηματισμό της ιδεολογικής και αισθητικής του άποψης. Ανιχνεύουμε για παράδειγμα τη σεφερική αντίληψη για τη χρήση της αφηγηματικής έκφρασης, αναφορικά με την απλή παράθεση πραγμάτων και σκέψεων στα ποιήματα: «Προγράμματα» και «Δύσκολος χρόνος» από τη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*.²⁶⁵ Η ποιητική δε του Σαχτούρη φαίνεται στο ποίημα «Οι εφήμεροι», στο οποίο ο Ίσαρης μας εξοικειώνει με τη φρίκη της πρώτης περιόδου της ποίησής του, όπου η ανθρώπινη ύπαρξη εκτίθεται κακοποιημένη.

Όπως και οι άλλοι ποιητές της γενιάς του '70, υιοθετεί ως τρόπο έκφρασης και την ποιητική. Μιλά για τον ποιητή και το ποίημα στα λεγόμενα ποιήματα ποιητικής, που φανερώνουν και αυτά έμμεσα τις ιδέες του. Ο Ίσαρης θέλει να αναδείξει την υπαρξιακή διάσταση του ποιητή ως μοναχικού καλλιτέχνη και ανθρώπου που ζει για την τέχνη του. Η διάσταση αυτή φαίνεται στο «Έτσι γίνεται το

²⁶² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ. 29-39.

²⁶³ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 25.

²⁶⁴ Ελισάβετ Κοτζιά, «Ο αισθητισμός ως λύση», εφημ. *Καθημερινή*, 31 Οκτ. 2010.

²⁶⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σσ. 18, 36.

ποίημα»,²⁶⁶ όπου αναδεικνύει και όλα τα υλικά της ποιητικής του, ενώ στο «Θυμάσαι Ρεγκίνα;»²⁶⁷ περιγράφεται η σχέση ποίησης και ποιητή με το πνεύμα του Σαχτούρη.²⁶⁸ Για τη μοναχικότητα του καλλιτέχνη, όπως τη βιώνει ο Ρίλκε, υπάρχουν στοιχεία στο δοκίμιό του *Κάτω από τόσα βλέφαρα – Σημειώσεις για τον Ρίλκε*.²⁶⁹ Παραθέτουμε επίσης ως επιρροή του και την παρακάτω άποψη του Μούζιλ στο πεζόμορφο ποίημά του «Ημερολόγιο»:²⁷⁰

Θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τον ποιητή, σαν τον άνθρωπο που συνειδητοποιεί με τη μεγαλύτερη δριμύτητα την αθεράπευτη μοναξιά του εγώ μέσα στον κόσμο και τους ανθρώπους. Που η ψυχή του αντιδρά περισσότερο σε ασήμαντες αιτίες, παρά σε σοβαρές. Που αντιμετωπίζει τους άλλους με κείνη τη συνεσταλμένη υπεροχή των παιδιών απέναντι στους ηλικιωμένους. [...] Που αισθάνεται ακόμα και στη φιλία και στον έρωτα την πνοή της αντιπάθειας, που απομακρύνει τα άτομα μεταξύ τους, αποκαλύπτοντας έτσι το μικρό, οδυνηρό μυστικό της ατομικότητας.

Το ποίημα «Κομμαγηνή»²⁷¹ από τη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης* είναι η πρώτη έμμεση δήλωση θαυμασμού του για τον Καβάφη στην ποίησή του, άρα και για τον τρόπο της ποιητικής και των θεμάτων του, ειδικά για το ερωτικό αδιέξοδο και τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του σπουδαίου ποιητή, που ακουμπούν και στις δικές του θεματικές. Το δεύτερο, πολύ μεταγενέστερο ποίημα, γραμμένο μεταξύ 1993 και 1999, είναι αφιερωμένο στον Αλεξανδρινό²⁷² και φέρει σπαράγματα από ποιήματά του σχετικά με τη μοναξιά και τον θάνατο. Ο Ελύτης εξάλλου μοιάζει ο εμπνευστής της συλλογής του *Οι ελεγίες της απουσίας*, τόσο λόγω της συνάφειας με τον τίτλο *Ελεγεία της Οζώπετρας*, όσο και με τη θεματική τη σχετική με τη δύση της ζωής και με τον θάνατο, που και οι δύο πραγματεύονται.

Επομένως, οι επιλογές των επιδράσεων που συνειδητά δέχτηκε και τα ποιήματα της ποιητικής υπηρετούν τα κυρίαρχα υπαρξιακά θέματα της ωριμότητάς του. Πρωταγωνιστεί ο βιωμένος χρόνος ως πορεία προς τον θάνατο με τα μάτια ανοιχτά, σύμφωνα με την ήδη αναφερθείσα στην ενότητα 2.4 ρήση της

²⁶⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 38-39.

²⁶⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 97.

²⁶⁸ Μίλτος Σαχτούρης, «Το κεφάλι του ποιητή», [στη συλλογή:] *Το σκεύος* (1971), [στο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, 2014, σ. 244 και «Ο μεγάλος καθρέφτης», [στη συλλογή:] *Καταβύθιση* (1990), [στο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, 2014, σ. 314.

Στα παραπάνω βρίσκουμε την αναλογία με τον Σαχτούρη.

²⁶⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Κάτω από τόσα βλέφαρα*, ό. π., σσ. 57-65.

²⁷⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 109.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 16.

²⁷² Αλέξανδρος Ίσαρης, «Προσωπογραφίες» [στο:] *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 70-71.

Γιουρσενάρ,²⁷³ την οποία ο Ίσαρης ασπάζεται, γιατί αποτυπώνει την έμμεση κατάφασή του στη ζωή, όπως δόθηκε στον καθένα για να τη ζήσει²⁷⁴.

²⁷³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, ό. π., σ. 65.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 71-72.

Κεφάλαιο 3. Η αισθητική διερεύνηση της ποίησης και του πεζού λόγου του ως ιδεολογική έκφραση

3.1. Τα νεότερα στοιχεία στο ποιητικό έργο του

Οι κοινές ιδεολογικές αναζητήσεις των ποιητών της γενιάς του '70 εκφράζονται αισθητικά και με ανάλογα αισθητικά μέσα, που υποστηρίζουν το περιεχόμενο της ποίησής τους, χωρίς όμως να αλλοιώνεται το προσωπικό ύφος τους.²⁷⁵ Και για τον Ίσαρη το μέσον είναι μήνυμα, όχι μόνο αισθητικό αλλά και ιδεολογικό.

Τα ιδιαίτερα και βασικά γνωρίσματα που ξεχωρίζουν τη νεότερη ποίηση και συγκεκριμένα την ποίηση του Ίσαρη είναι η απουσία μέτρου, ομοιοκαταληξίας και σταθερού αριθμού συλλαβών ανά στίχο. Η οργάνωση του ποιήματος σε στροφές είναι επίσης ασταθούς μορφής. Συνήθως το ποίημα αναπτύσσεται και κατανέμεται σε άνισα στροφικά σύνολα ή ενότητες, που το μοιράζουν σε ανισομερείς ποιητικές περιοχές. Πολλές φορές αναπτύσσεται σε ένα ενιαίο, συνεχές, αδιάσπαστο και αδιαίρετο σύνολο στίχων. Οι στίχοι δεν έχουν ορισμένο αριθμό συλλαβών. Στο ίδιο ποίημα μπορεί κάλλιστα οι στίχοι να έχουν άνισο και άναρχο ποιητικό ανάπτυγμα, δηλαδή ένας στίχος να είναι τετρασύλλαβος ή και υπερβολικά πολυσύλλαβος.²⁷⁶

Όλα τα παραπάνω χρησιμοποιήθηκαν και από τον Ίσαρη, αφού η παραδοσιακή ποίηση με τα σταθερά χαρακτηριστικά της μορφής είχε ήδη εγκαταλειφθεί από τις αρχές της δεκαετίας του '30,²⁷⁷ οπότε ακολούθησε, όπως και οι άλλοι της γενιάς του, τον ελεύθερο στίχο ως στοιχείο του νεότερου τρόπου έκφρασης.²⁷⁸ Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Απόστολος Δαβής αλλά και εμείς διαπιστώνουμε, ο ελεύθερος στίχος στον Ίσαρη πρέπει να αποτελέσει ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας. Κατά την άποψή μας, η εσκεμμένη και οργανωμένη «αταξία» στον στίχο του και η τυπογραφική δόμησή του, όπως θα παρουσιαστεί αδρομερώς στην ενότητα 3.3 στην παρούσα εργασία, ήταν ένας πειραματισμός κατά τα υπερρεαλιστικά πρότυπα, παρόμοιος με εκείνον του Ελύτη.

²⁷⁵ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 537.

²⁷⁶ Απόστολος Δαβής, «Νεότερα στοιχεία στην ποίηση του Αλέξανδρου Ίσαρη», [διαθέσιμο στο:] <http://www.poein.gr/2013/03/07/> (προσπελάστηκε 22-12-2022).

²⁷⁷ Στο ίδιο.

²⁷⁸ Στο ίδιο. Για τον μοντερνισμό και τα χαρακτηριστικά της μοντέρνας ποίησης ανατρέξαμε και στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πατάκης, 2021, σσ. 1460-1461.

Επιπλέον, στη γενιά του '70 υπήρξε η τάση να δημιουργηθεί ένα νέο ποιητικό γλωσσικό ιδίωμα, ικανό να εκφράσει εύστοχα την κοινωνία της νεότητάς της.²⁷⁹ Την προσπάθεια αυτή, νομίζουμε, ότι θέλει και αυτός να εκφράσει, όταν σε συνέντευξή του, όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα 1.2 αυτής της μελέτης, λέει ότι η ενασχόληση με τον λόγο τον κουράζει, τον εξουθενώνει, τον οδηγεί σε απόγνωση, γιατί οι λέξεις, τα νοήματα, οι συνειρμοί είναι πολύ επικίνδυνα πράγματα.²⁸⁰ Η ρήση του είναι σημαντική, επειδή για τη γενιά του η γλώσσα ως μέσον έκφρασης είναι μήνυμα όχι μόνο αισθητικό αλλά και ιδεολογικό.²⁸¹ Η γλώσσα τού Ίσαρη ξενίζει τον αναγνώστη, όχι μόνο γιατί είναι γεμάτη εικόνες παρμένες από την καθημερινότητα της εποχής του, όπως άλλωστε και των άλλων ποιητών της γενιάς του, αλλά γιατί ο Ίσαρης έχει επιλέξει να μιλήσει κυρίως με σημαίνοντα, που είναι μέλη ή όργανα του ανθρώπινου σώματος, άλλοτε ακέραιου, άλλοτε κατακερματισμένου, άλλοτε με το δέρμα και άλλοτε με ό,τι υπάρχει κάτω απ' αυτό.

Καταλήγουμε ότι το βασικό μέσον έκφρασης του για το οποιοδήποτε σωματικό αλλά και ψυχικό πάθος είναι το λεξιλόγιο το σχετικό με το ανθρώπινο σώμα. Στόχος του είναι να σκιαγραφήσει με το σωματικό λεξιλόγιο τα παθήματα, τα πολιτικά, τα κοινωνικά ή και όλα τα ανθρώπινα πάθη, και τα προσωπικά ακόμη, στην εποχή που γράφονται (1966-1973), τόσο τα πρώιμα ποιήματα του *Ομίλου Φίλων Θαλάσσης*, όσο και εκείνα των υπολοίπων ποιητικών συλλογών του. Το σωματοποιημένο πάθος, αποτυπωμένο με το λεξιλόγιο της ανατομίας και των εκκρίσεων του σώματος γίνεται ο φορέας των υπαρξιακών αγωνιών, που αναλύθηκαν στην προηγηθείσα ενότητα 2.3.

Το σωματικό λεξιλόγιο, που δίνει εικόνες φρίκης στην πρώτη περίοδο της λογοτεχνικής δημιουργίας του Ίσαρη, συνεχίζει να είναι αρκετά σκληρό ως το 1992. Δεν διακρίνουμε βέβαια αθυροστομία. Στην ωριμότητά του η γλωσσική πρόκληση, που προκαλεί αποτροπιασμό (εμετός, σκουλήκια, τένοντες, τρίχες, σάλπιγγες, δέρμα σκασμένο) ή έχει σχέση με τη σεξουαλική πράξη (σπέρματα ακρυλικά, στύση) ή και το σχετικό με τη σεξουαλική πράξη (προφυλακτικό, αυνανισμός), παραμένει όταν η ανάγκη το απαιτεί για να δοθούν διαφορετικές εκφάνσεις του έρωτα.²⁸² Παραμένουν και οι αντιποιητικές λέξεις (γαύγισμα, μυκηθμοί πιγκουίνοι), η ένταση όμως του ρεαλισμού μειώνεται μετά το 1992. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν χάνεται ο λυρισμός.

²⁷⁹ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 540.

²⁸⁰ Χρήστος Τουμανίδης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 25.

²⁸¹ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 537.

²⁸² Αναφερόμαστε κυρίως στις ποιητικές ενότητες «Τα Ψευδώνυμα» και «Οι Τριστόνοι».

Για επίρρωση των παραπάνω συγκρίνουμε τη φράση: «Φιλούσα τα δόντια σου / Τα σκουλήκια ανάμεσα στα δόντια σου / το αίμα που σταμάτησε στη ρόγα σου», από το ποίημα «Υγρόν πυρ» στην ποιητική συλλογή *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης*²⁸³ με τους παρακάτω στίχους: «Χαλκόχρωμο φθινόπωρο με περιμένει / Με εξανθήματα στους στίχους και στο δέρμα» του ποιήματος «Βροχή στη σελήνη», από την ώριμη δημιουργία του στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*.²⁸⁴ Η διαφορά έντασης στο λεξιλόγιο συνδέεται ίσως και με την οπτική της μεγαλύτερης ηλικίας, όταν η έννοια του έρωτα συνυφαίνεται με το στωικό παράπονο για την απουσία του και με τη συνακόλουθη μοναξιά, οπότε η ένταση του λεξιλογίου μειώνεται.

Ακόμη, η αδιαφάνεια του γλωσσικού μέσου, που βοηθά στη δραστική λειτουργία τού υπαινικτικού λόγου, επιτυγχάνεται με σύμβολα, όπως τα «άδεια βαρέλια», από το ομώνυμο ποίημα²⁸⁵ και το βιολί στο ποίημα «Κρατάω σφιχτά».²⁸⁶ Αυτά δημιουργούν αλληγορίες ή συγκροτούν και παρομοιώσεις, που αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω ερμηνεία ταυτόχρονα σε πολιτικό και σε υπαρξιακό επίπεδο. Η παρομοίωση λειτουργεί και στην ωριμότητα του Ίσαρη, συχνά αρκετά εκτεταμένη, όπως στο ποίημα «Η αχρωματοψία των αγγέλων».²⁸⁷ Επιτυχές είναι και το σύμβολο του ισορροπιστή²⁸⁸ μαζί με το σχοινί, ισχυρό να καταγράψει τον μετεωρισμό και τον πόνο του ποιητικού υποκειμένου ή της ανθρώπινης ύπαρξης στο μεταίχμιο διαφορετικών καταστάσεων. Στη συλλογή *Οι Τριστάνοι* (1992), οτιδήποτε σεξουαλικό επίσης εκφράζεται με αλληγορίες και με σύμβολα. Η επινόηση της Πλυτώσ στη θέση του υποσυνείδητου ή της Ηλέκτρας και του Άντρου από τον μύθο των Ατρείδων αλλά και της Ρεγκίνας, ως η έμπνευση η προερχόμενη από το ασυνείδητο, χρησιμοποιούνται για την απόδοση των θεμάτων του έρωτα και της απουσίας του, συνώνυμων με την υπαρξιακή περιπέτεια.²⁸⁹ Στο ποίημα «Ιαγουάρος»,²⁹⁰ επιλέγει τις λέξεις «χιονίζει» και «νιφάδες» ως σύμβολα για το λευκό χαρτί, ενώ και η φράση «έρως από μελάνη σινική» συμβολίζει τη σύζευξη ποίησης και ζωγραφικής.

²⁸³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο ισορροπιστής*, ό. π., σ. 34.

²⁸⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 62

²⁸⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης*, ό. π., σ. 33

²⁸⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 43.

²⁸⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 33.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 47-60.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 113.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 60.

Το λεξιλόγιο της καθημερινότητας συχνά χρησιμοποιείται για να εκφράσει ειρωνεία, όπως στους στίχους: «Μου σύστησαν γυμναστική, μασάζ / Και δύσκολες ασκήσεις· μαζεύω / Συνταγές μ' απόγνωση».²⁹¹ Ειρωνεία εκφράζεται και με την καθαρεύουσα μορφή της γλώσσας, που χρησιμοποιείται για να μεμφθεί έμμεσα με την παρωχημένη μορφή της την καταπιεστική μητρική επιτήρηση,²⁹² πρώτη ένδειξη στο έργο του για την ιδιαίτερη σχέση με τη μητέρα του.²⁹³ Στην πραγματικότητα όμως αποτελεί κι αυτή μορφή ειρωνείας και κριτικής για οποιαδήποτε μορφή επιτήρησης. Ωστόσο, ακρότητες που φτάνουν ως την παρωδία δεν παρατηρούνται. Μάλλον θλίψη προκαλεί η ακραία ειρωνεία του ποιήματος «Οι σταυροί»,²⁹⁴ με την οποία ψέγει το κοινωνικοπολιτικό σύστημα των αρχών του '70 ως φυτώριο «πεθαμένων» ανθρώπων χωρίς μέλλον.

Συχνά ο χαρακτήρας των ποιημάτων είναι πεζολογικός, πράγμα που διευκολύνει την εξομολογητική διάθεση για τα πάθη, χωρίς όμως να χάνεται η ποιητικότητα και η λυρική, τόσο σε ποιήματα της πρώτης συλλογής, όπως τα «Προγράμματα» και «Δύσκολος Χρόνος»,²⁹⁵ όσο και σε ποιήματα της ωριμότητας, όπως το ποίημα «Εμπιστεύομαι» και το «Δημήτριος ή το χελιδόνι» από τη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*.²⁹⁶

Όπως υποστηρίζει η Μαρία Ψάχου,²⁹⁷ χαρακτηριστική είναι η εναλλασσόμενη αφηγηματικότητα και θεατρικότητα με λυρικούς δραματικούς μονόλογους, που αντικαθιστούν τη συνειρμική έκφραση ή συνυπάρχουν με αυτήν στις συλλογές *Οι Τριστάνοι*²⁹⁸ και *Θα επιστρέψω φωτεινός*. Συχνά ακόμα και η λιτότητα του ποιητικού λόγου αποκτά υπαινικτική δύναμη, την οποία παρατηρούμε στα πολύ μικρά ποιήματα της πρώτης συλλογής, σαν αναμνήσεις χαϊκού ή τάνκα, πιο εκτεταμένης όμως μορφής και χωρίς την απαιτούμενη για το είδος μορφική αυστηρότητα. Η λιτότητα των μέσων, πέρα από τη δυναμική χρήση της εικόνας, είναι χαρακτηριστική στον Ίσαρη και ταιριαστή με το κλίμα της σοβαρότητας των προβληματισμών του.

²⁹¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, ό. π., σ.27.

²⁹² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 24.

²⁹³ Για τη σχέση με τη μητέρα του ο Ίσαρης μιλάει στις σελίδες 151-167 του διηγήματος «Η σβούρα» από το βιβλίο του *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*.

²⁹⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 39.

²⁹⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σσ. 18-19 και 36.

²⁹⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 26, 53.

²⁹⁷ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 576.

²⁹⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 108.

Αντλούμε εξάλλου από άρθρο της Μαίρης Σιδηρά σχετικά με τη μορφή του ισαρικού ποιητικού έργου²⁹⁹ τα παρακάτω στοιχεία:

[...] θεωρούμε ότι ο ποιητής που κατεξοχήν έθρεψε την ήσυχη σύνταξη, το γερό περίγραμμα, την οικονομία στη συγκινησιακή έκθεση, τη μέθοδο της αναγνωστικής πρόκλησης χωρίς περίτεχνους παιχνιδισμούς της γλώσσας, στοιχεία που διαβλέπουμε στην πρώτη παρουσία του Ίσαρη στα γράμματα και που θα ενταθούν στην πορεία, είναι ο Γιώργος Σεφέρης.³⁰⁰

Σχετικά με την εικονοπλασία, η Ψάχου αναφέρει ότι ο ποιητικός λόγος αρκετών ποιητών της γενιάς του '70 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εικαστικός.³⁰¹ Και συνεχίζει ότι αυτός προσδιορίζεται ασφαλώς από τα σύμβολα και τα σημεία της προσωπικής μυθολογίας καθενός, αλλά και από τους όρους της συντακτικής τους οργάνωσης, που φέρουν τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά κάθε δημιουργού.³⁰² Αναφέρει επίσης ότι ο Νάσος Βαγενάς³⁰³ έχει κάνει λόγο για τρεις τύπους εικόνων στη μοντέρνα ποίηση, λογικές, έλλογες και άλογες, οι οποίες συνδυάζονται στην ποίηση αυτής της γενιάς. Οι λογικές παραπέμπουν στην απόδοση της φυσικής πραγματικότητας καταστάσεων υπαρκτών, για παράδειγμα η εικόνα μιας γυναίκας, αλλά και έλλογες εικόνες διαμορφωμένες από την ανθρώπινη φαντασία, όπως η εικόνα της γυναίκας που είναι από τη μέση και κάτω ψάρι. Αυτή είναι εικόνα φυσικώς ανύπαρκτη, ωστόσο έχει διαμορφωθεί από την ανθρώπινη φαντασία για να εκφραστεί μια συγκεκριμένη έννοια.³⁰⁴

Τέλος, η εικόνα ενός όντος, που είναι επάνω ψάρι και γυναίκα από τη μέση και κάτω, είναι μια εικόνα άλογη, ασύμφωνη με τις διανοητικές και τις συναισθηματικές ανθρώπινες εκφράσεις. Ο τύπος των άλογων εικόνων, ο οποίος αποτελείται από τη σύζευξη δύο στοιχείων με τον μεγαλύτερο βαθμό αυθαιρεσίας, είναι ο τύπος του υπερρεαλιστικού άλογου. Όσο πιο ανόμοια είναι τα συσχετιζόμενα στοιχεία, τόσο πιο βίαιη είναι η διαταραχή των διανοητικών συνηθειών μας, λογικών και έλλογων. Αυτός είναι και ο βασικός σκοπός των υπερρεαλιστών. Οι απόψεις τού Βαγενά³⁰⁵ διερμηνεύουν τις προθέσεις των ποιητών της γενιάς του, που με τον εικονοπλαστικό τους λόγο επιδιώκουν να διευρύνουν τα όρια της ποιητικής τους

²⁹⁹ Μαίρη Σιδηρά, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 67.

³⁰⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, ό. π., σ. 27.

³⁰¹ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 588.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 588.

³⁰³ Νάσος Βαγενάς, *Η εσθήτα της θεάς*, Αθήνα: Στιγμή, 1988, σ. 37.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 37.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 36-38

έκφρασης περισσότερο με την άλογο εικόνα αλλά και με τους άλλους δύο τύπους εικόνων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στον Ίσαρη η εικονοποιία είναι έντονη και συναντάμε λογικές εικόνες που παραπέμπουν στην απόδοση της φυσικής πραγματικότητας. Το βίωμα υποδεικνύει μια άλλη διάστασή της, που προβάλλεται ως οντολογική και παραπέμπει στο αποτέλεσμα μιας ψυχικής κακοποίησης με σωματικά αποτελέσματα. Χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το ποίημα «Τα μάτια σου»:

Πρήζομαι ολόκληρος, γεμίζω εξανθήματα.
Μένω ακίνητος και περιμένω.
Το δέρμα μου ανοίγει και ανασηκώνεται
Στις άκρες. Το πρώτο βλέμμα
Είναι και το πιο οδυνηρό·
Ως το πρωί γεμίζω ολόκληρος.
Στέκομαι όρθιος με χέρια ανήμπορα·
Είναι τα μάτια σου.
Σκασμένο δέρμα κι αντί για δέρμα
Κόρες, βολβοί και τσίνορα.

Η δύναμη του εικονοπλαστικού λόγου και στην έλλογη εικόνα του Ίσαρη είναι μεγάλη και συμβάλλει στην οργάνωση του ποιήματος σε όλη τη δημιουργική διαδρομή του. Η λειτουργία του έγκειται στην ευρηματικότητα και στην πρωτοτυπία των συμβόλων, που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεσή της. Παραδειγματικά αναφέρουμε:³⁰⁶ «Τα μάτια τους ήταν αδειανά / Και στο μισό του προσώπου τους / Κατέβαινε ένα μπλε ηλεκτρικό αίμα».

Όλα τα προαναφερθέντα αισθητικά μέσα που ανιχνεύθηκαν στην ποίηση του Ίσαρη, από την ελευθερία του στίχου, ως την ειρωνεία και την εικονοπλασία, συμβάλλουν στο κλίμα της αμφισβήτησης της δεκαετίας του '70 στην πρώιμη ποίησή του, κυρίως στα ποιήματα της συλλογής *Θμίλος Φίλων* Θαλάσσης – *Ο Ισορροπιστής* (1966-1973), αναδεικνύοντας από την αρχή της διαδρομής του την υπαρξιακή θεματολογία του. Στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* με ποιήματα της ωριμότητάς του (1993-2000), αλλά και στην τελευταία *Οι ελεγείες της απουσίας* (2013), ο ποιητής δεν χρειάζεται πια τα εκφραστικά μέσα του υπαινικτικού λόγου. Το σώμα όμως παραμένει ως σύμβολο της φθοροποιού δύναμης του χρόνου και περιγράφεται διάχυτα η δύναμή του με υποδόρια ειρωνεία κυρίως για τα γηρατειά και την ασχήμια που τα χαρακτηρίζει μέχρι την αναμέτρηση με τον θάνατο.

³⁰⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 20.

3.2. Αισθητικές εκφράσεις του μεταμοντερνισμού στο ποιητικό έργο του

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Ίσαρης, στην πρώτη ποιητική συλλογή του, που εντάσσεται στην πρώτη περίοδο της δημιουργίας του, χρησιμοποίησε όλα τα μέσα που επινοήθηκαν από τη γενιά του, ιδεολογικά και αισθητικά για να εκφραστεί, με κυρίαρχη την αδιαφάνεια του γλωσσικού μέσου. Μετά το 1975 και από τη συλλογή *Τα Ψευδώνυμα*, θα λέγαμε ότι πειραματίζεται στο έπακρον με τη μορφή και εξαντλεί όλα τα αισθητικά μέσα που διαθέτει, προκειμένου να αναδείξει τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του. Φαίνεται, δηλαδή, ότι όλο και περισσότερο ανατρέχει σε νέους αισθητικούς τρόπους για να αναζητά τη σήμανση της δικής του αλήθειας.

Επισημαίνουμε ότι μετά την πρώτη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, με ποιήματα γραμμένα από το 1973 ως το 1976, τα νέα ποιήματα του Ίσαρη που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Οι παρενέργειες της σιωπής*, γραμμένα από το 1975 ως το 1985, μεγαλώνουν σε έκταση, ενώ τα στροφικά σύνολα γίνονται όλο και πιο άνισα και στις υπόλοιπες ποιητικές ενότητες της συλλογής *Οι Τριστάνοι* (1992). Η έντονη αταξία των στροφικών συνόλων, αρχής γενομένης από την ενότητα *Ο Ισορροπιστής*, δείχνει, κατά τη γνώμη μας, το άγχος σχετικά με το μεταίχμιο των αποφάσεων ή του προσδιορισμού της οποιασδήποτε ταυτότητας, που οριοθετούν την ψυχική ισορροπία της ύπαρξης. Στο εξής, ο Ίσαρης θα δουλεύει με αυτόν τον τρόπο τον στίχο του.

Το σπάσιμο της φόρμας, κύριο χαρακτηριστικό του μοντερνισμού, συνδέεται και με την αποδόμηση του παραδοσιακού κόσμου, που ως τότε τού ήταν γνωστός, τη διατάραξη της ισορροπίας της ύπαρξής του, που δοκιμάζεται σε κάθε επίπεδο, και τη δοκιμή διερεύνησης των ορίων του ποιητικού λόγου του,³⁰⁷ εννοιολογικά αλλά και συγκινησιακά. Αυτή ξεκινά από την άτακτη τυπογραφική διάταξη του ποιήματος πάνω στη σελίδα³⁰⁸ και φτάνει μέχρι την τυπογραφική απόδοση του νοήματος, που εντοπίζουμε στο ποίημα «Μονεμβασιά»³⁰⁹ από τη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, στο οποίο έτσι αποδίδεται ως έναν βαθμό η εικόνα του βράχου.³¹⁰ Παρατηρείται, κυρίως στο βιβλίο ποίησης *Οι Τριστάνοι*, η μορφολογική απεικόνιση των νοημάτων του ποιήματος. Οι στίχοι κινούνται, διατάσσονται κάθετα σε κλίμακα κατιούσα αλλά με άνοδο της έντασης του νοήματος, όπως το κατευθύνει ο ποιητής και με γνώμονα τη συναισθηματική ατμόσφαιρα του ποιήματος και τον εμπλουτισμό των

³⁰⁷ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 609.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 608.

³⁰⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*, ό. π., σ. 21.

³¹⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 23.

σημασιολογικών δεδομένων σε αυτό. Οι πειραματισμοί αυτοί είναι ξεκάθαρα ορατοί στις ποιητικές ενότητες «Τα Ψευδώνυμα» και «Οι Τριστάνοι».

Στο σπάσιμο της φόρμας μπορεί να ενταχθεί και ένα τετράστιχο ή και ένα μεγαλύτερο στροφικό σύνολο παρόμοιων λέξεων ή νοημάτων για λόγους έμφασης³¹¹ ή σημαντικές φράσεις μεμονωμένες ως ένας στίχος, ακόμη και η με κεφαλαιογράμματα γραφή λέξεων ή και η πλήρης αποδόμηση της σύνταξης.³¹² Χαρακτηριστικό επίσης είναι το συχνό διπλό κενό ανάμεσα σε λέξεις μέσα στον ίδιο στίχο, που εμφανίζεται ήδη από την ενότητα *Ο Ισορροπιστής* και βοηθά σε νοηματικές διασταυρώσεις και πολλαπλές αναγνώσεις του νοήματος. Χρησιμοποιούνται συνηθέστατα τα διπλά ή και μεγαλύτερα διάστιχα κενά ανάμεσα σε δύο στροφές, ελαττώνοντας τη συναισθηματική θερμοκρασία του ποιητικού βιώματος στα δύο μέρη. Έτσι συμβαίνει με την αντίστιξη των τριών τελευταίων στίχων, διατεταγμένων ειρωνικά και δραματικά σε σχέση με τα προηγούμενα στο ποίημα «Προγράμματα».³¹³ Για τον Ίσαρη το παιχνίδι του στίχου και ο πειραματισμός με όλους τους τρόπους διάταξης του είναι προσπάθειες για να εκφράσει, μέσω των παραγομένων αναγνωστικών συνδυασμών, διαφορετικές εντάσεις στην υπαρξιακή και οντολογική θεματολογία του.

Στην ίδια λογική μπορεί να ενταχθεί η έλλειψη στίξης, που δίνει ελευθερία στη μετακίνηση νοημάτων κατά τη βούληση του αναγνώστη. Τελεία συνήθως βάζει μόνο όταν θέλει να αλλάξει την εικόνα ή να μπει σε χώρο ονείρου, οπότε το γράμμα, στο σημείο όπου αρχίζει το όνειρο, είναι πεζό.³¹⁴ Τα κεφαλαία γράμματα φράσεων δηλώνουν διαφορά χρόνου συνήθως ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα³¹⁵ ή και τη δυνατότητα να μουν ως κεφαλίδες νέου ποιήματος ή και, αν αφαιρεθούν, να μην αλλοιωθεί το νόημα του κειμένου.³¹⁶ Όλα τα παραπάνω τυπογραφικά στοιχεία, που συνδράμουν στην παραγωγή νοημάτων, μπορούμε να τα εντοπίσουμε στο άτιτλο ποίημα με πρώτη τη φράση «Μόλις τράβηξα» της ποιητικής ενότητας «Τα Ψευδώνυμα».³¹⁷ Επίσης είναι ξεκάθαρα και σε άλλα ποιήματα από την ενότητα «Τα Ψευδώνυμα», ενώ η τυπογραφική αυτή δομή βοηθά να ποικίλουν τα νοήματα και στις

³¹¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 65, 104, 112.

³¹² Αλέξανδρος Ίσαρης, «Πηγή Χαρίτων», [στο:] *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 127, 129.

³¹³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 18-19.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 67.

³¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 65, 66.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 65.

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 65.

ενότητες «Οι Τριστάνοι» και «Πηγή Χαρίτων».³¹⁸ Ακόμη θα επιχειρήσει, παραφθείροντας γνωστές φράσεις και δίνοντας νέες, όπως: «Κόκκινο της φθοράς» και «Κόκκινο της απελπισίας»³¹⁹ ή αποφθεγματικές όπως, «Amo ergo sum»,³²⁰ να τις χρησιμοποιήσει μέσα στο ποίημα για να εξυπηρετήσει καλύτερα με ειρωνεία ή υπερβολή το υπαρξιακό θέμα του.

Από τη λιτή γλώσσα της καθημερινότητας και τις τολμηρές ποιητικές εκφράσεις, τις σχετικές με τον έρωτα, περνάμε στα πεζά ποιήματα, γιατί ο πεζόμορφος στίχος εισάγεται ως μια μορφή ποιητικής. Υπάρχουν πεζά ποιήματα διασπασμένης αφηγηματικότητας,³²¹ που επιδιώκουν τη μεγαλύτερη ψυχική ένταση.³²² Επιλέγει επίσης την πεζόμορφη ποίηση όταν πρόκειται να εξηγήσει στοιχεία του ποιητικού νοήματος, που συνήθως έχει προηγηθεί. Με τα αμέσως προηγούμενα πειραματίζεται στην ενότητα *Ο Ισορροπιστής* και στο πεζόμορφο ποίημα «Ημερολόγια» της συλλογής *Οι Τριστάνοι*.³²³ Άλλοτε αυτόνομα και άλλοτε ως μέρος μιας ευρύτερης ποιητικής σύνθεσης, τα πεζά ποιήματά του διαθέτουν λυρισμό και ποιητικότητα και παραπέμπουν συνήθως σε ονειρική εμπειρία³²⁴ ή αποτελούν συνέχεια ή μέρος της ποιητικής αφήγησης, όπως στις συλλογές *Ελεγείες της απουσίας* και *Ένα ποίημα για τον Πάτροκλο*.

Ως έκφραση του μοντερνισμού, του μεταμοντερνισμού, και ιδιαίτερα της γενιάς του '70, η αυτοαναφορικότητα και η ποιητική³²⁵ υπάρχουν και συνυπάρχουν στο έργο του Ίσαρη. Διευκρινίζεται, ωστόσο, ότι στην ανάλυσή μας η πρώτη δεν αφορά μόνο τις εξηγήσεις για την ποιητική τέχνη του, αλλά κυρίως την έκφραση μέσα από τον εαυτό του. Με αυτήν την έννοια όλο το έργο του είναι αυτοαναφορικό, αφού τα θέματα που χειρίζεται, όπως ο έρωτας, η μοναξιά, η εσωτερική ελευθερία, ο χρόνος και ο θάνατος περνούν μόνο μέσα από τη δική του οπτική. Ενισχυτικά ως παράδειγμα αναφέρουμε ότι ο ποιητής μιλάει ξεκάθαρα σε πρώτο πρόσωπο στο ποίημα «Προγράμματα» από την πρώτη του συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης*.³²⁶

³¹⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος – Ποιήματα 1967-2011*, ό. π., σσ. 61,91,121.

³¹⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 68. Οι φράσεις «κόκκινο της φθοράς» και «κόκκινο της φωτιάς» στο ποίημα είναι γραμμένες με κεφαλαία γράμματα

³²⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος*, ό. π., σσ. 162-163. Το παραφθαρμένο ρητό «Amo ergo sum» είναι γραμμένο με κεφαλαία στο ποίημα «Η αχρωματοψία των αγγέλων».

³²¹ Στο ίδιο, σ.70.

³²² Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 605.

³²³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 60, 104.

³²⁴ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 605.

³²⁵ Αγγελική Πεχλιβάνη, «Η γενιά του '70: μια γενιά αυτοαναφορική», [διαθέσιμο στο:] <https://mag.frear.gr/i-genia-toy-70-mia-genia-aytoanaforiki/> (προσπελάστηκε 30-11-2022).

³²⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σσ. 18-19.

Στα ποιήματα της ενότητας *Ο Ισορροπιστής* μολονότι το ποιητικό υποκείμενο εκφράζεται σαν να μιλάει ένα άλλο πρόσωπο, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι ταυτίζεται με τον ισορροπιστή και τα δεινά του υπαρξιακού μετεωρισμού του. Εν προκειμένω όμως, ο σχοινοβάτης ως σύμβολο αφορά τον ίδιο αλλά και τον άνθρωπο ευρύτερα. Το πρώτο πρόσωπο χαρακτηρίζει και τα ποιήματα της ενότητας «Οι Τριστάνοι», ενώ η συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* φανερώνει ακόμη και στον τίτλο της το αυτοαναφορικό της περιεχόμενο. Ωστόσο, τα θέματά της έχουν πανανθρώπινη διάσταση.

Επίσης, ολόκληρο το πεζό έργο του, άλλοτε άμεσα, και στον *Βίνκελμαν* έμμεσα, συνδέεται σχεδόν απόλυτα με τη ζωή του. Συνηγορούν σε αυτό τα βιογραφικά στοιχεία από τις συνεντεύξεις του και τα διακειμενικά στοιχεία που αφορούν γνώσεις και εμπειρίες του. Τα ποιήματα ποιητικής έχουν και στοιχεία από τη συνολική θεματολογία του. Περιγράφει σε αυτά τη μεταφυσικά μοναχική σχέση του δημιουργού με το έργο του ως ένωση με το θείο.³²⁷ Επομένως, τα ποιήματα ποιητικής και αυτοαναφορικότητας, με τη διπλή έννοια που αποκτά ο όρος στη μελέτη μας, δεν ξεφεύγουν από τη στόχευσή του για την ουσία της ύπαρξής του ως ανθρώπου και καλλιτέχνη.

Ενδιαφέρουσα είναι και η ανατρεπτική τόλμη,³²⁸ με την οποία χειρίζεται τον μύθο της αμαζόνας Πενθεσίλειας σε διακειμενικό επίπεδο, ως μια αφορμή για να παρουσιάσει το θέμα της αυτοχειρίας στο αφήγημα «Οι μοιραίοι του Βερολίνου».³²⁹ Αντίστροφη είναι η χρήση του συμβόλου της στο ποίημα «Ασκήσεις»³³⁰ από τη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης* και σε άτιτλο από την ενότητα «Τα Ψευδώνυμα» για τον ερωτικό αισθησιασμό.³³¹ Το ίδιο ισχύει και για τον μύθο των Ατρείδων, που στη συλλογή *Οι Τριστάνοι* χρησιμοποιείται για την υπαινικτική παρουσίαση του ομόφυλου έρωτα και της αγάπης των αδελφών, θέματα συνδεδεμένα με την ταυτότητα της ύπαρξης.

Στο πνεύμα του όψιμου μοντερνισμού, ως προς τα ζητήματα εικονοποιίας ταιριάζει η άλογη εικόνα ή έκφραση, που διασπά τη σχέση αιτίου και αιτιατού, περιγράφει τους αόρατους δεσμούς ανάμεσα σε ανόμοια πράγματα και η κατανόηση

³²⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 38-39.

³²⁸ Ευριπίδης Γαρανούδης, ό. π., σ. 493.

³²⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ.43-56.

³³⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 36.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 65.

γίνεται ενορατική και αδιαμεσολάβητη από τη διάνοια.³³² Τα όρια μεταξύ της έλλογης και άλογης εικόνας είναι ωστόσο δυσδιάκριτα. Επομένως, οι εικόνες που δημιουργούνται με τον εικονοπλαστικό λόγο δεν αποκωδικοποιούνται με σαφήνεια. Έτσι με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται να διευρυνθούν περισσότερο τα όρια της ποιητικής έκφρασης,³³³ όπως φαίνεται για παράδειγμα και στο ποίημα «Αίγινα».³³⁴

Επιπροσθέτως, η ποιητική γραφή του Ίσαρη αγγίζει σε κάποιες περιπτώσεις τον στίχο του Οράτιου «Ut pictura poesis» (Ars poetica, 361). Ο κώδικας δηλαδή της γλώσσας συμπίπτει κατά έναν τρόπο με τον κώδικα των σχημάτων και των χρωμάτων, για παράδειγμα στην περίπτωση του ποιήματος «Μονεμβασία» και του ομώνυμου πίνακα. Επίσης, το ίδιο ισχύει για τον πίνακα και το ποίημα με κοινό τίτλο «Οι γάμοι της Μαρίας». Στην ποίηση του Ίσαρη εικονογραφούνται τα πάντα: μνήμες, αισθήματα, λόγοι, ο χώρος, ο χρόνος. Αυτό μάλιστα δηλώνεται απερίφραστα από τον ίδιο στο ποίημα «Η δεύτερη νύχτα».³³⁵ Στο ποίημα «Τοπίο με κρεμασμένο»,³³⁶ η εικαστική μέθοδός του περιγράφεται αναλυτικά. Ο Ίσαρης ποιεί σχεδόν κάθε του ποίημα με «υλικό ζωγραφικής». Δηλαδή, η ζωγραφική δημιουργία είναι συχνά αντικείμενο της ποιητικής διαδικασίας.³³⁷ Κατά την πρώτη περίοδο της δημιουργίας του, μια από τις τεχνικές της εικονογραφικής του μεθόδου, σύμφωνα με τον Ζήρα, είναι η αιφνίδια μεταστροφή της εικόνας, που συνήθως δηλώνεται με διάστιχο κενό ανάμεσα στις δύο στροφές του ποιήματος.³³⁸

Αυτές οι μέρες
Της ασύδοτης τρυφερότητας
Θα ακινητοποιήσουν
Τη ζωή σου·
Θα σταματήσεις για πολύ
Καιρό να βλέπεις
Τα σύννεφα και τους τυφλούς
Που τραγουδούν στο δρόμο

Μετά
Θα ξαναφύγεις
Για τα χιόνια.

³³² Νάσος Βαγενάς, *ό. π.*, σ. 37.

³³³ Μαρία Ψάχου, *ό. π.*, σ. 589.

³³⁴ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, *ό. π.*, σ. 22.

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 42.

³³⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, *ό. π.*, σσ. 36-37.

³³⁷ Αλέξανδρος Ακριτόπουλος, *ό. π.*

³³⁸ Αλέξης Ζήρας, *Γενεαλογικά*, *ό. π.*, σ. 62.

Οι εικόνες της ποίησης του Ίσαρη θέτουν το θέμα της σχέσης της ζωγραφικής με την ποιητική εικόνα. Ο ρόλος τους είναι να αποκαλύψουν τον λόγο μέσω παραστάσεων, χρησιμοποιώντας την εικονοπλαστική δύναμη για την αποτύπωση του στοχασμού.³³⁹ Κάποια ποιήματα του Ίσαρη από τη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* περιλαμβάνουν εικόνες που αποτελούν εκφράσεις συγκεκριμένων ζωγραφικών έργων, όπως η *Pietà* του Χόλμπαϊν.³⁴⁰ Το ποίημα «Αναγέννηση»³⁴¹ έχει επίσης σειρά εκφράσεων για εικαστικές αποδόσεις, όπως και το ποίημα «Οι γάμοι της Μαρίας»,³⁴² συνιστώντας μια ενδιαφέρουσα διαλεκτική συνύπαρξη ποίησης και ζωγραφικής, που υποβοηθά τα νοήματα. Στο πλαίσιο της διαλεκτικής ποίησης και ζωγραφικής, ο Ίσαρης επιδιώκει με την άηχη μουσική των λέξεων να δημιουργήσει εικόνα στα πεζά κείμενα του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική*, και κατ' επέκτασιν σε όλα τα κείμενά του, όταν με κατάλληλες λέξεις τα «ζωγραφίζει» για να ηχούν μουσικά. Δηλαδή, στο αφηγηματικό ύφος του Ίσαρη υπάρχουν εικόνες και εντυπώσεις, που ο αναγνώστης καλείται να τις δει σαν στοιχεία μιας ζωγραφικής σύνθεσης. Είναι ο ίδιος εσωτερικός μουσικός ήχος που ακούει ο Τζων Κητς στην *Ωδή σ' έναν Ελληνικό Αμφορέα*, όταν τον «ζωγραφίζει» με λέξεις.³⁴³

Στο πλαίσιο του όψιμου μοντερνισμού και της «επαναμάγευσης» του ποιητικού λόγου,³⁴⁴ αναζητώντας πιο παραδοσιακούς τρόπους στη μορφή του ποιήματος, στην οποία οι παλαιότεροι δημιουργοί συχνά έφταναν να υποτάξουν το νόημα, ο Ίσαρης θα γράψει την τελευταία ποιητική του σύνθεση *Ένα ποίημα για τον Πάτροκλο*.³⁴⁵ Για τον ύμνο μιας μεγάλης φιλίας, μέσω του θρήνου για τον χαμό του αγαπημένου προσώπου, θα δοκιμάσει την επαναλειτουργία διαφόρων λογοτεχνικών μορφών. Στην πολυμορφική αυτή σύνθεση εμπεριέχονται ποιήματα με ελεύθερο στίχο, μοιρολόι, πρωτότυπο ομηρικό κείμενο, δημιουργική μετάφρασή του, κομμός αρχαίας τραγωδίας και πεζόμορφη ποίηση. Έτσι επιστρατεύει την ικανότητά του σε όλες τις μορφές του ποιητικού λόγου, προκειμένου να αναδειχθεί το μεγάλο θέμα της φιλίας και του πόνου εξαιτίας της απώλειάς της.

³³⁹ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 592.

³⁴⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 66.

³⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 40-41.

³⁴² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 133-134.

³⁴³ Κρίτων Χουρμουζιάδης, «Αλέξανδρος Ίσαρης: Ανάμεσά τους η μουσική», *Η Λέξη*, τ. 107 (Γεν. – Φλεβ.1992), σ. 95.

³⁴⁴ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 616.

³⁴⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος*, ό. π., σσ. 233-249.

3.3. Τα υπερρεαλιστικά στοιχεία στην αισθητική του ποιητικού και του πεζού έργου του

Ο Ίσαρης, κατά την πρώτη περίοδο της ποίησής του (1966-1992) και βαδίζοντας προς την ωριμότητα, ειδικά μετά το 1975, στην προσπάθειά του να μιλήσει κρυπτικά για την απώλεια του έρωτα, ίσως και μερικές σκοτεινές πλευρές του, που ταλαιπωρούν την ύπαρξη, αναζήτησε λύσεις και στην υπερρεαλιστική έκφραση και στα εργαλεία της. Αναζήτησε δηλαδή στον υπερρεαλισμό λύσεις στο πρόβλημα που έθετε η ανταπόκριση έκφρασης και περιεχομένου³⁴⁶.

Αρχικά η ποιητική φαντασία, ως στοιχείο του υπερρεαλισμού, είναι απελευθερωμένη σε όλο το έργο του Ίσαρη. Έρχεται στην επιφάνεια μέσω του ασυνείδητου το άλογο στοιχείο, που δεν δίνει περιθώρια προσέγγισης μιας γνώριμης πραγματικότητας. Σχετικά παραδείγματα, όπως το παρακάτω στην *Παράκρουση 3* από τη συλλογή *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης*,³⁴⁷ βρίσκουμε σε όλο το έργο του Ίσαρη.

Σκαρφαλώνοντας η κόκκινη κηλίδα
Μεγάλωσε το ασπράδι του ματιού
Τόσο, που ο ήλιος γύρισε ανάποδα
Δείχνοντας τις ωμοπλάτες του.

Η διασάλευση της έλλογης τάξης, που φτιάχνει έναν παράλογο ποιητικό κόσμο μέσω της φαντασίας, βοήθησε τον Ίσαρη να μιλήσει στο πρώιμο έργο του για τα πολιτικά τραύματα, για τα τραύματα του έρωτα αλλά και για τις ανησυχίες για έναν κόσμο χωρίς οράματα, που φαινόταν να έρχεται. Καταλυτικό ρόλο στην αποτύπωση της απελευθερωμένης φαντασίας, που συνδέεται με το υποσυνείδητο, παίζει το παιχνίδι των λέξεων. Οι θέσεις τους στον ή στους στίχους οργανώνονται χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό. Στη δύναμη που αποκτούν οι λέξεις αναζητείται συχνά με δυσκολία η ιδεολογία του. Από τη συλλογή *Ομιλος Φίλων Θαλάσσης* παρατίθεται το ποίημα «Παράκρουση»:³⁴⁸

Πέρασαν οι αραιές
Πικροδάφνες φτηνών
Απομεσήμερων στις πέντε.
Πένθος στα μάτια
Και η τρελή Περσεφόνη

³⁴⁶ Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποίησης του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Ουράνη, 2002, σ. 180.

³⁴⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 25.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 21.

Η φόνισσα, σαρώνοντας
Τον μικρό της σκύλο
Φώναξε Μη!

Επιπλέον, η υπερρεαλιστική αισθητική αναζήτηση του Ίσαρη υπηρετεί τον υπαινικτικό λόγο για την καταπιεστική εποχή της πρώτης περιόδου.³⁴⁹ Με την απελευθερωμένη φαντασία, που ποιεί στίχο, εκφράζεται ακόμη και στην ώριμη συλλογή του *Θα επιστρέψω φωτεινός*. Για παράδειγμα αναφέρει για τον έρωτα:³⁵⁰ «Όταν το σώμα σφίγγεται για να μη σπάσει / Θέλω ν' ανοίξω τα φυλλώματα / Και να ριχτώ στη θάλασσα του στήθους σου». Στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* (2000), η υπερρεαλιστική δημιουργική δύναμη των λέξεων, χωρίς όμως υπερρεαλιστικές ακρότητες, όπως παλιότερα η εκφορά ακατανόητης γλώσσας, συμβάλλει στη διερεύνηση του βιωμένου χρόνου. Λέει σχετικά:³⁵¹ «Και μια φωνή λησμονημένη στο όνειρο / Της χθεσινής ρουφήχτρας». Ο ερωτισμός είναι πλέον συγκρατημένος και χωρίς τον αισθησιασμό που παρατηρήθηκε στις ενότητες «Τα Ψευδώνυμα» και «Οι Τριστάνοι», όπου «Ο ορθοστάτης έρωσ αναδιπλώθηκε και / Κύλησε το γάλα κι έγινε θαύμα και / η θεία χάρις μας πλημμύρισε».³⁵²

Με υπερρεαλιστική αντίληψη γίνεται και ο χειρισμός του μύθου των Ατρείδων προκειμένου να φωτιστεί ο αιμομικτικός και ομόφυλος έρωτας με κρυπτικό τρόπο, σε ονειρικό σκηνικό, σε μια συνάντηση της συνείδησης με το ασυνείδητο αλλά και με κινηματογραφική αφήγηση. Πιο ακραία μορφή πεζόμορφης ποίησης είναι αυτή με κινηματογραφικό λεξιλόγιο και κίνηση της κάμερας.³⁵³ Ο Ίσαρης, ορμώμενος από την εφηβική επιθυμία του να γίνει σκηνοθέτης, επιστρατεύει άλλη μια τεχνική του υπερρεαλισμού: ποικίλει τα πεζόμορφα ποιήματα αλλά και άλλα ακόμη με την κινηματογραφική αφήγηση. Στο ποίημα 11 από τη συλλογή «Ο Ισορροπιστής»³⁵⁴ επί παραδείγματι και στο ποίημα «Το μεγάλο κόκκινο ένα»³⁵⁵ έχουμε εφαρμογή της ψυχαναλυτικής θεωρίας για τον κινηματογράφο. Σύμφωνα με αυτήν, οι ομοιότητες με το όνειρο και τη φαντασίωση αποδίδονται στις συνθήκες τής

³⁴⁹ Μαρία Ψάχου, ό. π., σ. 589.

³⁵⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 24.

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 27.

³⁵² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 65.

³⁵³ Στο ίδιο, σσ. 104-105.

³⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 59.

³⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 102-103.

κατάστασης του ονείρου. Τόσο ο κοιμώμενος, που ονειρεύεται, όσο και ο θεατής τού κινηματογραφικού έργου δέχονται μη πραγματικές εικόνες ως πραγματικές.³⁵⁶

Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι στην ονειρική σχεδίαση του Ίσαρη, όπου συχνά κυριαρχεί και η παραίσθηση, εμφανίζεται η γυναικεία μορφή της Πλυτώ. Κατά τη Φυτώ του Οδυσσέα Ελύτη,³⁵⁷ η Πλυτώ,³⁵⁸ ως υπερρεαλιστικό σύμβολο, αντιπροσωπεύει τις χθόνιες δυνάμεις του ασυνείδητου και μέσω αυτής έρχονται στην επιφάνεια ανομολόγητες κυρίως και ανεκπλήρωτες ερωτικές επιθυμίες. Η Ρεγκίνα³⁵⁹ εξάλλου αντιπροσωπεύει τη Μούσα, δηλαδή την έμπνευση, που επικαλείται στο ομώνυμο ποίημα αποκαλώντας τη Ρεγκίνα, δηλαδή βασίλισσα. Εύστοχη η προσφώνηση, αφού την ταυτίζει με τη βασιλική οδό προς το ασυνείδητο, μέσω της οποίας οδηγείται η έμπνευση για να φέρει στην επιφάνεια τα ανομολόγητα της ύπαρξης. Στον υπερρεαλιστικό εγκιβωτισμό εξάλλου, το ποίημα υπάρχει μέσα στο ποίημα, που είναι το όνειρο. Ο Ίσαρης στο ποίημα «Το Όνειρο»,³⁶⁰ με την ονειρική υπερρεαλιστική εικόνα που βγαίνει από το ασυνείδητο, εξωτερικεύει το πάθος του ομόφυλου έρωτα στην ονειρική διάστασή του.

Στον υπερρεαλισμό, η λογοτεχνία προσλαμβάνεται ως πλαστική-ζωγραφική τέχνη. Οι στίχοι ζωγραφίζουν, συνθέτουν εικόνες μέσω της τυπογραφικής σύνταξης ή δομικής τυπογραφίας. Δημιουργούνται σημασιακές σχέσεις ανάμεσα σε πραγματικότητες που διασταυρώνονται, αφού αποδεσμευθούν από τις συνδηλωτικές σχέσεις που προσδιόριζαν και περιόριζαν το σημασιακό τους εύρος.³⁶¹ Για την προσέγγιση των απομακρυσμένων πραγματικοτήτων είναι δυνατό να επιστρατευθούν όλα τα πιθανά μέσα, το λεξιλόγιο, η συμβατική σύνταξη, η τυπογραφική σύνταξη, ο ρυθμός και η διακειμενικότητα.³⁶² Στις ενότητες «Τα Ψευδώνυμα» και «Οι Τριστάνοι» βρίσκονται ισχυρά δείγματα τέτοιου σχηματισμού εικόνων, συνδεδεμένων με την απώλεια του έρωτα και τον αισθησιασμό του. Οι εικόνες αυτές γίνονται από συνάντηση απομακρυσμένων πραγματικοτήτων, ενώ συχνά ορίζονται και από το διπλό κενό μέσα στον στίχο ή με τη δυνατότητα ταυτόχρονης οριζόντιας και κάθετης ανάγνωσης. Υπάρχουν δηλαδή ποιητικά κείμενα που είναι γραμμένα για να αναδείξουν τη διπλή συνταγματική και παραδειγματική οργάνωση του ποιητικού

³⁵⁶ Ελένα Κουτριάνου, ό. π., σ. 385.

³⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 236.

³⁵⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 96, 106-107.

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 97.

³⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 99.

³⁶¹ Ελένα Κουτριάνου, ό. π., σ. 359.

³⁶² Στο ίδιο, σ. 359.

λόγου. Το πρώτο τμήμα τους κατανοείται με βάση τον συνταγματικό άξονα. Το δεύτερο οργανώνεται κατακόρυφα και αποτελεί μια επεξήγηση. Τα μέλη της δεν μας βοηθούν να καταλάβουμε τη νοηματική σχέση που υπάρχει στην κάθετη διάταξή της, γιατί έχουν μέσα τους ανομοιογένεια. Το νόημα αποκαλύπτεται αν το συσχετίσουμε με το περιεχόμενο των δύο οριζόντιων φράσεων,³⁶³ της πρώτης και της τελευταίας.

Κίτρινο γυαλιστερό

Όπως Γαλήνη
Γαλαθινός
Γαλιλαίος
Και Γαλανός.

Γιρλάντες τυλίχτηκαν στο δέρμα μας:

Οι συνδυασμοί, με ερείσματα τους επαναλαμβανόμενους φθόγγους γ, λ, α, που αποδίδουν μια χαμηλόφωνη ηχητική ζωγραφική, όπως ρέει το υπόλευκο γάλα, σχηματίζουν μια κλίμακα που ενώνει τα δύο οριζόντια νοήματα. Στόχος του Ίσαρη είναι να βρει πάντα τον τρόπο ώστε να δημιουργήσει ισχυρή εικόνα και κατάλληλη να εκφράσει πρώτιστα τον έρωτα αλλά και τις άλλες υπαρξιακές αναζητήσεις του, που ήδη αναφέρθηκαν.

Επιπλέον, και σε όλα τα πεζά έργα του κυριαρχεί το όνειρο, η μνήμη, η αναπόληση και η διακειμενικότητα, στοιχεία του υπερρεαλισμού, που επιστρατεύονται για τη σκιαγράφηση της σκέψης και των βαθύτερων επιθυμιών του για τη ζωή, τον θάνατο, τον χρόνο και τη μοναχική σχέση του δημιουργού με την τέχνη του.

³⁶³ Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ποιητική*, Αθήνα: Πατάκης, 1991, σσ. 106-107. Το απόσπασμα ανήκει στη συλλογή *Οι Τριστάνοι*, σ. 65

Κεφάλαιο 4. Λογοτεχνία και ζωγραφική στον Ίσαρη

4.1. Γενικά στοιχεία για τη διαχρονική σχέση λογοτεχνίας και ζωγραφικής

Ο Ίσαρης δεν υπήρξε μόνο ποιητής και πεζογράφος. Εκτός από την τέχνη της φωτογραφίας, με την οποία ασχολήθηκε ερασιτεχνικά και την επαγγελματική του δραστηριότητα ως αρχιτέκτων, μεταφραστής και εικαστικός επιμελητής εκδόσεων, δημιούργησε ένα πλούσιο ζωγραφικό έργο. Ήταν ένα διπλό ταλέντο του λόγου και της εικόνας κατά το παράδειγμα του Νίκου Εγγονόπουλου ή και του Φώτη Κόντογλου.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτό πώς ο ίδιος αντιλαμβανόταν τη βαρύτητα των δύο τεχνών στη δημιουργία του, ενδεικτικά παραθέτουμε όσα ανέφερε το 1983 σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Διαβάζω*.³⁶⁴

[...] Την ποίηση τη φοβάμαι. Γράφω πολύ δύσκολα. Όσο εύκολο μου είναι να οργανώσω το χώρο μιας λευκής επιφάνειας με χρώματα και σχήματα, τόσο αβάσταχτα δύσκολο βρίσκω να συνθέσω μερικούς στίχους. Ένα καλό ποίημα απαιτεί πάρα πολύ μόχθο και αφοσίωση [...]

Εξήγησε στην ίδια συνέντευξη και την ανάγκη για βιοπορισμό και τη δαπάνη χρόνου γ' αυτόν, ενώ συνέχισε λέγοντας ότι διάλεξε τη ζωγραφική έκφραση, που τον διευκόλυνε και τον ενδιέφερε περισσότερο, και τόνισε τα παρακάτω:³⁶⁵

Τώρα αν η ζωγραφική μου έχει επηρεάσει τα γραφτά μου, νομίζω πως το ποσοστό επηρεασμού είναι ελάχιστο. Η εικαστική γλώσσα είναι τελείως διαφορετική από την ποιητική. Είναι άλλες οι δυνατότητες και άλλοι οι κώδικες κάθε χώρου. Θεματικά μπορεί να υπάρχουν αναφορές και συγγένειες, αλλά ουσιαστικά πιστεύω πως πρόκειται για δύο διαφορετικά πράγματα, που, λόγω της κοινής πατρότητας, προδίδουν απλώς την καταγωγή τους.

Με αφορμή τις απόψεις του λογοτέχνη και ζωγράφου Ίσαρη για τη σχέση λογοτεχνίας και ζωγραφικής στο διπλό έργο του, επισημαίνουμε ότι αυτή έχει ανά τους αιώνες απασχολήσει θεωρητικούς της αισθητικής και της Ιστορίας της τέχνης.³⁶⁶ Η σχέση μεταξύ τους είναι σύνθετη και έχει λάβει διαφορετικό περιεχόμενο ανά εποχή, αισθητικό ρεύμα ή ομάδα καλλιτεχνών. Όμως είναι δυνατόν η ποίηση να

³⁶⁴ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 27.

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 27.

³⁶⁶ Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία*, ό. π., σσ. 296-311.

αντλεί την έμπνευσή της από πίνακες ζωγραφικής, όπως και ένα εικαστικό έργο να είναι εμπνευσμένο από ένα ποίημα.³⁶⁷ Το ερώτημα όμως που παραμένει είναι κατά πόσο η λογοτεχνία μπορεί να επιτύχει τα αισθητικά αποτελέσματα της ζωγραφικής και αν μπορούν οι εικόνες στα ποιήματα να λειτουργήσουν όπως ένα έργο ζωγραφικής.³⁶⁸

Την πρώτη προσέγγιση στο ερώτημα έκανε ο Αριστοτέλης στο *Περί ποιητικής*,³⁶⁹ ο οποίος χρησιμοποίησε αναφορές από τη ζωγραφική για να διευκρινίσει την ποίηση. Γενικά είπε ότι ο ποιητής είναι μιμητής, γιατί ο ζωγράφος πρέπει κατ' ανάγκη να παριστάνει τα πράγματα είτε όπως είναι, είτε όπως τα λένε, είτε όπως πρέπει να είναι. Η ρήση του Σιμωνίδη του Κείου (556-468 π.Χ.), που διασώθηκε από τον Πλούταρχο (Ηθικά, 367) και ονόμαζε «την μεν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπώσαν την δε ποίησιν ζωγραφίαν λαλούσαν»³⁷⁰ οδήγησε στην περιβόητη φράση του Οράτιου «*Ut pictura poesis*» (*Ars poetica*, 361). Η παρερμηνεία της, «όπως η ζωγραφική έτσι και η ποίηση» ή «η ποίηση είναι σαν ζωγραφική», οδήγησε στην ερμηνεία για την ισοτιμία λόγου και εικόνας από την Αναγέννηση ως τον 18^ο αι.

Το ρήγμα στο προαναφερθέν δόγμα έφερε ο Γκότχολντ-Εφραίμ Λέσινγκ με το έργο του *Λαοκόων* (1760),³⁷¹ ο οποίος προσδιόρισε την ποίηση ως «τέχνη του χρόνου» και τη ζωγραφική ως «τέχνη του χώρου». Διαφέρουν δηλαδή, όπως εξήγησε, οι δύο τέχνες κατά την ύλη και τους τρόπους της μίμησης. Η μεν λογοτεχνία χρησιμοποιεί τις λέξεις στον χρόνο, η δε ζωγραφική το χρώμα και τη φόρμα στον χώρο. Ο παραπάνω διαχωρισμός άρχισε να ανατρέπεται κατά τη ρομαντική περίοδο με την ενότητα των αισθήσεων³⁷² και τη δημιουργία «μιας οικουμενικής ποίησης». Αυτή οδήγησε στο ολικό καλλιτέχνημα του Ρίχαρντ Βάγκνερ, στο οποίο μπορούν να συνενώνονται μέσω του θεάτρου όλες οι υπάρχουσες τέχνες.

Η πραγματική όμως ανατροπή της άποψης του Λέσινγκ έγινε κατά τη νεότερη περίοδο, όταν η μοντέρνα ποίηση ανατρέπει πλέον την έννοια της διαδοχικής αφηγηματικής ακολουθίας και διασπά το ποίημα σε ανόμοιες εικόνες ή ενότητες. Αυτή η νοηματική ασυνέχεια στο εσωτερικό του ποιήματος καταργεί την έννοια του χρόνου. Έτσι ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται το έργο χωρικά μέσα σε μια

³⁶⁷ René Wellek - Austin Warren, *Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα: Δίφρος, ³1980, σ. 158.

³⁶⁸ Ολυμπία Ταχοπούλου, *Χάρτης*, ό. π.

³⁶⁹ Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*, μετ. Σίμου Μενάρδου, Αθήνα: Εστία, 1997, σσ. 228-230.

³⁷⁰ Γιώργος Βελουδής, ό. π., σ. 297.

³⁷¹ Λέσινγκ, Γκότχολντ-Εφραίμ, *Λαοκόων: ή περί των ορίων της ζωγραφικής και της ποιήσεως*, Αθήνα: Πελεκάνος, 2003, σσ. 19, 96, 126.

³⁷² Γιώργος Βελουδής, ό. π., σ. 297.

χρονική στιγμή και όχι ως μια αφηγηματική χρονική σειρά. Σύμφωνα με τον Έζρα Πάουντ «μια εικόνα είναι αυτό που παρουσιάζει ένα σύμπλεγμα πνεύματος και συναισθήματος μέσα σε μια στιγμή». Αυτή η ενοποίηση ανόμοιων ιδεών και συναισθημάτων δίνει ένα ακαριαίο χτύπημα στην ευαισθησία του αναγνώστη. Εδώ, υποστηρίζει ο Τζόζεφ Φρανκ, η μοντέρνα λογοτεχνία προσλαμβάνεται ως πλαστική τέχνη.³⁷³

Ο Ίσαρης αξιοποίησε δημιουργικά σε όλο το εύρος του λογοτεχνικού έργου του τις πρακτικές του μοντερνισμού για τη δημιουργία της εικόνας, και μάλιστα μέσω του υπερρεαλισμού έδωσε εικαστική μορφή στους στίχους του. Εν δυνάμει θα μπορούσε να αποδώσει και με τον χρωστήρα του τις εικαστικές ποιητικές εικόνες του. Σύμφωνα με την κοινή πατρότητα των δύο τεχνών, στην οποία αναφέρεται,³⁷⁴ είναι σκόπιμο να εξετασθεί πώς ακριβώς οι δύο τέχνες συνεργάζονται μεταξύ τους στο διπλό έργο του, να αναζητηθούν τα κοινά σημεία της ποίησης με τις ζωγραφικές συνθέσεις του, ώστε να φανεί αν υπάρχουν κοινές θεματικά αναφορές, που υπηρετούν τις ιδέες του.

4.2. Διερεύνηση της συνομιλίας των δύο τεχνών στο έργο του την περίοδο 1966-1983

Στα χρόνια 1966-1973 ο Ίσαρης έγραψε την πρώτη ποιητική συλλογή του *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης* και το δεύτερο μέρος της *Ο Ισορροπιστής* το 1974, στον οποίο αποτυπώνει κρυπτικά μέσω της χρήσης σωματικού λεξιλογίου έναν κόσμο τελματωμένο, που μέρος του αγωνίζεται να εγκαταλείψει το παλιό και να βρει τον βηματισμό του στο καινούργιο που έρχεται. Ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης, σχετικά με την πρώτη ποιητική συλλογή του Ίσαρη, το 1984 σχολιάζει:³⁷⁵ «[...] ένα ολοκληρωμένο σύνολο, όπως σώμα, έρωτας, σχέση με τους άλλους, όλα αυτά διασπαθίζονται στην ποίηση του Ίσαρη». Ο Ίσαρης κατά την εποχή γραφής των εμπειροχόμενων στο βιβλίο ποιημάτων (1966-1975) ζωγράφιζε ασπρόμαυρες συνθέσεις με σινική μελάνη, στις οποίες σπάνια προσέθετε χρώμα. Όπως ο ίδιος

³⁷³ Ολυμπία Ταχοπούλου, *Χάρτης*, ό. π. Τα στοιχεία όλης της παραγράφου έχουν αντληθεί από το συγκεκριμένο άρθρο.

³⁷⁴ Γιώργος Γαλάντης, *Διαβάζω*, ό. π., σ. 27.

³⁷⁵ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Αλέξανδρος Ίσαρης, Βασίλης Στεριάδης, Γιάννης Πατίλης», [στο:] *Αφιέρωμα στο Δημοτικό Τραγούδι*, 4^ο Συμπόσιο Ποίησης, 6-8 Ιουλ. 1984, σ. 556 [διαθέσιμο στο:] <https://www.openbook.gr/dimotiko-tragoydi/>. (προσπελάστηκε 30-11-2022).

αναφέρει,³⁷⁶ απεικονίζουν «τερατώδεις μορφές και παραμορφωμένα ή διαμελισμένα σώματα σ' έναν κόσμο που σήπεται και βουλιάζει». Τα συμπλέγματα του βυθού εύκολα μας παραπέμπουν στον βυθό του ονείρου και μέσω αυτού στο ασυνείδητο, από όπου προέρχονται οι ανομολόγητες επιθυμίες και κυρίως οι ανησυχίες γι' αυτόν τον κόσμο που «σήπεται και βουλιάζει». (εικ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Διαπιστώνουμε ότι την προαναφερόμενη περίοδο εικονογράφησε με έναν ευρύ τρόπο τις θεματικές της ποίησής του, προσπαθώντας να αποδώσει στις συνθέσεις του το κοινωνικό και προσωπικό υπαρξιακό τέλμα που βίωνε. Δεν υπάρχει ακριβής αντιστοίχιση συγκεκριμένου ποιήματος και ζωγραφικής σύνθεσης, όπου να αποτυπώνεται η κατακερματισμένη ανθρώπινη ύπαρξη, που σκιαγραφείται στη συλλογή *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*, αλλά ένα σύνολο παρόμοιων, που συνέχισε να ζωγραφίζει μέχρι το 1978, όταν εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Μια εξαίρεση, και κάποιες που θα αναφερθούν παρακάτω, παρατηρείται με το ποίημα «Μονεμβασιά»,³⁷⁷ για το οποίο υπάρχει ομότιτλος πίνακας (εικ. 8) και προσωπογραφία γυναίκας (εικ. 9), και τα δύο φτιαγμένα με μολύβι. Πρόκειται για συνθέσεις σχετικές με προσωπικό ερωτικό βίωμα, που τον σημάδεψε ως ύπαρξη, όπως ομολογεί σε συνέντευξή του.³⁷⁸ Εξεικόνισε το συγκεκριμένο βίωμα, γιατί ένιωσε βαθιά ότι ο έρωτας αποτελεί ουσιαστική ανάγκη της ύπαρξης. Παραθέτουμε εικόνες από την έκδοση του περιοδικού *Τραμ* με το κείμενο «Άγιος Γεώργιος» του Χειμωνά, που συνόδευε την ατομική έκθεση του Ίσαρη με συνθέσεις σινικής στην γκαλερί ΖΜ της Θεσσαλονίκης το 1973 (εικ. 10, 11). Το κείμενο αυτό έχει άμεση σχέση με την ατμόσφαιρα των έργων του.³⁷⁹ Γράφοντας τα ποιήματα της ενότητας *Ο Ισορροπιστής* το 1974, φιλοτέχνησε και ανάλογα σχέδια, που αποτυπώνουν τον μετεωρισμό του σχοινοβάτη (εικ. 12).

Στην ενότητα «Τα Ψευδώνυμα» (1975) η απώλεια του έρωτα και η ονειρική της ανάπλαση ταλαιπωρούν την ύπαρξη. Σύμφωνα με όσα σημειώνει ο Κοντός το 1976 στο περιοδικό *Τραμ*,³⁸⁰ και στη ζωγραφική του ο Ίσαρης συνθέτει εικόνες του πένθους, του διαμελισμού, του βυθού και του βυθίσματος, όπως ο ίδιος τις χαρακτηρίζει,³⁸¹ ή εικόνες με παραμορφωμένα σώματα, τερατώδεις μορφές,

³⁷⁶ Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, ό. π., σ.17.

³⁷⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 23.

³⁷⁸ Ευαγγελία Ανδριτσάνου, ό. π.

³⁷⁹ Γιώργος Χειμωνάς, ό. π., σ. 17.

³⁸⁰ Γιάννης Κοντός, «Η σωματογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη», *Τραμ*, τ. 4, 1977, Δεύτερη διαδρομή, σ. 282.

³⁸¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σ. 64.

ανθρώπινα μέλη, μυθικά ζώα, τεράστια χέρια και πόδια, ανθρώπους αγκαλιασμένους ή σωριασμένους...», όπως σε άλλο βιβλίο πάλι ο ίδιος αναφέρει.³⁸² Αποτυπώνει έτσι το τέλμα και την αγωνία, όπως φαίνεται και στην προμετωπίδα της συλλογής, στη ρήση του Μπότο Στράους: «Ο ύπνος του έρωτα γεννάει τέρατα». Επιλέγουμε από άτιτλο ποίημα της ενότητας «Τα Ψευδώνυμα»³⁸³ τον στίχο: «Κοιτάζω τα πλήθη από ψηλά να βουλιάζουν σ' ένα βυθό και να κοιμούνται» ως πολύ κοντινό νοηματικά προς τις συνθέσεις *Βυθός* και *Θαλασσινό τοπίο* (εικ. 13). Αυτές οι εικόνες του βυθού και των συμπλεγμάτων είναι σουρεαλιστικές, όπως λέει ο Κοντός το 1977³⁸⁴ στο προαναφερθέν κείμενο. Εναρμονίζονται επομένως και με τον σουρεαλισμό στην ποίησή του τουλάχιστον μέχρι το 1978.

Προοδευτικά δημιουργεί και συνθέσεις με απεικόνιση προσώπων. Τέτοια είναι και τα σχέδια που παραχώρησε στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 2 (Σεπτ. 1976), για να συνοδεύσουν το ποίημα «Τσιφτετέλια» του Νίκου Γαζέπη (εικ. 14, 15, 16). Έξι αποκαθλώσεις του είχε ιδεί ο Κοντός, όπως ανέφερε στο μόλις προαναφερθέν κείμενο το 1977³⁸⁵ (εικ. 17). Με το θέμα της αποκαθίλωσης δίνει την αίσθηση ότι κάποτε έρχεται το τέλος των παθών τού με οποιοδήποτε τρόπο πάσχοντος ανθρώπου –ανάμεσα σε αυτά η μοναξιά, ή αρρώστια, η απώλεια του έρωτα και της φιλίας– και η ανόρθωσή του. Με την επανάληψη του παραπάνω θέματος θεωρούμε ότι αποτυπώνει αυτή τη συνεχή εναλλαγή πτώσεων και ανορθώσεων στη ζωή.

Από την προηγηθείσα μελέτη της ποίησής του συμπεραίνουμε ότι η σωματική ζωγραφική του την παρακολουθεί και εξεικονίζει τη σωματικότητά της. Μέσω της διαφορετικής γλώσσας των δύο τεχνών, ο Ίσαρης καταφέρνει να εκφράσει στον ίδιο χρόνο τον πόνο και την ασχήμια της εποχής που ιστορεί, ενώ συγχρόνως εννοείται «το βύθισμα» της ανθρώπινης ύπαρξης στην εποχή της μετανεοτερικότητας που πλησιάζει ή είναι ήδη παρούσα.

Το 1978 ο Ίσαρης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ετοιμάστηκε για την ατομική έκθεση του 1981. Πέρα από τις ενδεικτικές εικόνες στο φυλλάδιο του ΙΣΕΤ, το σχετικό με την έκθεση, δεν κατέστη δυνατό να πληροφορηθούμε με πόσους και ποιους πίνακες πραγματοποίησε την έκθεση. Σίγουρα περιείχε συνθέσεις μελάνης για το διάστημα από το 1973 και ως το 1978. Όμως, είναι σίγουρο³⁸⁶ ότι η ζωγραφική

³⁸² Γιώργος Χειμωνάς, ό. π., σ. 16.

³⁸³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι παρενέργειες της σιωπής*, ό. π., σ. 69.

³⁸⁴ Γιάννης Κοντός, «Η σωματογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη», ό. π., σ. 282.

³⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 282.

³⁸⁶ Το συμπεραίνουμε από τις κριτικές που διαβάσαμε στα λευκώματα με το έργο του.

του είχε αρχίσει από το 1978 και εξής να αλλάζει ριζικά. Δύο πίνακες της έκθεσης είναι χαρακτηριστικοί αυτής της αλλαγής: *Ενύπνιον* (εικ. 18) και *Αποκαθήλωση ή Μορφέας* (εικ. 19).

Με τους τίτλους των παραπάνω πινάκων του 1979, ο Ίσαρης κάνει ξεκάθαρη την παρουσία του θέματος του ονείρου, που ήταν και θα είναι ο καμβάς του έργου του. Θα συνεχίσει έκτοτε με μια ονειρική ζωγραφική, εναρμονισμένη με την ποίησή του, που και αυτή, όπως είδαμε στην προηγηθείσα προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου του, είναι υφασμένη πάνω σε όνειρα. Η σύνθεση *Αποκαθήλωση ή Μορφέας*, με διπλό τίτλο, δηλώνει τη σύζευξη Ύπνου και Θανάτου. Ο Ύπνος υποδηλώνει το όνειρο και ο θάνατος όχι μόνο το γεγονός καθαυτό αλλά και τα πάθη και τα βάσανα, εξαιτίας των οποίων ο άνθρωπος υφίσταται καθημερινούς θανάτους. Το πρώτο τμήμα της ενότητας «Οι Τριστάνοι», γραμμένο από το 1980 ως το 1983 σε ονειρικό κλίμα, μιλάει μέσα από το όνειρο για τον έρωτα και τη θλίψη από την απουσία του. Οι συνθέσεις του της ίδιας εποχής απεικονίζουν ολόκληρο το ανθρώπινο σώμα, ενώ φαίνεται πλέον ξεκάθαρα μια νέα σωματικότητα στη ζωγραφική του (εικ. 20). Ο Χειμωνάς, αφού είχε δει την έκθεση του 1981, έγραψε το κείμενο *Μετείκασμα*.³⁸⁷ Αποκρυπτογραφώντας το, ο Ίσαρης είπε ότι αφορούσε τη ζωγραφική που θα έκανε στο μέλλον και, παρά τις πολλές κριτικές που έλαβε αργότερα για το έργο του, θεωρούσε ότι το κείμενο αυτό παρέμενε αξιόπεραστο.³⁸⁸ (Ο Χειμωνάς είχε διακρίνει τη μελλοντική χρήση της Αναγέννησης και του ονείρου).

Στη διάρκεια γραφής του πρώτου σχεδιάσματος της ποιητικής συλλογής *Οι Τριστάνοι* (1980-1983), ετοιμάστηκε, ιδιαίτερα μετά την έκθεση του 1981, για εκθέσεις αφιερωμένες στον Κ.Π. Καβάφη το 1983 (εικ. 21, 22). Φιλοτέχνησε 40 πίνακες με τον ποιητή, αποδεικνύοντας την αγάπη του γι' αυτόν ως αίσθηση της εκλεκτικής συγγένειας με το ύφος της ζωής και με τα θέματα της ποίησής του. Πολύ αργότερα, στη δεκαετία του '90, έγραψε και ποίημα αφιερωμένο σε αυτόν³⁸⁹.

Μέχρι αυτή τη χρονική στιγμή ο Ίσαρης χρησιμοποιεί τη σουρεαλιστική εικαστική γλώσσα, που δεν είναι μακριά από την ποιητική του γλώσσα. Οι κώδικες της ζωγραφικής των διαμελισμένων σωμάτων συμβαδίζουν με τις θεματικές της πρώιμης ποιητικής του παραγωγής μέχρι το 1983, όπως αυτή αποτυπώνεται στη συλλογή *Οι παρενέργειες της σιωπής*, που εκδίδει το 1984. Επιτυγχάνει, μέσα από τις

³⁸⁷ Γιώργος Χειμωνάς, *Η Λέξη* ό. π., σσ. 322-323.

³⁸⁸ Γιώργος Χειμωνάς, *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*, ό. π., σ. 23.

³⁸⁹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 71.

αποτρόπαιες ονειρικές εικόνες «του βυθού και του βυθίσματος» και μέσω του ονείρου με την κατάδυση στο ασυνείδητο, να αναδείξει την αγχωτική αίσθηση του ίδιου και της κοινωνίας τη δεκαετία του '70.

4.3. Ο διάλογος της ζωγραφικής του με το λογοτεχνικό έργο του την περίοδο 1984-2020

Μετά τη συμμετοχή στις εκθέσεις για τον Κ.Π. Καβάφη, ο Ίσαρης συμπλήρωσε την ποιητική ενότητα «Οι Τριστάνοι» και την συμπεριέλαβε μαζί με την ενότητα «Πηγή Χαρίτων» στο βιβλίο *Οι Τριστάνοι* που εξέδωσε το 1992. Ο ερωτισμός και το πάθος των ποιημάτων των δύο αυτών ενοτήτων συμπορεύεται με τη ζωγραφική του, όπως θα δειχθεί παρακάτω. Στο μεταξύ, με τα πεζά κείμενα του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική* (1991), δίνει διευκρινίσεις για τα κοινά στοιχεία και θέματα στην ποίηση και στη ζωγραφική του, όπως για παράδειγμα η εξήγηση γιατί έβαλε τελικά χρώμα στις συνθέσεις του,³⁹⁰ επιβεβαιώνοντας ότι η λογοτεχνία ερμηνεύει τη ζωγραφική του, όπως θα πει αργότερα σε συνέντευξη στον Χρήστο Τουμανίδη.³⁹¹

Επίσης, στην ποιητική ενότητα «Οι Τριστάνοι» της περιόδου 1984-1992 βρίσκουμε την περίπτωση που το ποίημά του «Οι γάμοι της Μαρίας»³⁹² είναι ομότιτλο με ζωγραφική σύνθεσή του (1984) (εικ. 23), μια ακόμα εφαρμογή του δόγματος «Ut pictura poesis», (Οράτιος, *Ars Poetica*, 361). Με τη συνομιλία των δύο τεχνών αποτυπώνει κατά την ίδια χρονική στιγμή τον ενθουσιασμό του για την κομβική στροφή του προς την τέχνη της Αναγέννηση, η επιρροή της οποίας τού έδωσε ως εργαλείο έκφρασής του την αποθέωση του ανθρώπινου σώματος. Οι τίτλοι ποιήματος και πίνακα είναι στοχευμένα διακειμένα από τον μεγάλο αναγεννησιακό ζωγράφο Ραφαήλ Σάντι, που με τον πίνακά του «Οι γάμοι της Θεοτόκου» είχε αναλογικά δηλώσει την απόφασή του για μια αλλαγή στην τέχνη του. Ο Ίσαρης απέδωσε τη σημασία αυτού του προσανατολισμού του και μεταγενέστερα τόσο με τον φερώνυμο πίνακα «Αναγέννηση» (1998) όσο και με το ομότιτλο ποίημα, αντίστοιχα.³⁹³

³⁹⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σ. 64.

³⁹¹ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 25.

³⁹² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 133.

³⁹³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 40-41

Από το 1987 και εξής στράφηκε οριστικά στην τεχνική των χρωματιστών μολυβιών και άρχισε πλέον με αυτά να ζωγραφίζει τις συνθέσεις του με στοιχεία από την Αρχαιότητα (εικ. 24) και την Αναγέννηση (εικ. 25), τα οποία αρχικά βρίσκονταν σε δεύτερο πλάνο. Ζωγράφιζε σε πρώτο επίπεδο γυμνά συμπλεκόμενα σώματα σαν αγάλματα που θυμίζουν τμήματα ενός παζλ.³⁹⁴ Σε αυτά αποτυπώνει το άγχος και τους έρωτες απρόσωπων σωμάτων. *Το δάσος με τα σώματα* (εικ. 26), ένα δάσος γλυπτικής και ζωγραφικής, δηλώνει επιθυμίες και μνήμες από αγαπημένους νεκρούς.³⁹⁵ Η ποιητική ενότητα «Πηγή Χαρίτων» έχει αρκετές αναφορές, που παραπέμπουν στις σωματογραφίες του, μερικές από τις οποίες συνομιλούν και με τον θάνατο, φτιαγμένες στο διάστημα γραφής αυτών των ποιημάτων. Οι στίχοι «Τα φιλιά μου σαν του μαρμάρου», / Πράσινα μέλη / Γένη πράσινα / Θα παλεύουν ακατάπαυστα / Θα κολυμπούν στα σύννεφα / Με μουσικές / Αγάλματα», «εκείνο το άγαλμα το αγάπησα», «Η θάλασσα τραβήχτηκε / Και φάνηκαν τα σώματά μας / Πως σε ταινία τρόμου» αναλογούν σε αυτές τις συνθέσεις, και δεν είναι οι μοναδικοί (εικ. 27). Στο λεύκωμα των εκδόσεων Ολκός υπάρχουν συνολικά επτά τέτοιες σωματογραφίες.³⁹⁶ Αρκετές από αυτές μιλούν για τις εκφρασμένες μέσα από το όνειρο επιθυμίες (εικ. 28), ενώ άλλες δηλώνουν το ερωτικό πάθος (εικ. 29). Υπάρχουν και συνθέσεις, στις οποίες τα σώματα των εικονιζομένων είναι γυμνά και διαμελισμένα, και τα εσωτερικά ανατομικά χαρακτηριστικά τους (τεντωμένοι μύες) δείχνουν ότι πάσχουν από ματαίωση, απογοήτευση και απελπισία, συναισθήματα που καταγράφονται και στους στίχους των ποιημάτων του. Όλα τα προηγούμενα δείχνουν τον άνθρωπο να μοιάζει «χούφτες γεμάτες φρίκη»³⁹⁷ (εικ. 30).

Ο Ίσαρης, συγχρονιζόμενος με τα θέματα των ποιημάτων που σκιαγραφούν πάθη του ανθρώπου, επιμένει να τα ζωγραφίζει με την ιδιάζουσα γλώσσα των Αποκαθηλώσεων, των (μετα)σταυρώσεων αλλά και των σωματογραφιών, συχνά και με μια εσωτερική ανατομική εικονογραφία, που αποδίδει πώς αποτυπώνεται στο εσωτερικό του σώματος η φρίκη της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και η συνεχής προσπάθειά της για ανάταξη (εικ. 31).

Μετά το 1992 παρατηρείται ότι η ζωγραφική ωρίμανση του Ίσαρη συμπίπτει με την ποιητική. Στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός*, με ποιήματα γραμμένα από το

³⁹⁴ Γλύκα Διονυσοπούλου, ό. π., σ. 70.

³⁹⁵ Μάνος Στεφανίδης, «Αλέξανδρος Ίσαρης», [στο:] *Σουρεαλισμός – Η ελληνική διάσταση*, Αθήνα: Gallerie Titanium, 1996, σ. 24.

³⁹⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ζωγραφική 1984-1992*, ό. π., σσ. 33, 43, 45, 47, 49, 51, 53.

³⁹⁷ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 113.

1993 ως το 1999, κυριαρχεί το θέμα του χρόνου, η φθορά του σώματος, η μοναξιά, η μοναξιά του έρωτα και ο θάνατος. Ο ζωγράφος Ίσαρης την περίοδο αυτή θα δημιουργήσει συνθέσεις που απηχούν και παλαιότερα θέματα της ποίησής του, επίσης τα μόλις προαναφερόμενα θέματα από τη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* αλλά και υποθέματα, που αφορούν την οντολογία του και τις υπαρξιακές αναζητήσεις του. Για τον λόγο αυτό η ζωγραφική του λαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από την ποίησή του και από το 1993 και μέχρι το τέλος της ζωής του την υπερκαλύπτει, αφού οι συνθέσεις του απεικονίζουν πλέον τη συνολική θεματολογία της ποίησής του.

Μετά το 2013 δεν εξέδωσε άλλη ποιητική συλλογή. Αποδεικνύεται έτσι και η ευκολία του να εκφράζεται μέσω της ζωγραφικής και όχι μέσω της ποίησης.³⁹⁸ Τα παραπάνω επιβεβαιώνει και στη συνέντευξή του το 2000 στον Θανάση Γωγάδη,³⁹⁹ όπου ισχυρίζεται ότι μέσω της ζωγραφικής υλοποιεί όνειρα και φαντασιώσεις του, περιορίζει τον χρόνο, δίνει υπόσταση στις ανεκπλήρωτες επιθυμίες του, συνδιαλέγεται με την Ιστορία και επικοινωνεί με τους ανθρώπους. «Με τα χρόνια η ζωγραφική καταλαμβάνει όλο και μεγαλύτερο χώρο στη ζωή μου. Μαζί με τη λογοτεχνία αποτελούν τους δύο βασικούς πόλους του είναι μου».

Παρατηρείται επίσης ότι και στην προαναφερόμενη χρονική περίοδο της ωρίμανσής του αναδεικνύει με αναγεννησιακή επιρροή θέματα της συνολικής ποίησής του μέχρι τον θάνατό του το 2022. Το ομολογεί στο ποίημα «Αναγέννηση»⁴⁰⁰ και στον ομώνυμο πίνακα (εικ. 32), ενώ στο ποίημα «Τοπίο με κρεμασμένο»⁴⁰¹ μιλάει γενικότερα για την καλλιτεχνική αγωνία του ζωγράφου. Επιπλέον, οι άξονες γύρω από τους οποίους χτίζονται τα κοινά θέματα των δύο τεχνών παραμένουν το όνειρο και το σώμα. Αυτό είναι ξεκάθαρο σε πίνακες με προφανή ονομασία, όπως *Ενδυμίων* (εικ. 33), *Το κόκκινο όνειρο* (εικ. 34), *Υπνος I* (εικ. 35), *Όνειρο γυναίκας* (εικ. 36). Επίσης η εφιαλτική παραίσθηση ή ο εφιάλτης που βλέπουμε στην πεζογραφία του και στα βιβλία (*Ανάμεσά τους η μουσική, Ονειρολόγιο, Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*) παραπέμπουν και σε θέματα πιο κοντινά προς εκείνα του πρώιμου έργου του ή σε άλλα σχετικά με την τραγικότητα της ανθρώπινης μοίρας, χαρακτηριστική στη φράση «χούφτες γεμάτες φρίκη ο άνθρωπος».⁴⁰² Αποτυπώνεται ενδεικτικά η φρίκη λόγω της ξένωσης στους πίνακες *Ο*

³⁹⁸ Χρήστος Τουμανίδης, *Μανδραγόρας*, ό. π., σ. 25.

³⁹⁹ Θανάσης Γωγάδης, ό. π., σσ. 18-21.

⁴⁰⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σσ. 40-41.

⁴⁰¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 36-37.

⁴⁰² Στο ίδιο, σ. 113.

επισκέπτης (εικ. 37), Ο ξένος (εικ. 38), Ο κλόουν του Θεού (εικ. 39) και Εικοστός αιώνας (εικ. 40).

Ο Ίσαρης, με αρχή από την ενότητα «Πηγή Χαρίτων», που περιλαμβάνει ποιήματα γραμμένα από το 1984 ως το 1992, μετατοπίζει το βάρος της ποίησής του από τον έρωτα στον χρόνο και στον θάνατο. Αυτή είναι η υπαρξιακή αγωνία τής συλλογής της ωριμότητάς του *Θα επιστρέψω φωτεινός*. Για να αποδώσει ζωγραφικά όσα λέγονται σε αυτήν σχετικά με την εκπνοή του βιωμένου χρόνου, ζωγραφίζει συνθέσεις διαχρονικές, που δημιουργούν την ψευδαίσθηση του αχρονικού, νομίζοντας ότι έτσι κερδίζει την αιωνιότητα, λέει ο ίδιος.⁴⁰³ Ένα τέτοιο δημιουργήμα είναι ο πίνακας *Μυθιστόρημα* (εικ. 41) αλλά και άλλοι με την ίδια τεχνική του μοντάζ, της ασυνέχειας των εικόνων του ονείρου, που πραγματοποιείται με τη «διπλή μετοίκηση στον χώρο και στον χρόνο».⁴⁰⁴ Η τεχνική παραπέμπει και στην επιθυμία του να γίνει σκηνοθέτης, καθώς και στην υπερρεαλιστικής καταγωγής κινηματογραφική αφήγηση στον πεζόμορφο ποιητικό λόγο του.

Μέσα στην έννοια του χρόνου ο Ίσαρης τοποθετεί τη φθορά από την παρέλευσή του στον αλληγορικό πίνακα *Φθινόπωρο* (εικ. 42) και τον επερχόμενο θάνατο στους πίνακες *Lamento* (εικ. 43) και *Ύπνος 2* (εικ. 44). Επειδή δεν φοβάται τον θάνατο, τον απεικονίζει, γιατί τον περιμένει ως ανάπαυση από τα βάσανα και ως φωτεινή επιστροφή. Οι απόψεις του αυτές είναι ήδη γνωστές από το αφήγημα «Το καΐκι»⁴⁰⁵ (1991) και από τα ποιήματα «Εμπιστεύομαι»⁴⁰⁶ και «Θα επιστρέψω φωτεινός»,⁴⁰⁷ που έχουν προηγηθεί των ζωγραφικών συνθέσεων. Η μνήμη επίσης είναι ο πυροδοτικός μηχανισμός που οδηγεί στην ανάμνηση τόσο στο ποιητικό όσο και στα τρία πεζά βιβλία του. Έτσι τις περισσότερες φορές ενεργοποιείται και η υπαρξιακή αναζήτηση. Τα παραπάνω αποδίδει στις συνθέσεις *Τοπία της μνήμης* (εικ. 45), *Μνήμες* (εικ. 46) και *Ανάμνηση* (εικ. 47). Σε αντίστιξη προς τη φθορά του σώματος κινούνται οι ζωγραφικές απόπειρές του με τον *Νέο της Μοτύης*, που υμνούν την τελειότητα του νεανικού ανδρικού σώματος (εικ. 48) μέσω της τέχνης, ώστε να αναδεικνύεται η αθανασία της.

Τις περισσότερες φορές όμως, για να καταλάβουμε τη ζωγραφική του, χρειαζόμαστε την ποίηση ή την πεζογραφία του. Βοηθούν επίσης και οι τίτλοι των

⁴⁰³ Θανάσης Γωγάδης, ό. π., σσ. 9-10.

⁴⁰⁴ Γλύκα Διονυσοπούλου, ό. π., σ. 70.

⁴⁰⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό. π., σσ. 25-26.

⁴⁰⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σ. 26.

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 53.

πινάκων, όπως ο τίτλος *Το ζευγάρι* (εικ. 49), που μπορεί να παραπέμπει στο ποίημα «Το πηγάδι της Αγίας Κλαίρης».⁴⁰⁸ Το εν λόγω ποίημα αφορά τον έρωτα στο παράνομο ερωτικό τρίγωνο και υπαινίσσεται την ανύπαρκτη συχνά σχέση της ηθικής του καλλιτέχνη με την καλλιτεχνική του δεινότητα. Το ποίημα «Εμπιστεύομαι»⁴⁰⁹ θα μπορούσε να σχετισθεί με τον πίνακα *Αλκιβιάδης* (εικ. 50) ως μια αλληγορία τής ανηθικότητας και του ελλείμματος εμπιστοσύνης στην καθημερινότητα, ταυτισμένη με το ποικιλοτρόπως αμφιλεγόμενο πρόσωπο του Αθηναίου πολιτικού. Ο *Δον Κιχώτης* (εικ. 51), ως σύμβολο μοναξιάς και ανερμήνευτης επιμονής και αντίστασης στις δυσμένειες της ζωής, είναι θέμα που διαχέεται σε όλη την ποίηση και στον πεζό λόγο του. Η σύνθεση *Οι τρεις χάριτες* (εικ. 52), ως ύμνος στην ευτυχία του ελεύθερου έρωτα, είναι και βασικό θέμα της ποίησής του στη συλλογή *Οι Τριστάνοι*. Ο πίνακας *Τριστάνος και Ιζόλδη* (εικ. 53) δεν θα μπορούσε να μην σχετισθεί με την αρχική έμπνευσή του για την ποιητική ενότητα «Οι Τριστάνοι».

Τρεις πίνακες με τίτλο *Το βλέμμα* (στις εικ. 54, 55 παρατίθενται οι δύο) αποδίδουν τη μεταφυσική άποψή του, η οποία έχει διατυπωθεί πολύ νωρίτερα από τη ζωγραφική απόδοση στο αφήγημα «Οι μοιραίοι του Βερολίνου» του βιβλίου *Ανάμεσά τους η μουσική*.⁴¹⁰ Σχετικά με αυτήν αναφέρει: «κάποιος με ένα ασύλληπτα απέραντο βλέμμα και μια αδιανόητη για μας φαντασία κάθεται κάπου ψηλά και παίζει μαζί μας διασκεδάζοντας και γελώντας αδιάκοπα».⁴¹¹ Η άποψη ανιχνεύεται κάπως παραλλαγμένη στα διηγήματα του βιβλίου *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* και σχετίζεται με το αίνιγμα που τον απασχολεί για την ουσία της φύσης του ανθρώπου, τον λόγο της ύπαρξής του, την προέλευσή της και ποιος την κατευθύνει και την ορίζει.

Μετά την υπαρξιακή αγωνία στη συλλογή *Θα επιστρέψω φωτεινός* περνάει στις *Ελεγείες της απουσίας*. Η αγωνία και η προθανάτια μοναξιά αποτυπώνονται στον αλληγορικό πίνακα *Ο αμνός του Θεού* (εικ. 56) και σε μια σειρά άλλων συνθέσεων με θρησκευτικό περιεχόμενο, που λειτουργούν αλληγορικά. Η φιλία, η απώλειά της και η μόνιμη απουσία σκιαγραφούνται στον θρήνο *Ένα ποίημα για τον Πάτροκλο*.⁴¹² Το θέμα της φιλίας τον είχε αποτυπώσει ζωγραφικά στον πίνακα *Πάτροκλος και Αχιλλέας* (εικ. 57) πολύ πριν γράψει τη σχετική ποιητική σύνθεση. Τέλος, για τέταρτη φορά

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 57-58.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 26.

⁴¹⁰ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, ό π., σσ. 44-56.

⁴¹¹ Στο ίδιο, σ. 48.

⁴¹² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εγώ ένας ξένος*, ό π., σσ. 233-249.

εξεικονίζει ένα έργο λόγου, το διήγημά του «Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο».⁴¹³ Στον πίνακα *Ο Βίνκελμαν στην Τεργέστη* (εικ. 58), με την εικονογράφηση της εσωτερικής ανατομίας του Γερμανού αρχαιολόγου, εξωτερικεύει το πεπρωμένο του, συνδεδεμένο με τα ομόφυλα ερωτικά πάθη του. Την ποιητική του και την αυτοαναφορικότητα⁴¹⁴ στο έργο του συνοψίζει εξάλλου στη μοναδική ζωγραφική του σύνθεση *Ο ποιητής* (εικ. 59), αντιστοιχισμένη με το ποίημα «Γεννήθηκα στα 200 π.Χ.»,⁴¹⁵ και τη σύνθεση *Self-portait* (εικ. 60). Τόσο ο πεζός όσο και ο ποιητικός λόγος του αφορούν πρώτιστα τα πάθη του ίδιου, αποτυπωμένα μέσω του σώματος. Και επειδή αυτά είναι ίδια σε όλους τους ανθρώπους, το έργο του αφορά τον οποιονδήποτε άνθρωπο και είναι διαχρονικό.

Καταληκτικά, η προηγηθείσα συμπαράθεση ποιημάτων και ζωγραφικών συνθέσεων έδειξε τη σχέση των δύο τεχνών, όπως την αποτυπώνει σε συνέντευξή του:⁴¹⁶ «Η ποίηση επηρεάζει τη ζωγραφική μου και η ζωγραφική μου είναι έντονα παρούσα στα ποιήματά μου. Νομίζω πως από τη συνύπαρξη αυτών των δύο κερδίζουν σε βάθος και τα ποιήματα που γράφω και οι πίνακες που δημιουργώ». Μολονότι μέσω αυτής της σχέσης εκφράζει μια βαθιά πίκρα για τη ματαιότητα τής ύπαρξης ή για την άγνοια του ανθρώπου σχετικά με τη φύση και τη σκοπιμότητά της, οι οντολογικοί του προβληματισμοί και οι υπαρξιακές του αναζητήσεις υπερασπίζονται τελικά τη ζωή.

⁴¹³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, ό. π., σσ. 12-101.

⁴¹⁴ Εδώ ο όρος με την έννοια της αναφοράς στον εαυτό του.

⁴¹⁵ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θα επιστρέψω φωτεινός*, ό. π., σσ. 46-47.

⁴¹⁶ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, ό. π.

Συμπεράσματα

Στην ανά χείρας εργασία έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν ζητήματα του διπλού έργου του Ίσαρη (λογοτεχνικού και ζωγραφικού), που αφορούν στην οντολογία και στους υπαρξιακούς προβληματισμούς του. Ειδικότερα μάλιστα να δειχθούν τα παραπάνω και μέσα από τη συνομιλία των διαφορετικών μέσων των δύο τεχνών. Στον τομέα αυτό, παρά τις επιμέρους αιτιάσεις του ίδιου ότι οι λέξεις είναι επικίνδυνα πράγματα και ότι η έκφραση με τον λόγο τον κουράζει, ενώ η ζωγραφική τον απελευθερώνει, έγινε φανερό αυτό που τελικά δήλωσε σε συνέντευξή του το 2018:⁴¹⁷ «Η ποίηση επηρεάζει τη ζωγραφική μου και η ζωγραφική μου είναι έντονα παρούσα στα ποιήματά μου. Νομίζω πως από τη συνύπαρξη αυτών των δύο κερδίζουν σε βάθος και τα ποιήματα που γράφω και οι πίνακες που δημιουργώ. Η μία τέχνη θα ήταν φτωχότερη χωρίς την άλλη».

Από την ανίχνευση στοιχείων στη βιογραφία του, από τα πρώτα στοιχεία για το λογοτεχνικό έργο του και από την επιρροή που άσκησαν σε αυτό οι γνώσεις από τις σπουδές του και από τη μελέτη κορυφαίων Ελλήνων, από τις μεταφράσεις του, αλλά και από τα θέματα της ζωγραφικής του, έγινε φανερό εξ αρχής ότι πρόκειται για έναν δημιουργό με κοινωνικά ενδιαφέροντα στην αρχή της πορείας του αλλά ταυτόχρονα και με υπαρξιακές αναζητήσεις και ανησυχίες.

Η ένταξή του στη γενιά του '70 με αδιαμφισβήτητα γραμματολογικά κριτήρια τού έδωσε το έναυσμα να εκφραστεί καλλιτεχνικά εναρμονιζόμενος αρχικά με τους υπόλοιπους της γενιάς του για το χρονικό διάστημα της δικτατορίας που ταυτίζεται – με επέκταση στην πρώιμη Μεταπολίτευση– με το πρώιμο διπλό έργο του. Αναμφίβολα, η ιδιοπροσωπία του, που αποδείχθηκε επίσης στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, συνδέεται απόλυτα με τον απεγκλωβισμό του από τον δημόσιο χώρο, από τον πολιτικό και κοινωνικό μανδύα των υπαρξιακών αναζητήσεών του, και με την οριστική μετακίνησή του περί το 1975 στον ιδιωτικό χώρο της υπαρξιακής αναζήτησης.

Ήταν ωστόσο επιβεβλημένο να γίνει η ιδεολογική διερεύνηση της πρώιμης ποίησής του, ώστε να φανεί η αρχική υπαρξιακή αγωνία του, συνδεδεμένη με το άγχος μέρους της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του '70, αλλά και με το

⁴¹⁷ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, ό. π.

υπαρξιακό άγχος του ίδιου για τις όλο και ογκούμενες αλλαγές λόγω της επερχόμενης μετανεοτερικότητας. Από τη διερεύνηση της περιόδου 1976-1992 του έργου του, συνδεδεμένης με τη θλίψη από τα πάθη και τα βάσανα του έρωτα, φάνηκε η οντολογία του αποτυπωμένη στη φράση: «Να τι σημαίνει να 'σαι άνθρωπος: Χούφτες γεμάτες φρίκη».⁴¹⁸ Έγινε επίσης κατανοητό ότι, παρά τα ανεκπλήρωτα επιθυμητά, ή τη μη διαφαινόμενη καλύτερη προοπτική, ο άνθρωπος αξίζει να επιμένει και το παν είναι να αντέχει. Στο σημείο αυτό η πεζογραφία του Ίσαρη διευκρινίζει την ποίησή του, καθώς, στη δεύτερη κυρίως, φαίνεται η διάθεση τού ανθρώπου να μην αφήνεται στα υπαρξιακά ελλείμματά του και να ζει τη ζωή με ορμή, μολονότι δεν μπορεί να αποκαλύψει τον σκοπό της και τον σκοπό της ύπαρξής του. Τέλος, οι παραπάνω προβληματισμοί του για την ουσία της ύπαρξης του ανθρώπου βρίσκουν διέξοδο στην αναμονή τού θανάτου ως ανακουφιστική επιστροφή και ανάπαυση στην αρχέγονη μήτρα, από την οποία αυτή προέρχεται.

Όλα τα προηγούμενα τα καταθέτει στο έργο του, όπως φαίνεται στην τελευταία ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου, με την κυρίαρχη παρουσία τού πάσχοντος σώματος ως συμβόλου όλων των βασάνων και παθών. Η ονειρική σχεδίαση, που οδηγεί στο ασυνείδητο αποκλειστικά της δικής του ψυχής, η διακειμενικότητα και οι επιρροές του από την ελληνική και κεντροευρωπαϊκή γραμματεία επιτονίζουν τις παραμέτρους των προβληματισμών του.

Η αισθητική διερεύνηση του ποιητικού έργου του πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της γενιάς του '70, του μοντερνισμού, του μεταμοντερνισμού και του υπερρεαλισμού και απέδειξε ότι οι πιο ριζοσπαστικοί αισθητικοί τρόποι έκφρασης των ιδεών, όπως το σπάσιμο της φόρμας και η έντονη εικονοποιία, συμβάλλουν και αυτοί στην αποτύπωση του υπαρξιακού άγχους του. Το έργο της ωριμότητάς του επικεντρώνεται στην ανάγκη για έρωτα ως πολύμορφη ανάγκη του άλλου, στην αγωνία για τη συρρίκνωση του δοθέντος χρόνου, στην ασχήμια των γηρατειών, στην απώλεια και στη μοναξιά. Η υπερρεαλιστική γραφή εξάλλου φάνηκε ότι αποτυπώνει καίρια την κορύφωση της υπαρξιακής αγωνίας στην πορεία προς την ωριμότητά του με τη δημιουργία αλληπάλληλων εικόνων μέσω της τυπογραφικής δομής ή δομικής τυπογραφίας του υπερρεαλισμού, που διευρύνει το εννοιολογικό και συγκινησιακό της πλαίσιο.

⁴¹⁸ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι Τριστάνοι*, ό. π., σ. 113.

Στο τέταρτο κεφάλαιο φάνηκε ότι η σωματική ζωγραφική του Ίσαρη συνομιλεί με τη σωματικότητα της λογοτεχνίας του. Στην πρώιμη περίοδο του διπλού έργου του, το υπαρξιακό άγχος εκφρασμένο στον στίχο αποτυπώνεται με σκίτσα διαμελισμένων και βυθισμένων σωμάτων. Στη δεύτερη, η συνάντησή του με την Αναγέννηση έδωσε το υλικό για φωτεινή χρωματική αποτύπωση της σωματικότητας, που εκφράζει άριστα τις παραμέτρους των προηγούμενων αναζητήσεων. Έγινε δε αντιληπτό ότι η ζωγραφική του, κατά την ώριμη φάση της λογοτεχνίας του έχει μεγαλύτερη έκταση από αυτήν και καλύπτει, περισσότερο με αλληγορίες, όλα τα θέματά της.

Εν κατακλείδι, η μελέτη μας στην παρούσα εργασία αποδεικνύει ότι το διπλό έργο του Ίσαρη, στον βαθμό που οι διαφορετικοί κώδικες των δύο τεχνών βρίσκουν σημεία επαφής, διευκρινίζει την οντολογία του. Αυτή αφορά τον άνθρωπο που αγωνίζεται να ανταπεξέλθει με όση δύναμη διαθέτει στην προσωπική του περιπέτεια (χούφτες φρίκη) κατά τη διάρκεια της ζωής του, μολονότι αποτελεί αίνιγμα ο λόγος για τον οποίο συνήθως ενεργεί έτσι και το προϊόν της προσφοράς του στον αέναο χρόνο. Αυτός ο χρόνος για άγνωστη αιτία διακόπτεται από το φαινόμενο της ζωής, γι' αυτό και ο θάνατος για τον Ίσαρη είναι το τέλος της ως φαινομένου και μια επιστροφή στην ανάπαυση. Η ακατάπαυστη και ανερμήνευτη πάλη του ανθρώπου ενάντια στις οποιεσδήποτε δυσμένειες τυχαίνουν κατά τον χρόνο της βιωτής του αποτελούν τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του. Αυτούς ιστορεί ο Ίσαρης με τον λόγο και τον χρωστήρα του και αποδεικνύει ότι οι δύο τέχνες του συνομιλούν πάνω στα ίδια υπαρξιακά θέματα με πιστότητα, θέση που και ο ίδιος υποστήριξε στην προαναφερθείσα συνέντευξή του.

Βιβλιογραφία

Το έργο του

Τα λογοτεχνικά έργα του

- Ίσαρης, Αλέξανδρος (1976), *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο ισορροπιστής*, Αθήνα: Λέσχη του Δίσκου.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (1984), *Οι παρενέργειες της σιωπής*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (1991, 1998), *Ανάμεσά τους η μουσική*, Αθήνα: Άγρωστις, Νεφέλη
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (1992), *Οι Τριστάνοι*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (1998), «Η σκηνή της τρέλας», διήγημα στον συλλογικό τόμο *Κύμινο και κανέλα*. Αθήνα: Πατάκης. Σε μια βασική ιδέα αυτού του διηγήματος στηρίχθηκε το μεταγενέστερο «Οι πληγές της Μαρίας Κάλλας», που υπάρχει στο βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2000), *Θα επιστρέψω φωτεινός*, Αθήνα: Άγρα.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2001), «Τι ωραία που είναι τώρα που δεν υπάρχει πια!», διήγημα στον συλλογικό τόμο *Χάριν παιδιάς*, Αθήνα: Ίκαρος. Το διήγημα αυτό αρκετά τροποποιημένο συμπεριλήφθηκε αργότερα στο βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* (2011), με τίτλο «Η σβούρα».
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2007), *Κάτω από τόσα βλέφαρα. Σημειώσεις για τον Ρίλκε*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2010, 2011), *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, Αθήνα: Κίχλη.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2013), *Εγώ ένας ξένος*. Ποιήματα 1967-2011, Αθήνα: Κίχλη.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2018), *Ονειρολόγιο*, Αθήνα: Στερέωμα.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2020), *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, Αθήνα: Κίχλη.

Οι μεταφράσεις του

- Μαξ Φρις, *Ανδόρρα*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης 1968 (εξαντλημένο), Αθήνα, Μελάι 2016.

Τόμας Μαν, *Τόνιο Κρέγκερ*, Θεσσαλονίκη, Τραμ 1973 (εξαντλημένο), Τραμ 1977 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ύψιλον 1982 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ύψιλον 1985.

Ρόμπερτ Μούζιλ, *Ο Νεαρός Τέρλες*, Θεσσαλονίκη, Βιβλιοθήκη 1977 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ύψιλον 1984, *Οι αναστατώσεις του οικοτρόφου Τέρλες*, Αθήνα, Πατάκης 2001 (εξαντλημένο). Ανατύπωση: Απρίλιος 2015 και Αύγουστος 2018.

Ρόμπερτ Μούζιλ, *Το μαγεμένο σπίτι - Η Γκρίτζα*, Αθήνα, Ηριδανός 1978 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ηριδανός 1984 (εξαντλημένο), Αθήνα, Εξάντας 1998.

Ρότζερ Σάττακ, *Μαρσέλ Προυστ*, Αθήνα, Ηριδανός 1981 (εξαντλημένο).

Πέτερ Χάντκε, *Η αγωνία του τερματοφύλακα τη στιγμή του πέναλτι*, Αθήνα, Εκκρεμές 1984 (εξαντλημένο), Αθήνα, Σμίλη 1990 (εξαντλημένο), Αθήνα, Gutenberg 2017.

Πέτερ Χάντκε, *Λάθος κίνηση*, Αθήνα, Καστανιώτης 1986 (εξαντλημένο).

Πέτερ Χάντκε, *Η ώρα της αληθινής αίσθησης*, Αθήνα, Καστανιώτης 1986 (εξαντλημένο).

Τόμας Μπέρνχαρντ, *Μπετόν*, Θεσσαλονίκη, Αξιός/Βαστέρ 1988 (εξαντλημένο), Αθήνα, Εστία 1996.

Βίλχελμ Μάλλερ, *Το χειμωνιάτικο ταξίδι*, Αθήνα, Αγρωστis, 1988.

Αντρέι Ταρκόφσκι, *Μαρτυρολόγιο*, Αθήνα, Νεφέλη 1990 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ίνδικτος 2006 (εξαντλημένο).

Εκκλησιαστής, Αθήνα, Ολκός 1993, 1994, 1998, 2005, 2018.

Χανς Μπέντκε, *Το τραγούδι της γης*. Κύκλος έξι ποιημάτων του, μελοποιημένων από τον Γκούσταβ Μάλερ, Αθήνα, περ. *Ποίηση* 1994.

Αντόν Τσέχωφ, *Τρεις αδελφές*, Αθήνα, Νεφέλη 1994 (εξαντλημένο), Αθήνα, Ύψιλον 2005.

Άρτουρ Σνίτσλερ, *Φυγή στο σκοτάδι*, Αθήνα, Άγρα 1995.

Κλάους Μαν, *Λούντβιχ - Σιδερόφραχτο παράθυρο*, Αθήνα, Άγρα 1996.

Κλάους Μαν, *Ομοφυλοφιλία και φασισμός*, Αθήνα, Άγρα 1998.

Τόμας Μπέρνχαρντ, *Ο μίμος των φωνών*, Αθήνα, Άγρα 2000.

Ελίας Κανέττι, *Η άλλη δίκη*, Αθήνα, Scripts 2000, Αρμός 2016.

Ρότζερ Σάττακ, *Από τη μεριά του Προυστ*, Αθήνα, Μεταίχμιο 2003 (εξαντλημένο).

Γκέοργκ Μπύχνερ, *Λεντς*, Αθήνα, Άγρα 2005.

Λούντβιχ Τηκ, *Ο Ξανθός Έκμπερτ - Το Ρούνενμπεργκ*, Αθήνα, Σμίλη 2006.

Ράινερ Μαρία Ρίλκε, *Επιστολές σε έναν νεαρό ποιητή*, Αθήνα, Αρμός 2010.

Έξι Ευρωπαίοι ποιητές. Μετάφραση – Πρόλογος: Αλέξανδρος Ίσαρης. Αθήνα, Gutenberg 2015.

Βιρτζίνια Γουλφ, *Ορλάντο* (θεατρική διασκευή της Ιούς Βουλγαράκη), Αθήνα, Κόπα 2017.

Πέτερ Χάντκε, *Η αγωνία του τερματοφύλακα πριν από το πέναλτι*, Αθήνα, Gutenberg 2017.

Ράινερ Μαρία Ρίλκε, *Οι σημειώσεις του Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε*, Αθήνα, Κίχλη 2018.

Οι μεταφράσεις ορατορίων και λιμπρέτων από όπερες

Γιόζεφ Χάυδν, *Η Δημιουργία*, Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 1994.

Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπαχ, *Τα κατά Ματθαίον Πάθη*, Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1994.

Λούντβιχ βαν Μπετόβεν, *Φιντέλιο*, Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1995.

Βόλφγκανγκ Αμαντέους Μότσαρτ, *Ο Μαγικός Αυλός*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 2005.

Ρίχαρντ Βάγκνερ, *Τριστάνος και Ιζόλδη*, Αθήνα, Ίκαρος 2002.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αθανασοπούλου, Μαρία (2015), «*Ut pictura poesis*. Το παράλληλο μεταξύ λογοτεχνίας και εικαστικών τεχνών σε νεοελληνικό και ευρωπαϊκό περιβάλλον», [στο:] ACADEMIA. Θεσσαλονίκη. Εκτός εμπορίου, από το ΥΠΕΘ και το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, [διαθέσιμο στο:] https://www.academia.edu/19030386/Ut_pictura_poesis_ (προσπελάστηκε 31-01-2023).

Αθανασοπούλου, Μαρία (2015), «Γ.Π. Σαββίδης (1929-1995) – Είκοσι χρόνια μετά», *book's journal*, τ. 57 (Ιουλ. – Αύγ. 2015), [διαθέσιμο στο:] <https://www.academia.edu/15172996/>. (προσπελάστηκε 19-1-2023).

Ακριτόπουλος, Αλέξανδρος (2015), «Η ποίηση και η ποιητική του Αλέξανδρου Ίσαρη», [διαθέσιμο στο:]

- <https://eclass.uowm.gr/modules/document/file.php/ELED171> (προσπελάστηκε 18-12-2022).
- Αργυρίου, Αλέξανδρος (1979, 1985, 1990), *Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου. Ανθολογία – Γραμματολογία*, Αθήνα: Σοκόλης, σσ. 19-235.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος (1996), *Ο μοντερνισμός στην ελληνική λογοτεχνία – Μοντερνισμός, η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού σσ. 243-275.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, «Πλάγια και ευθεία μετάβαση από τον ιδιωτικό στον δημόσιο χώρο», [στο:] *Νεοελληνική Μεταπολεμική Ποίηση (1943-1985)*, σσ. 483-492, Πρακτικά 6ου Συμποσίου Ποίησης, Πάτρα, 4-6- Ιουλ. 1987, [διαθέσιμα στο:] <https://www.openbook.gr/neoelliniki-metapolemiki-roiisi/> (προσπελάστηκε 10-12-2022).
- Αριστοτέλης (1997), *Περί ποιητικής*, μετ. Σίμου Μενάρδου, εισαγωγή, κείμενο και ερμηνεία: Ι. Συκουτρή, Αθήνα: Εστία, κεφ. XXV 1-4, σσ. 228-230.
- Βαγενάς, Νάσος (1998), *Η εσθήτα της θεάς*, Αθήνα: Στιγμή, σσ. 33-46.
- Βασιλάκου, Αγγελική (1999), *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Βελουδής, Γιώργος (202111), *Γραμματολογία – Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 296-311.
- Βολκοβίτς, Μισέλ, «Αφιέρωμα στους ποιητές της Θεσσαλονίκης», *Τραμ*, τ. 11-12 (Ιαν. 1990), σσ. 5-15, 122-127.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης (2016), «Ποιητές της Μεταπολίτευσης», [στο:] *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον 20^ο αιώνα – Επίτομη Ανθολογία*, Ανθολόγηση – πρόλογος: Δώρα Μέντη, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 487-491, 492, 493, 491-495.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ευθυμία (2016), «Αλέξανδρος Ίσαρης: Ζωγράφος και ποιητής», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του Φθινοπώρου – Ζωγραφική 2008-2016*. Αθήνα: Αρμός, σσ. 31-38.
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης «Αλέξανδρος Ίσαρης, Βασίλης Στεριάδης, Γιάννης Πατίλης», [στο:] *Αφιέρωμα στο Δημοτικό Τραγούδι*, Πρακτικά 4^{ου} Συμποσίου Ποίησης, Πάτρα, 6-8 Ιουλίου 1984. σσ. 556-562, [διαθέσιμα στο:] <https://www.openbook.gr/dimotiko-tragoydi/> (προσπελάστηκε 30-11-2022).
- Δαβής, Απόστολος, *Νεοτερικά στοιχεία στην ποίηση του Αλέξανδρου Ίσαρη*, [διαθέσιμο στο:] <http://www.poein.gr/2013/03/07/adhuooieio-aaatho-aa->

- iaioaneeu-ooieassa-oooci-dhisscoc-oio-aeaiuianio-oanc/* (προσπελάστηκε 30-11-2022).
- Διονυσοπούλου, Γλύκα (2007), *Ονειρικά στοιχεία στους Έλληνες Σουρεαλιστές ζωγράφους – Γέρος, Γκίνης, Ίσαρης, Πανταλέων*, Θεσσαλονίκη. Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, σσ. 64-70.
- Ζήρας, Αλέξης (1989), *Γενεαλογικά. Για την ποίηση και τους ποιητές του '70*, Αθήνα: Ρόπτρον, σσ. 61-64.
- Ζήρας, Αλέξης (1979), Εισαγωγή, [στο:] *Νεότερη Ελληνική Ποίηση 1965-1980*, Αθήνα: γραφή, σσ. 11-38.
- Ζήρας, Αλέξης, «Η ποίηση του Αλέξανδρου Ίσαρη. Ανάμεσα στο ρομαντικό και στο κλασικό», *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013), σσ. 31-32.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος, [για τα πρώιμα ποιήματά του, στο:] *Διαγώνιος*, τ. 14 (Απρ. – Ιούν.1968), σ. 89, τ. 15 (Ιούλ. – Σεπτ. 1968), σ. 122, τ. 17 (Ιαν – Μαρ. 1969), σ.23, τ. 19 (Ιούλ. – Σεπτ. 1969), σ. 125, [διαθέσιμο στο:] <https://www.greek-language.gr/mags/diagonios>, (προσπελάστηκαν 25-02-2023).
- Ίσαρης, Αλέξανδρος (2004), «Εργοβιογραφία», [στο:] *Ο άνθρωπος και το αίνιγμα*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 133-138.
- Κακαβάνης, Ηρακλής (2018), «Μέσα μου είμαι ζωγράφος», [διαθέσιμο στο:] <https://atexnos.gr/> (προσπελάστηκε 26-02-2023).
- Κανέλλης, Ηλίας (1999), άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Καρατζόγλου, Γιάννης (1997), «Ιστορική μνήμη στην ποίηση της Θεσσαλονίκης τον 20^ο αι.», [στο:] *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 310-311.
- Καψωμένος, Ερατοσθένης (2005), *Ποιητική*, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 105-110.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος (1997), «Λογοτεχνική παραγωγή στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912», [στο:] *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 389-401.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος (2003), «Συνύπαρξη ποιητικής παράδοσης και νεωτερικότητας στις δεκαετίες 1960-1970», *Η ποίηση της Θεσσαλονίκης τον 20^ο αι.*, επιμέλεια: Περικλής Σφυρίδης, σσ. 255-295.
- Κοκορέλης, Γιώργος, «Ο ποιητικός κόσμος του Αλέξανδρου Ίσαρη», *Αναγνώστης*, [διαθέσιμο στο:] <https://www.oanagnostis.gr/o->.(προσπελάστηκε 30-12-2022).

- Κοντός, Γιάννης, «Η σωματογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη», *Τραμ*, τ. 4, δεύτερη διαδρομή, 1977, σσ. 277-284.
- Κοντός, Γιάννης (1994), *Τα ευγενή μέταλλα*, Αθήνα: Κέδρος, σσ. 193-194.
- Κοτζιά, Ελισάβετ, «Ο αισθητισμός ως λύση», εφημ. *Καθημερινή*, 31 Οκτ. 2010.
- Κούντουρα-Γεωργιάδου, Ευθυμία, «Τα εικαστικά μυστήρια του Αλέξανδρου Ίσαρη», [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ζωγραφική 2004-2007*, Αθήνα: Ίνδικτος, 2008, σσ. 15-18.
- Κουτριάνου, Ελένα (2002), *Με άξονα το φως – Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποίησης του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σσ.177-202, 354-362, 383-391.
- Κουτσούνης, Στάθης (2021), *Αλέξανδρος Ίσαρης – Έλληνες ποιητές. Η γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, σσ.11-48, 49-71.
- Κωτίδης, Αντώνης (1999), «Τα όρια της αναπαράστασης» [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 29-34.
- Λέσινγκ, Γκότχολντ Εφραίμ (1902, 2003), *Λαοκόων ή περί των ορίων της ζωγραφικής και της ποιήσεως*, Αθήνα: Πελεκάνος, σσ. 2-20, 94-96, 125-133.
- Μαραγκόπουλος, Άρης, «Η πέστροφα και ο δημιουργός», *Νέα Εστία*, τ. 1748 (Δεκ. 2002), σσ.330-334.
- Μαρκόπουλος, Γιώργος (1994), *Εκδρομή στην άλλη γλώσσα*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 9-11.
- Μέντη, Δώρα (2016), Ανθολόγηση – Πρόλογος, [στο:] *Και με τον ήχον των για μια στιγμή επιστρέφουν... Η ελληνική ποίηση τον εικοστό αιώνα*. Επίτομη Ανθολογία, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 515-639.
- Μερακλής, Μιχάλης (1986), *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1980)*, Μέρος πρώτο: Ποίηση, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 289-357.
- Μπάτη, Όλγα (1999), άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Νιάρχος, Θαν. – Φωστιέρης, Αντ. (1977), *Ποίηση 77*, Αθήνα: Κέδρος, σσ. 51-54.
- Παπαβασιλείου, Βασίλης (1999), άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Παπαγεωργίου, Κώστας (2016), *Η γενιά του '70. Ιστορία – Ποιητικές Διαδρομές*, Αθήνα: Κέδρος, σσ. 21-27, 31-33.
- Παπαγεωργίου, Κώστας, «Επί τα ίχνη», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 824-827.

- Πεχλιβάνη, Αγγελική, «Η γενιά του '70: μια γενιά αυτοαναφορική», [διαθέσιμο στο:] <https://mag.frear.gr/i-genia-toy-70-mia-genia-aytoanaforiki/>. (προσπελάστηκε 30-11-2022).
- Σαχτούρης, Μίλτος (2014), «Το κεφάλι του ποιητή», [στη συλλογή:] *Το σκεύος* (1971), [στο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 244 και «Ο μεγάλος καθρέφτης», [στη συλλογή:] *Καταβύθιση* (1990), [στο:] *Ποιήματα άπαντα (1945-1998)*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 314.
- Σιδηρά, Μαίρη, «Αλέξανδρος Ίσαρης. Εγώ ένας ξένος – Ποιήματα 1967-2014», *Μανδραγόρας*, τ. 66 (Απρ. 2022), σσ. 67-69.
- Στεφανίδης, Μάνος (1996), *Σουρεαλισμός– Η ελληνική διάσταση*, Αθήνα: Gallerie Titanium, σσ. 24-25.
- [Συγγραφική ομάδα], *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας – Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι* (2021), Αθήνα: Πατάκης, σ.σ. 921-922, 1460-1463.
- Σχινά, Αθηνά (1993), άτιτλο κείμενο [στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ζωγραφική 1984-1992*, Αθήνα: Ολκός, σσ. 7-12.
- Σχινά, Κατερίνα, «Ανάμεσά τους η μουσική – Ο ποιητής ως μεταφραστής», *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013), σσ. 38-39.
- Ταχοπούλου, Ολυμπία, «Χάρτες που ζωγραφίζουν άγγελου», *Χάρτης*, τ. 21 (Σεπτ. 2020), [διαθέσιμο στο:] <https://www.hartismag.gr/hartis-21>. (προσπελάστηκε 16-03-2023).
- Τσάκωνας, Δημήτρης (1990), *Η σχολή της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα: Liquid Letter, σσ. 23-40.
- Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης (1997), «Η ποιητική γενιά του '70 στη Θεσσαλονίκη. Τόπος και εικόνα», [στο:] *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσ/κη, Παρατηρητής, σσ. 375-378.
- Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης, «Οι ποιητές της γενιάς του 1970 ως πεζογράφοι του σύγχρονου συγγραφικού εργαστηρίου», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 964-977.
- Χειμωνάς, Γιώργος, «Μετείκασμα», *Η Λέξη*, τ. 4 (Μάιος 1981), σσ. 322-323.
- Χειμωνάς, Γιώργος (2006), *Χειρόγραφα από το αρχείο του Αλέξανδρου Ίσαρη*. Πρόλογος: Αλέξανδρος Ίσαρης, Επιμέλεια έκδοσης – Επίμετρο: Ευριπίδης Γαραντούδης, Αθήνα: Ίκαρος, σσ. 12-19, 20-25.

- Χουρμουζιάδης, Κρίτων, «Αλέξανδρος Ίσαρης: Ανάμεσά τους η μουσική», *Η Λέξη*, τ.107 (Ιαν. – Φεβρ. 1992), σσ. 330-331.
- Χλωπτσιούδης, Δήμος (2013), «Μίλτος Σαχτούρης, μια φιλολογική προσέγγιση», [διαθέσιμο στο:] <https://tvxs.gr/news/paideia/miltos-saxtoyris-mia-filologiki-proseggisi-toy-dimoy-xloptsioydi>. (προσπελάστηκε 25-02-2023).
- Χρήστου, Χρυσάνθος (1999), άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης – Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Ψάχου, Μαρία: *Η ποιητική γενιά του '70 – Ιδεολογική και αισθητική διερεύνηση*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, 2011, [διαθέσιμη στο:] <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28388?lang=el#page/1/mode/2up>. (προσπελάστηκε 25-11-2022).
- Livas, Harris (1999), [άτιτλο κείμενο, [στο:] *Ίσαρης– Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 21-42.
- Van Dyck, Karen (1998), *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, Αθήνα: Άγρα, σσ. 105-110.
- Vitti, Mario (2003), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 510-511.
- Wellek René – Warren Austin (³1980), *Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα: Δίφρος, σσ. 157-170.

Πηγές για το ζωγραφικό έργο του

1. Το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΜΙΕΤ).
2. Η Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης (ΙΣΕΤ).
3. Η ιστοσελίδα του: <https://www.alexandrosissaris.gr/> (προσπελάστηκε 12-04-2023).
4. Η ιδιωτική συλλογή της οικογένειας Δημητριάδη – Περδίκη.
5. Λευκώματα που έχουν εκδοθεί για τις ατομικές εκθέσεις του.
 - α. Ίσαρης, Αλέξανδρος (1993), *Ζωγραφική (1984-1992)*, Αθήνα: Ολκός.
 - β. Ίσαρης, Αλέξανδρος (1999), *Ζωγραφική (1994-1999)*, Αθήνα: Εξάντας.
 - γ. Ίσαρης, Αλέξανδρος (2004), *Ο άνθρωπος και το αίνιγμα – Ζωγραφική (1999-2004)*, Αθήνα: Εξάντας.

- δ. Ίσαρης, Αλέξανδρος (2008), *Ονέος της Μοτύης και άλλα μυστήρια. Ζωγραφική (2004-2007)*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- ε. Ίσαρης, Αλέξανδρος (2016), *Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική (2008-2016)*, Αθήνα: Αρμός.

Οι συνεντεύξεις του

- Ανδριτσάνου, Ευαγγελία, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Κρατάω τους μεγάλους έρωτες και τις μεγάλες φιλίες», *Bookpress*, 19 Ιουν. 2018, [διαθέσιμη στο:] <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/sinomilies/9112-2019-01-21-18-17-19>. (προσπελάστηκε 18-10-2022).
- Αγοραστός, Κώστας, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Η γραφή μ' εξουθενώνει, η ζωγραφική με λυτρώνει», *Bookpress*, 24 Δεκ. 2010, [διαθέσιμη στο:] <https://bookpress.gr/sinenteuxeis/ellines/1288-alexandros-isaris>. (προσπελάστηκε 02-03-2023).
- Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ίσαρη από το *Παρασκήνιο* της ΕΡΤ, 23 Μαΐου 2015, [διαθέσιμο στο:] <https://www.youtube.com/watch?v=HFLgEg3ugTw>. (προσπελάστηκε 20-10-2022).
- Αντωνόπουλος, Θοδωρής, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Δεν είμαι αισιόδοξος άνθρωπος, ούτε αισιόδοξος ποιητής», *Lifo*, 7 Μαρ. 2020, [διαθέσιμη στο:] <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/alexandros-isaris-den-eimai-aisiodoxos-anthropos-oyte-kai-aisiodoxos-poiitis>. (προσπελάστηκε 01-11-2022).
- Γαλάντης, Γιώργος, «Αφιέρωμα – Δεκαεννέα λογοτέχνες της νεότερης γενιάς – Αλέξανδρος Ίσαρης», *Διαβάζω*, τ. 69 (Μάιος 1983), σσ. 25-27.
- Γωγάδης, Θανάσης, Μια συνέντευξη του Αλέξανδρου Ίσαρη στον Θανάση Γωγάδη [στο:] *Τα έργα του Φθινοπώρου – Ζωγραφική 2008-2016*, Αθήνα: Εξάντας, 2016, σσ. 7-11 [και στο:] *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο Άνθρωπος και το αίνιγμα*, Αθήνα: Εξάντας, 2004, σσ. 9-14.
- Ζήκος, Σωτήρης, *Πρόσωπα και θέματα – Αλέξανδρος Ίσαρης*, Ράδιο Παρατηρητής, Ιανουάριος 1996, [διαθέσιμη στο:] <https://www.youtube.com/watch?v=HOGg03jsjNI>. (προσπελάστηκε 01-03-2023).

- Ιντζέμπελης, Ελπιδοφόρος, Αλέξανδρος Ίσαρης, *diastixo.gr*, 12 Απρ. 2018, [διαθέσιμη στο:] <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/9603-oneirologio-issaris>. (προσπελάστηκε 30-11-2022).
- Κατημερτζή, Παρασκευή, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Το θέμα είναι ν' αντέχουμε...», εφημ. *Τα Νέα*, 9 Σεπτ. 2004, [διαθέσιμη στο:] <https://www.tanea.gr/2004/02/09/lifearts/culture/aleksandros-issaphs-to-thema-einai-n-antexoyme/>. (προσπελάστηκε 25-10-2022).
- Κουνενάκη, Πέγκυ, Αλέξανδρος Ίσαρης: «Ζωγραφίζοντας τα “ανθρώπινα τοπία”», εφημ. *Καθημερινή*, 1 Φεβρ. 2004, [διαθέσιμη στο:] <https://www.kathimerini.gr/culture/174699/zografizontas-ta-anthropina-topia/>. (προσπελάστηκε 03-03-2023).
- Κουτσούνης, Στάθης, Αλέξανδρος Ίσαρης, *diastixo.gr*, 23 Φεβρ. 2014, [διαθέσιμη στο:] <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/2205-alexandros-issaris>. Η ίδια συνέντευξη βρίσκεται δημοσιευμένη στο βιβλίο Κουτσούνης, Στάθης (2021), *Αλέξανδρος Ίσαρης – Έλληνες ποιητές – Γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, σσ. 183-198.
- Πολίτου – Βερβέρη, Σοφία, «Ο Αλέξανδρος Ίσαρης και το βιβλίο του *Έξι περίπατοι-Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*», 10 Μαρ. 2020, [διαθέσιμη στο:] <https://www.nakasbookhouse.gr/content/o-alexandros-issaris-kai-vivlio-toy-exi-peripatoi-proskefalo-me-fylla-lemonias-aro-tis> (προσπελάστηκε 01-03-2023).
- Τουμανίδης, Χρήστος, Μια συζήτηση του Χρήστου Τουμανίδη με τον Αλέξανδρο Ίσαρη: «Η ποίηση είναι παρούσα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής και της δημιουργίας μου», *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013), σσ. 24-26.

Γενική βιβλιογραφία

- Αγγελάτος, Δημήτρης (2017), *Λογοτεχνία και Ζωγραφική – Προς μια ερμηνεία της δια-καλλιτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 36-56, 641-652.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης (2007), *Από τον μοντερνισμό στη σύγχρονη ποίηση (1930-2006)*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 424-480.

- Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Οι δεσμοί με τους οργισμένους ποιητές του '70», [διαθέσιμο στο:] <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/oi-desmoi-me-toys-orgismenoyis-poiites-toy-70>. (προσπελάστηκε 12-10-2022).
- Γενιά του '70* (1979), Εισαγωγή – Ανθολόγηση: Γ.Α. Παναγιώτου, Αθήνα: Σίσυφος, σσ. 9-38.
- Γενιά του '70* (2001), Εισαγωγή: Αλέξης Ζήρας – Επιμέλεια: Δημήτρης Αλεξίου, Αθήνα: Όμβρος, σσ. 9-25, 140-144.
- Γιαννακόπουλος, Χαράλαμπος (2015), «Η ασύδοτη τρυφερότητα του Αλέξανδρου Ίσαρη για τον λαό των λυπημένων», [διαθέσιμο στο:] <https://charalamposgiannakopoulos.com/2015/12/04/> (προσπελάστηκε 20-10-2022).
- Γουδέλης, Τάσος, «Η ποιητική γενιά του '70 και ο κινηματογράφος», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 886-893
- Δανιήλ, Ανθούλα, «Η Γενιά του '70 και η κριτική της», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 978-983.
- Εξαρχοπούλου, Λίλυ, «Αλέξανδρος Ίσαρης. Πρέπει να βρω μια γλώσσα για να σου μιλήσω», *Μανδραγόρας*, τ. 48 (Μάιος 2013), σσ. 33-37.
- Ίσαρης, Αλέξανδρος, «Ρέκβιεμ για ένα καφενείο», *Εντευκτήριο*, τόμ. 15, τ. 57 (Απρ. – Ιούν. 2002), σσ. 81-97.
- Καπώνης, Πάνος, «Αναμνήσεις απ' την ποίηση (1967-1974)», *Νέα Εστία*, τόμ.181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 796-802.
- Καψωμένος, Ερατοσθένης (2005), *Ποιητική*, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 117-119.
- Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων* (2008), ΟΕΔΒ, Αθήνα: Πατάκης.
- Κουτσούνης, Στάθης, «Ένας poeta universalis στη σφαίρα του φανταστικού», *Ποιητική*, τ. 22 (Φθιν. – Χειμ. 2018), σσ. 299-303.
- Μοσκόφ, Κωστής (1978), *Η κοινωνική συνείδηση στην ποίηση της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, σσ. 52-73.
- Μοσχοβάκος, Νίκος, «Ένα ομαδικό εγχείρημα του 1975», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 821-823.
- Προσεγγίσεις στην Ποίηση της γενιάς του '70* (2019), [στη σειρά:] *Έλληνες ποιητές*, Αθήνα: Γκοβόστης, σσ.11-113.
- Ρηγόπουλος, Γιάννης (1997), *Κείμενο και εικόνα – Όρια και δυνατότητες της σύγκρισης*, Αθήνα: Σμίλη, σσ. 9-184.

- Σταθάτος, Πάνος, «Μια διακαλλιτεχνική συνάντηση των *Χτιστών* του Γ. Χειμωνά με την *Pietà* του Michelangelo και τον πίνακα *Μορφέας ή Αποκαθήλωση* του Α. Ίσαρη», *Comparison*, τ. 31, 2022.
- Σχινά, Κατερίνα, «Ανάμεσα στη βούληση και στο πεπρωμένο», εφημ. *Καθημερινή*, [στο:] «Τέχνες και Γράμματα», 19 Σεπτ. 2010.
- Τάσιος Π. Θεοδόσιος – Ιωαννίδης Παναγιώτης, «Ποίηση και εικόνα», [στο:] *Ποίηση και Εικόνα*, Πρακτικά 28^{ου} Συμποσίου Ποίησης, Πάτρα, 26-29 Ιουνίου 2008, σσ. 253-274, 394-405 [διαθέσιμα στο:] <https://www.openbook.gr/poisi-kai-eikona/>. (προσπελάστηκε 05-01-2023).
- Φωστιέρης, Αντώνης, «Περιοδικά και σταθερά χαρακτηριστικά της Γενιάς του '70», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 870-875.
- Χατζηδάκι, Νατάσα, «Αλέξανδρου Ίσαρη: *Όμιλος Φίλων Θαλάσσης – Ο Ισορροπιστής*», *Χρονικό '76*, τόμ. 7 (Σεπτ.'75 – Αύγ.'76), σ. 98.
- Ψάχου, Μαρία (2019), «Μύθος και πραγματικότητα των γραμματολογικών προσδιορισμών της Γενιάς του '70», *Νέα Εστία*, τόμ. 181, τ. 1875 (Δεκ. 2017), σσ. 984-996.

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να εξετασθούν στο λογοτεχνικό και ζωγραφικό έργο του Αλέξανδρου Ίσαρη ορισμένα ζητήματα, τα οποία αφορούν τους οντολογικούς και υπαρξιακούς προβληματισμούς του. Αρχικά, γίνεται αναφορά στη βιογραφία του και σχολιάζεται αδρομερώς το λογοτεχνικό, ζωγραφικό και μεταφραστικό έργο του. Στη συνέχεια εξετάζεται η ένταξή του στην ονομαζόμενη από την κριτική «Γενιά του 1970». Αιτιολογείται κατόπιν η ιδιοπροσωπία του στο πλαίσιο της και παρουσιάζεται αυτή ως η απαρχή για τον οντολογικό και υπαρξιακό χαρακτήρα της ποίησης και του πεζού λόγου του.

Ακολουθεί η ιδεολογική και αισθητική διερεύνηση του λογοτεχνικού έργου και της ποιητικής του, μέσω των οποίων διαφαίνονται οι υπαρξιακοί προβληματισμοί του σχετικά με τον χρόνο, τη ζωή και τον θάνατο. Τέλος, απεικονίζεται η διαλεκτική σχέση του λογοτεχνικού με το ζωγραφικό έργο του, ώστε να αναδειχθούν τα κοινά θέματά τους, τα οποία ορίζουν την προαναφερόμενη ιδεολογία του.

Λέξεις κλειδιά

Αλέξανδρος Ίσαρης, οντολογικοί και υπαρξιακοί προβληματισμοί, Γενιά του 1970, λογοτεχνία, ζωγραφική, χρόνος, ζωή, θάνατος.

Abstract

The purpose of the present Master's thesis is to examine specific aspects in the literary work and painting art of Alexandros Issaris, which concern his ontological and existential interests. Firstly, we present his biography and make comments on his literature, painting and translation projects. Furthermore, we focus on his inclusion in the Literary generation of the 70s and his individuality in its context, as it defines the ontological and existential orientation in his poetry and prose.

In addition, the ideological and aesthetic research on the above is illustrated along with his poetics, through which one can see his questioning about time, life and death. Finally, the relationship between his literary work and painting art is illustrated in an attempt to reveal that common issues in both mediums define his aforementioned ideology.

Keywords

Alexandros Issaris, ontological and existential questioning, Literary generation of the 70s, literary work, painting art, time, life, death.

Παράρτημα

Ευρετήριο εικόνων

1. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποσύνθεση 1*, 1968. Από το λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα, Εξάντας 1999, σ. 10.
2. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Κατακλυσμός*, 1971. Από την ιστοσελίδα του.
3. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μυθολογία*, 1972. Στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 4, 1977, σ. 280.
4. Αλέξανδρος Ίσαρης, [Άτιτλο] 1972. Στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 4, 1977, σ. 281.
5. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σύνθεση*, 1971. Στο λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα, Εξάντας 2000, σ. 22.
6. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σύνθεση*, 1972. Στο λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Αθήνα, Εξάντας 2000, σ. 23.
7. Αλέξανδρος Ίσαρης, [Άτιτλα και αχρονολόγητα], έκδοση του περιοδικού *Τραμ* για την έκθεση στην γκαλερί *ZM* το 1973. Από το αρχείο της οικογένειάς του.
8. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μονεμβασία*, 1969. Παραχωρήθηκε από το ΜΙΕΤ.
9. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μονεμβασία*, 1969. Παραχωρήθηκε από το ΜΙΕΤ.
10. Από την έκδοση του περιοδικού *Τραμ* για την έκθεση στην γκαλερί *ZM* το 1973. Παραχωρήθηκε ηλεκτρονικά από την ανιψιά του Ίσαρη Σοφία Περδίκη.
11. Από την έκδοση του περιοδικού *Τραμ* για την έκθεση στην γκαλερί *ZM* το 1973.
12. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σχέδια για τον ισορροπιστή*, 1975. Στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 4, 1977, σ. 280-281.
13. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Θαλασσινό τοπίο*, 1978 και *Βυθός*, 1978. Από το λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 24 και από την ιστοσελίδα του, αντίστοιχα.
14. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βυθός*, 1978. Από την ιστοσελίδα του Αλέξανδρου Ίσαρη.
15. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σκίτσο*, 1976. Στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 2, (Σεπτ. 1976) , σ. 98.
16. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σκίτσο*, 1976. Στο περιοδικό *Τραμ*, τ. 2 (Σεπτ. 1976), σ. 99.
17. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποκαθήλωση*, 1975. Από το λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 24.

18. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ενύπνιον ή Όνειρο*, 1979. Από την ιστοσελίδα του.
19. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποκαθήλωση ή Μορφέας*, 1979. Από την ιστοσελίδα του. Το εικονιζόμενο φυλλάδιο παραχωρήθηκε από το ΙΣΕΤ και αφορά την έκθεση στις *Νέες Μορφές* το 1981.
20. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποκαθήλωση*, 1980 και ένα άτιτλο. Παραχωρήθηκαν από το ΜΙΕΤ.
21. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Κ.Π. Καβάφης*. Από το διαδίκτυο.
22. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Κ.Π. Καβάφης*. Παραχωρήθηκε από την οικογένειά του.
23. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι γάμοι της Μαρίας*, 1984. Από το λεύκωμα *Ίσαρης: Ζωγραφική 1994-1999*, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 31.
24. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Σωματογραφία 9*, 1992. Χρωματιστά μολύβια 40X50 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 49.
25. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Η Μαρία με το βρέφος*, 1989. Χρωματιστά μολύβια 28X36 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 26.
26. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το δάσος με τα σώματα*, 1992. Χρωματιστά μολύβια 49X36 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 43.
27. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποκάλυψη*, 1992. Χρωματιστά μολύβια 38X50 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 45.
28. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το όνειρο εφήβου*, 1991. Χρωματιστά μολύβια 70X41 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 39.
29. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έβδομη μέρα*, 1990. Χρωματιστά μολύβια 41X30 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 34.
30. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αποκαθήλωση από τον Σταυρό*, 1991. Χρωματιστά μολύβια 40X30 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 41.
31. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μετά τη Σταύρωση*, 1992. Χρωματιστά μολύβια 70X45 εκ. Από το λεύκωμα *Ζωγραφική 1984-1992*, Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 55.
32. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αναγέννηση*, 1998. Χρωματιστά μολύβια 48X35 εκ. Στο λεύκωμα *Ζωγραφική 1994-1999*, Εξάντας, Αθήνα 1999, σ. 87.
33. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ενδυμίον*, 2008. Χρωματιστά μολύβια 39,5X32 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 4.

34. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το κόκκινο όνειρο*, 2013. Χρωματιστά μολύβια 24X17 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ. 55.
35. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ύπνος¹*, 2016. Χρωματιστά μολύβια 29,5X28,5 εκ. Από το διαδίκτυο και το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ. 80.
36. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Όνειρο γυναίκας*, 2003. Χρωματιστά μολύβια 40X40 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, σ. 121.
37. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο επισκέπτης*, 2002. Χρωματιστά μολύβια 43X65 εκ. Στο διαδίκτυο.
38. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο ξένος*, 2013. Χρωματιστά μολύβια 39X31 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ.58.
39. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο κλόουν του Θεού*, 2003. Χρωματιστά μολύβια 23X28 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, σ. 117.
40. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Εικοστός αιώνας*, 2003. Χρωματιστά μολύβια 45,5X45,5 εκ. Στο λεύκωμα *Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική, 1999-2004*, σ. 123.
41. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μυθιστόρημα*, 2016. Χρωματιστά μολύβια 50X30 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ. 85.
42. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Φθινόπωρο*, 2015. Χρωματιστά μολύβια 39X29 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ. 85.
43. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Lamento*, 2016. Χρωματιστά μολύβια 25,5X38 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 79.
44. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ύπνος 2*, 2016. Χρωματιστά μολύβια 26,5X37,5 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 83.
45. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Τοπίο της μνήμης*, 2015. Χρωματιστά μολύβια 29X21 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, σ. 75.

46. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Μνήμες*, 1999. Χρωματιστά μολύβια 21X27 εκ. Στο λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 78.
47. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμνηση*, 2013. Χρωματιστά μολύβια 24X17 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 61.
48. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο Νέος της Μοτύης*, 2005. Χρωματιστά μολύβια 36,5X48 εκ. Από το λεύκωμα *Ο Νέος της Μοτύης και άλλα μυστήρια. Ζωγραφική 2004-2007*, Ίνδικτος, Αθήνα 2008, σ. 44.
49. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το ζευγάρι*, 2013. Χρωματιστά μολύβια 24X17,5 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 67.
50. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Αλκιβιάδης*, 2010. Χρωματιστά μολύβια 28X22 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 47.
51. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Δον Κιχώτης*, 2010, 1999. Χρωματιστά μολύβια 71X55 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 107.
52. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Οι τρεις Χάριτες*, 1997. Χρωματιστά μολύβια 49X40 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 68 και στη συλλογή της κας Σοφίας Περδίκη.
53. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Τριστάνος και Ιζόλδη*, 2013. Χρωματιστά μολύβια 24X17 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 57.
54. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το βλέμμα*, 1997. Χρωματιστά μολύβια 48X34 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 71.
55. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Το βλέμμα*, 2007. Χρωματιστά μολύβια 36,5X48 εκ. Από το λεύκωμα *Ο Νέος της Μοτύης και άλλα μυστήρια. Ζωγραφική 2004-2007*, Ίνδικτος, Αθήνα 2008.
56. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο αμνός του Θεού*, 2002. Χρωματιστά μολύβια 48X48 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 105.

57. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Πάτροκλος και Αχιλλέας*, 1998. Χρωματιστά μολύβια 48X38 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 81.
58. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο Βίνκελμαν στην Τεργέστη*, 2015. Χρωματιστά μολύβια 28,5X28,5 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Τα έργα του φθινοπώρου. Ζωγραφική 2008-2016*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 73.
59. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ο ποιητής*, 2004. Χρωματιστά μολύβια 21X18 εκ. Από το λεύκωμα *Ο Νέος της Μοτύης και άλλα μυστήρια. Ζωγραφική 2004-2007*, Ίνδικτος, Αθήνα 2008.
60. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Self portrait*, 1991. Χρωματιστά μολύβια 48X35 εκ. Από το λεύκωμα *Αλέξανδρος Ίσαρης – Ο άνθρωπος και το αίνιγμα. Ζωγραφική 1999-2004*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 24.

Εικόνες

Εικόνα 1

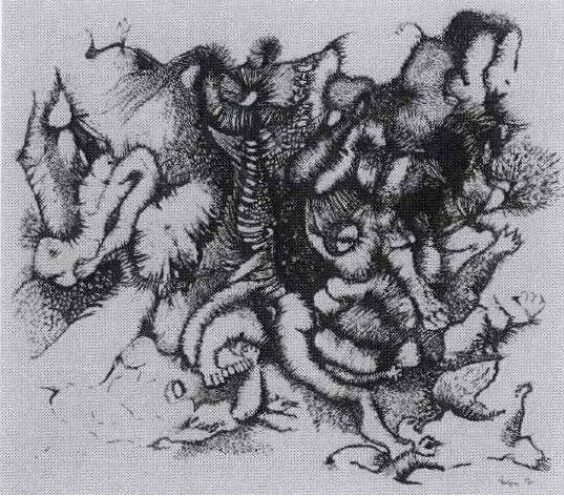
Εικόνα 2

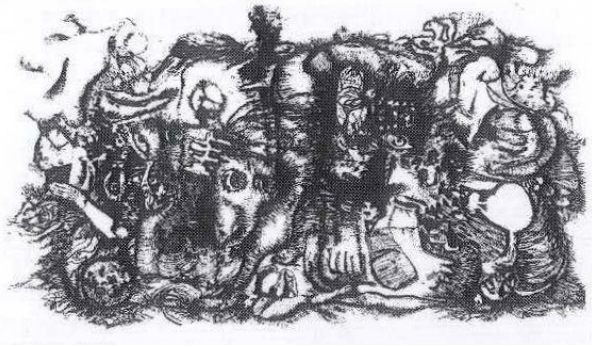
Εικόνα 3

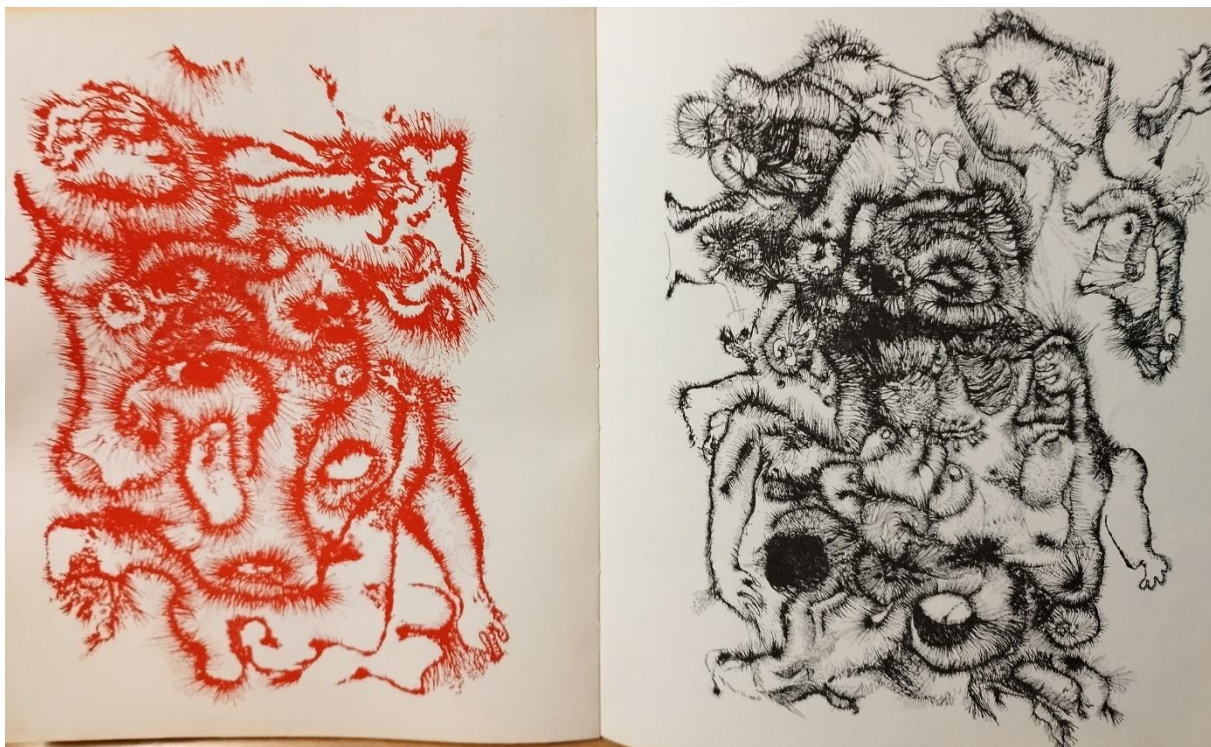
Εικόνα 4

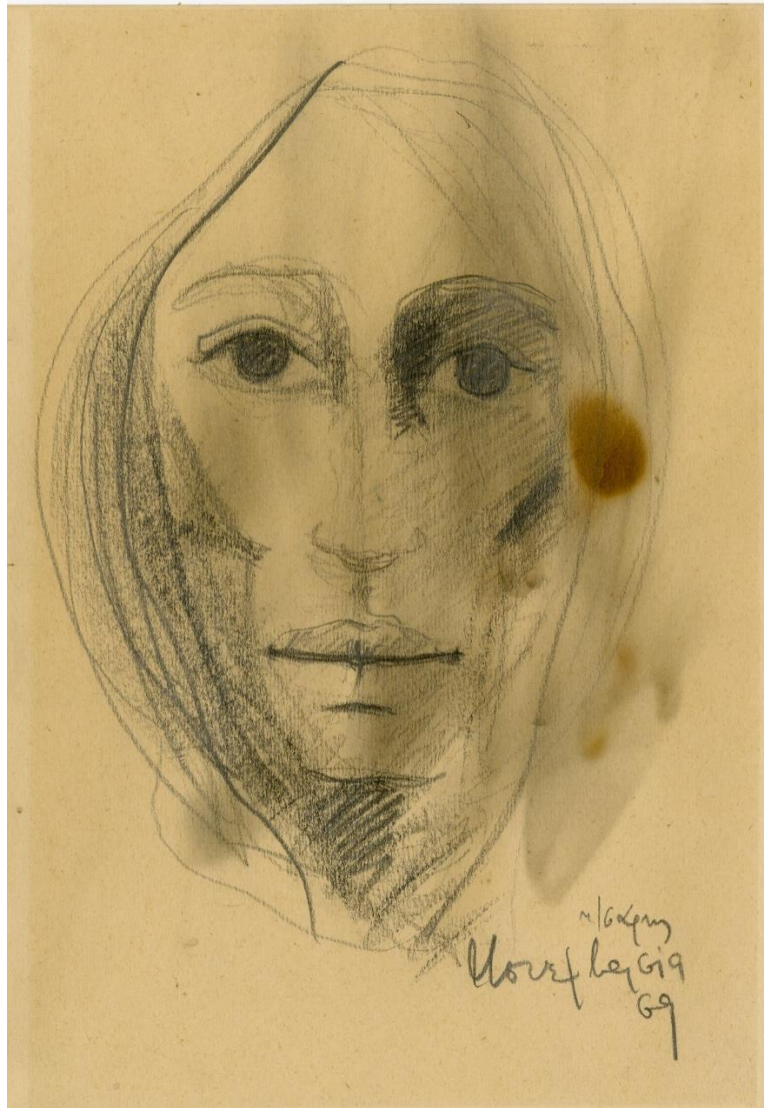
Εικόνα 5

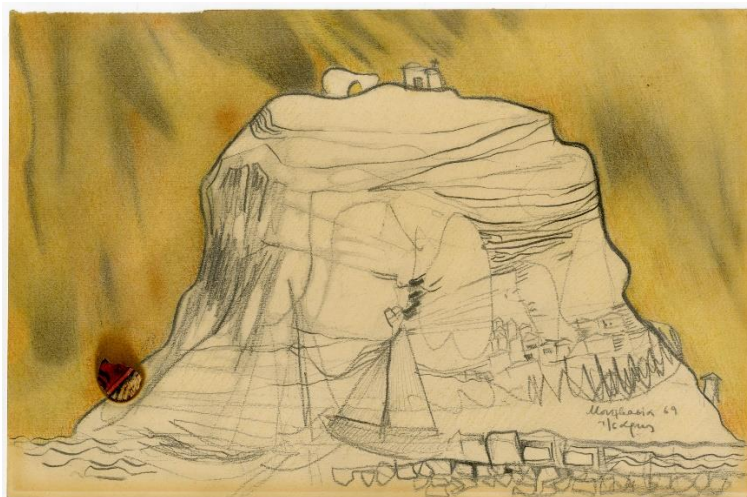
Εικόνα 6

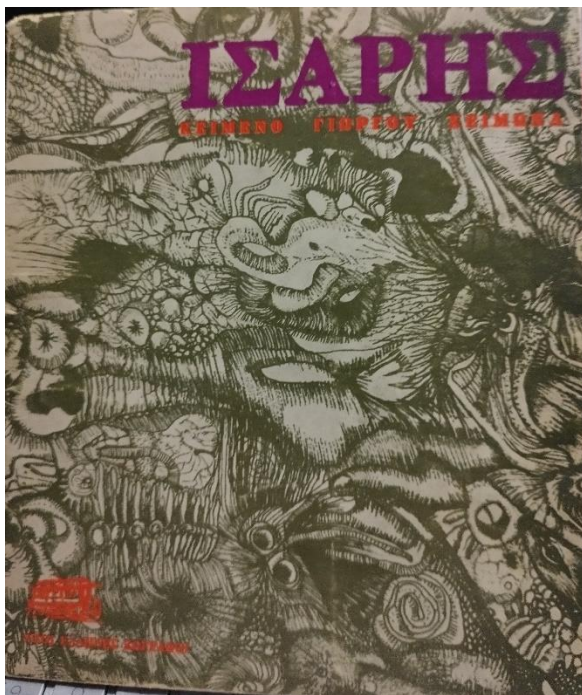
Εικόνα 7

Εικόνα 8

Εικόνα 9

NEZ/2
 Copyright 1973 by Alexandros Issaris and TPAM
 ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΝΙΜΩΝΗΣ ΚΑΛΟΚΡΙΤΗΣ
 ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΕΡΜΑΤΣΗΣ και Μιράντα Τερζοπούλου
 ΦΩΤΟΣ και ΕΠΙΧΡΩΜΑΤΕΣ: Άριστος Παυλίδης & Σία Ο.Ε.
 ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Νίκος & Κόστας Σουρνόπουλος, ΚΡΟΝΟΣ Ο.Ε.
 ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Άρσι Βαρυσσιδιά Ο.Ε.

Printed in Thessaloniki, Greece

Ο Άλεξάνδρος Ίσαρης: Γεννήθηκε στις Σέρρες το 1941. Από το 1958 μέχρι το 1962 έζησε στην Αυστρία. Από το 62 μένει μόνιμα στη Θεσσαλονίκη, όπου εργάζεται σαν Αρχιτέκτονας. Στη ζωγραφική είχε καθηγητές τον Weber και τον Αραβική. Δημοσίευσε ποιήματα και μεταφράσεις στα περιοδικά «Διαγώνισμα», «Ausblick», «Αστρος» και «Εξάντα». Μετέφρασε το θεατρικό έργο του Max Frisch *Andora* και τη νουβέλα *Tonio Kröger* του Thomas Mann. Έλαβε μέρος σε ομαδικές εκθέσεις ζωγραφικής το 1968 στην *Άστρος* και το 1972 στην *Κοζλία* και στο ΖΜ. Τον Άπριλιο του 1973 έκανε την πρώτη του ατομική έκθεση στο ΖΜ στη Θεσσαλονίκη.

Alexandros Issaris: Born in Serres in 1941. He lived in Austria from 1958 to 1962. Since 1962 he has been living in Thessaloniki, where he is working as an architect. He was taught painting by Weber and Lefakis. He published poems and translations in the magazines «Diagonos», «Ausblick», «Lotos» and «Exandax». He translated Max Frisch's *Andora* and Thomas Mann's *Tonio Kröger*. He participated in group exhibitions of painting: in 1968, in *Astor Gallery*; in 1972, in *Cohlias* and in *ZM*. He had his first individual exhibition in Thessaloniki, in *ZM*, on April 1973.

Ο Γιώργος Χιμωνάς: Γεννήθηκε στην Καβάλα το 1936. Μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη όπου σπούδασε. Λογική. Έχει εκδόσει τα βιβλία «Πισιστρατος» 1960, «Εκδρομή» 1964, «Μυθιστόρημα» 1966 και «Ο Γιατρός Ίνδοπος» 1971.

George Chimonas: Born in Kavala in 1936. He grew up in Thessaloniki where he studied medicine. He has published the books «Pissistratos» in 1960, «Pic - nic» in 1964, «Novel» in 1966 and «Doctor Ineosis» in 1971.

μικροσκοπικοί. Κάθονται τσακισμένοι γύρω από το στόμα του κοιτάζουν περίλυποι το ύψος. Το κοιτάζουν μ' ένα λοξό και περιλίπιο βλέμμα. Άνάμεσα τους το ύψος μοιάζει με νιοπό ποτάμι. Είναι η οικογένεια του πεσιμένου άγιου. Αυτός ο άγιος αγαπούσε τον άγιο πού τον σκοτώθηκε. Το χέρι του σφίγγει το πόδι του δημίου του και με μιá μνησικακή αγάπη το σφίγγει κι άπελπισμένα. Ο άνθρωπος πού κουβαλά στους ώμους του τον άπαθη άγιο. Γέρνει στά δύο από άβάσταχτο βάρος. Οδύρεται και τρελός από έναν τρόμο σπαράζει. Το στόμα του σαν μικρό χάος και σαν τον τρομαγμένο θεό πού κουβαλά τη γη. Γύρω καμένα σώματα ανθρώπων κι άνάμεσά τους περπατούν σά να κάνουν έναν άπολογισμό και συμπεραίνουν άποθαρημένοι. Πίσω ένας χαμηλός πύργος κι από ένα πορφύρο παράθυρο κοιτάζει. Στην σκεπή του πύργου συνωστισμένοι κι ένα πλήθος φυλακισμένοι στην πιό άγρια φυλακή και για όλη τους τη ζωή φυλακισμένοι παρακολουθούν. Μακριά και πρós τή άριστερά είναι μιá άμορφη έξοχη. Άχνη και πράσινη και στό βάθος ή κορυφή κι ο ταπεινός λόφος. Στην κορυφή μιá

τετράγωνη και σιδερένια σημαία. Στην έξοχη περπατούν έρωτικά ζευγάρια. Με έκσταση κοιτάζουν πρós τη θάλασσα. Άκίνητα κι εύτοξισμένα ζευγάρια άνθρωπων κι άκίνητοι δείχνουν μακριά κατά τη θάλασσα. Με τραβηγμένα πίσω τά σώματά τους σά να προφυλάγονται νά μη τους κάψει ή θέα. Στενοί κατήφοροι περιγύρνουν την κορυφή και καταλήγουν στό τείχος της θάλασσας. Άπό τις τρύπες του τείχους φαίνεται ή θάλασσα. Ησυχία σαν κισσός. Κατεβαίνοντας με προσοχή οι πόρτες των σπιτιών άνοιχτές. Παλιά τουρκόπολη σαν την Καβάλα. Άπό τις άνοιχτές έξοχωρες φαίνονται οι μεγάλες κι άδειανές οι κάτω σάλες. Στο βάθος ένα σεντούκι κι ένας σωρός καρποί σαν κόκαλα. Κι ένας άνθρωπος ξεπλωμένος στά σανίδια νά κοιμάται και πεθαίνει από τη βαριά κούραση. Μέσα από τις σβηστές σάλες βλέπω τά παράθυρα. Στά παράθυρα σταματά ένα φώς δέ μπαίνει μέσα. Πορτοκαλί φώς πού σά ν' άναπνέει και μ' ένα μικρό βαθύ βόμβο άναπνέει σύριζα στά παράθυρα. Είναι ένας γέρος και μιá νέα γυναίκα. Ο γέρος είναι όλόγυμνος και ύποφέρει από

τρομαχτή άρρώστια του δέρματος. Δέν άντεχει νά ντυθεί και τό δέρμα του μαύρο νά ξεκολλά. Κεϊτεται πάνω σε παντακάθωρο κατάλευκο σαντόνι. Η γυναίκα είναι πολύ νέα αλλά τά μαλλιά της είναι άσπρα. Έχει κοντό στήθος και κοντά μέλη κι ο λαιμός της πολύ μακρός και στητός. Έχει σχιστά μάτια και με βαριά βλέφαρα. Φορά πολλά κοσμήματα και μοιάζει με ζωντανή παναγία κρυμένη πίσω από χοντρά τάματα. Τή γυναίκα την έλεγε ή Αίτλια. Αύτην έχει τό χάρισμα λέει ο γέρος άγωνίζεται νά σηκώσει τό κεφάλι του. Δέν την δέν την την Αίτλια φωνάζει ο γέρος με μιάν άγρια λατρεία. Οποιος τη δει κι εκείνος πού θά άισθανθεί τό όνομά της θά συναιστανθεί. Κάτι σέρνεται και τρέμει. Ένα πράγμα βαθύ και έμφυτο άρχινά μέσα του νά τρέμει. Σαν αυτό τό πράγμα νά μην είναι δικό σου και δέν είναι μέσα σου. Είναι στό βάθος του κόσμου και βαθιά μέσα στον κόσμο ένα πράγμα άλλάζει θέση κι άλλάζει.

ή Αίτλια με κοιτάζει και χαμογελά. Σαν κολακευμένη και με κάποια συστολή κι άμχανια με άποφεύγει. Κουνείται ρυθμικά μιá μπρός και μιá

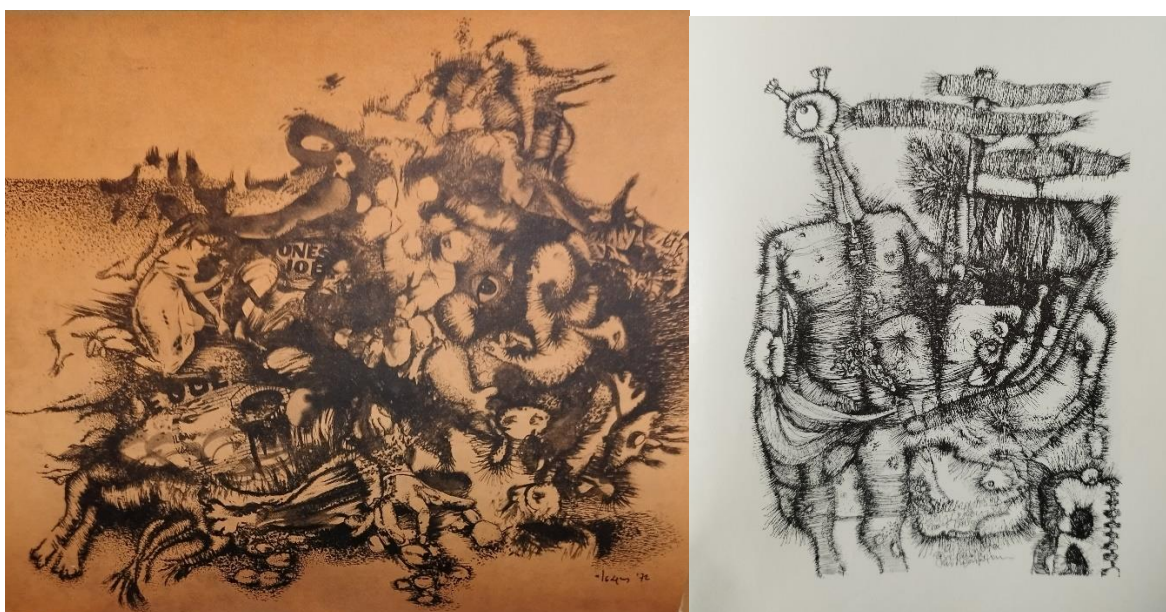
πίσω και κροτάλιζαν τά βαριά της τάματα.

Υπάρχουν σ' αυτό τό σπίτι δύο γυναίκες και κυκλοφορούν. Άν σηκώσω τά μάτια μου θά τις δω. Είναι όριμες έξήγνια χρονών και λίγο παχιές. Τά μαλλιά τους βαμένα με έλιά. Φορούν βουσιλιά φορέματα από μπροκάρι. Είναι σφιγμένες ή μιá πάνω στην άλλη. Δείχνονται ξένιστες αλλά είναι ταραγμένες και σαν άνησυχές. Κατάλαβα ότι αυτές οι δύο γυναίκες είναι ο Θεός. Η μιá δέ γυρνά νά με δει. Άλλά ή άλλη. Σά νά προσπαθεί νά τραβήξει την προσοχή μου και σά νά προσπαθεί νά μεσολαβήσει άνάμεσα σε μένα και στην άλλη. Νά μής φέρει σε έπαφή και νά μής παρασύρει σε μιá έπαφή.

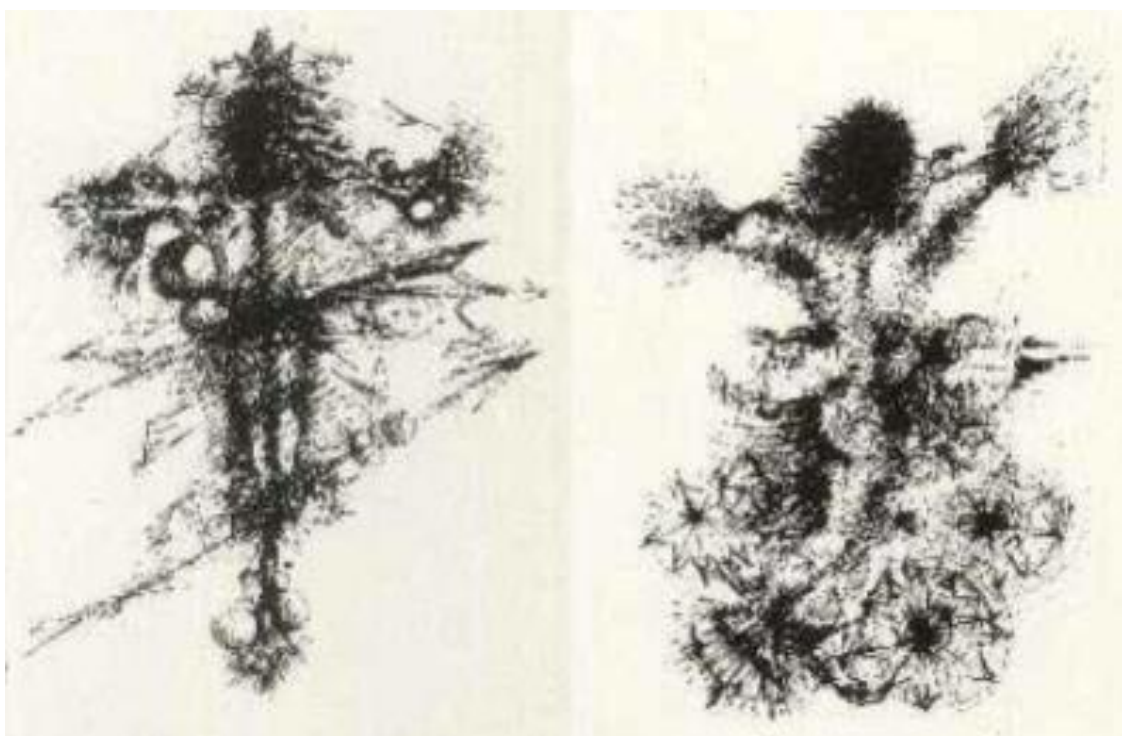
Γιώργος Χιμωνάς

Εικόνα 10

Εικόνα 11

Εικόνα 12

Εικόνα 13

Εικόνα 14

Εικόνα 15

Εικόνα 16

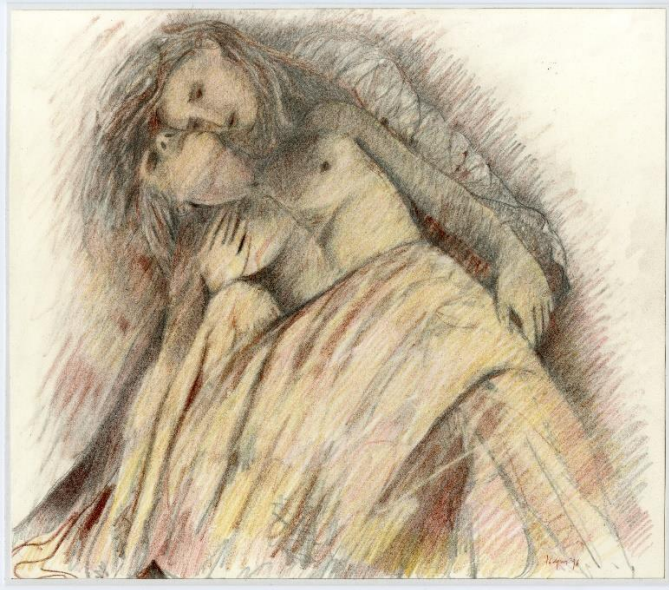

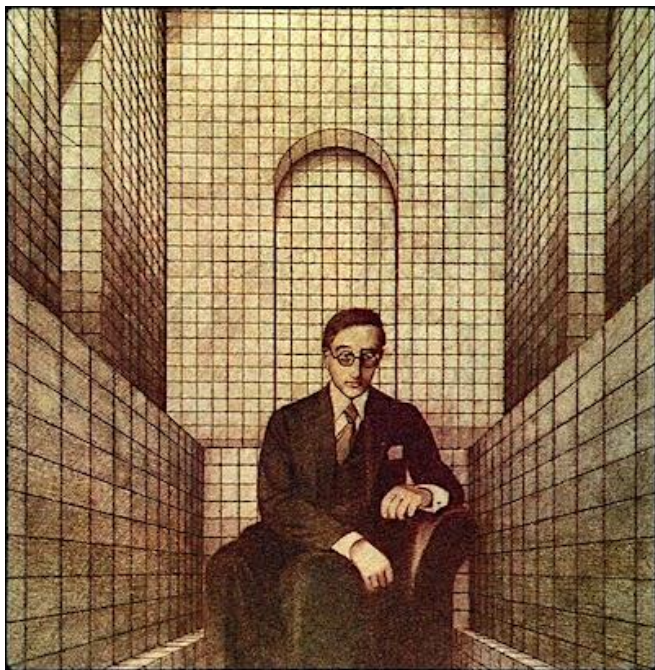
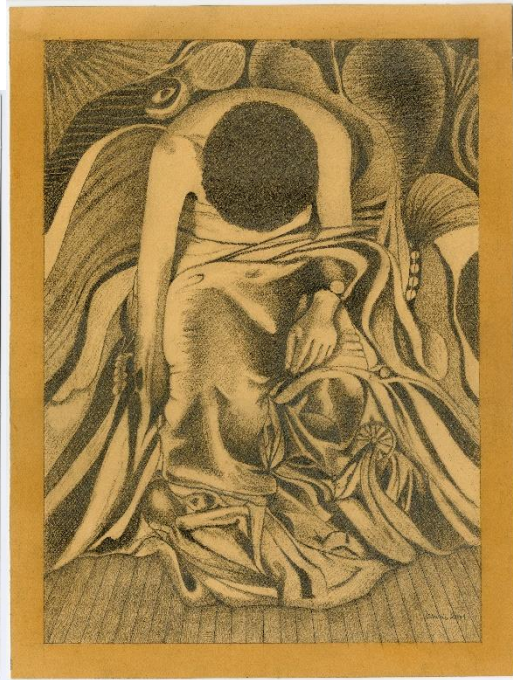
Εικόνα 17

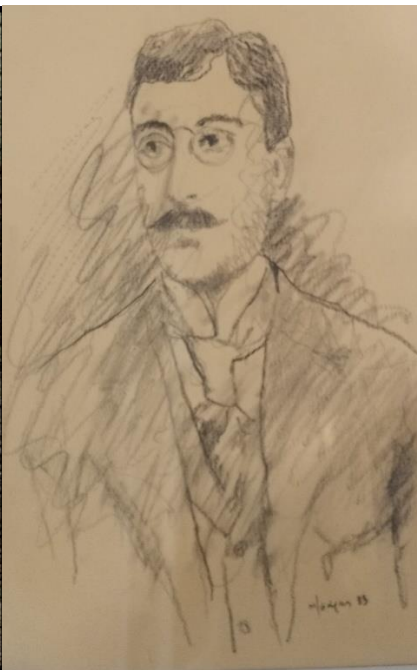
Εικόνα 18

Εικόνα 20

Εικόνα 21

Εικόνα 22

Εικόνα 23

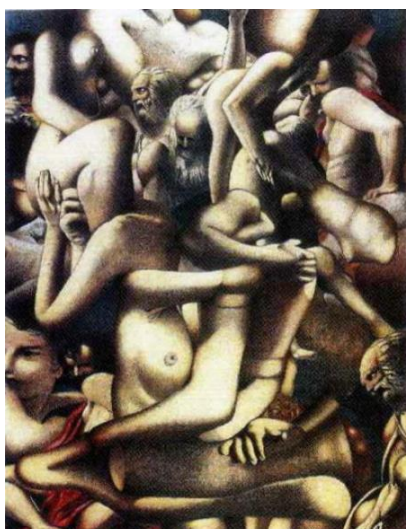
Εικόνα 24

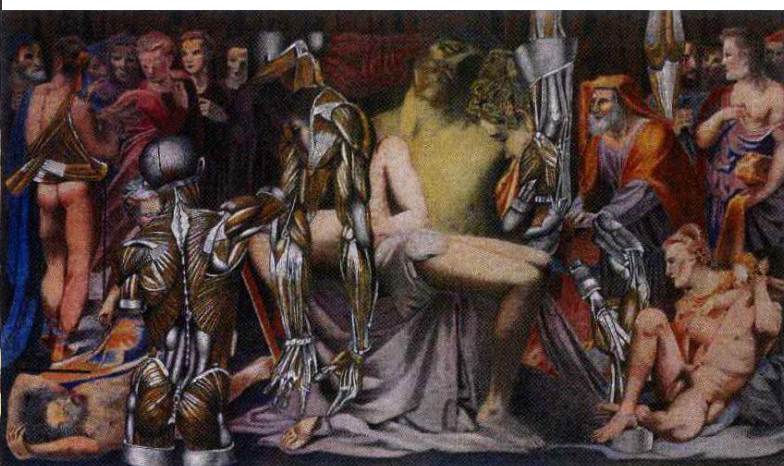
Εικόνα 25

Εικόνα 26

Εικόνα 27

Εικόνα 28

Εικόνα 29

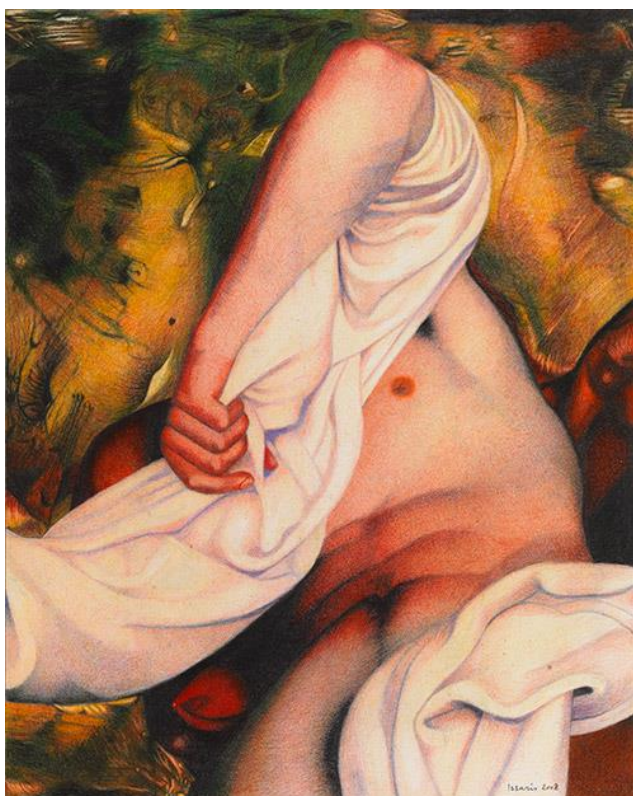
Εικόνα 30

Εικόνα 31

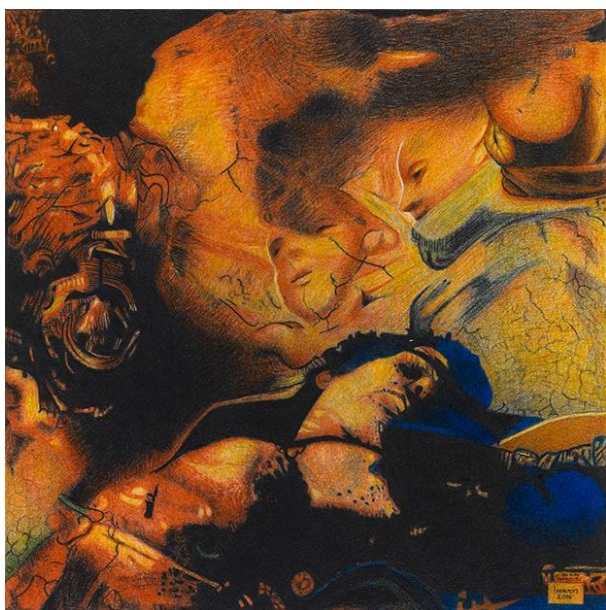
Εικόνα 32

Εικόνα 33

Εικόνα 34

Εικόνα 35

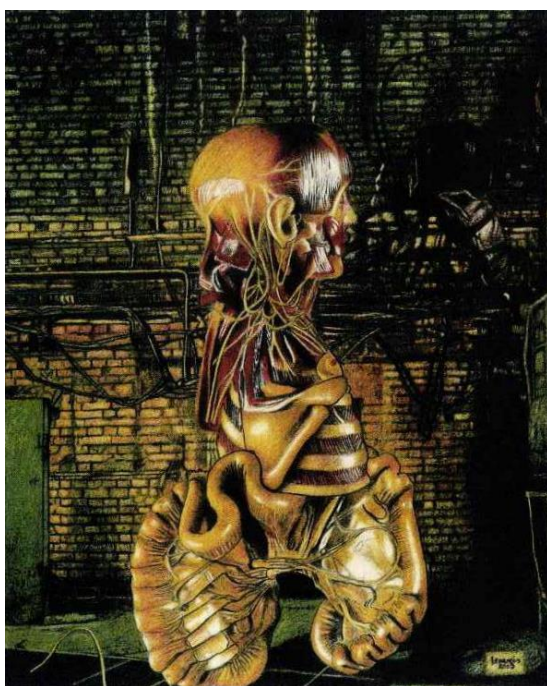
Εικόνα 36

Εικόνα 37

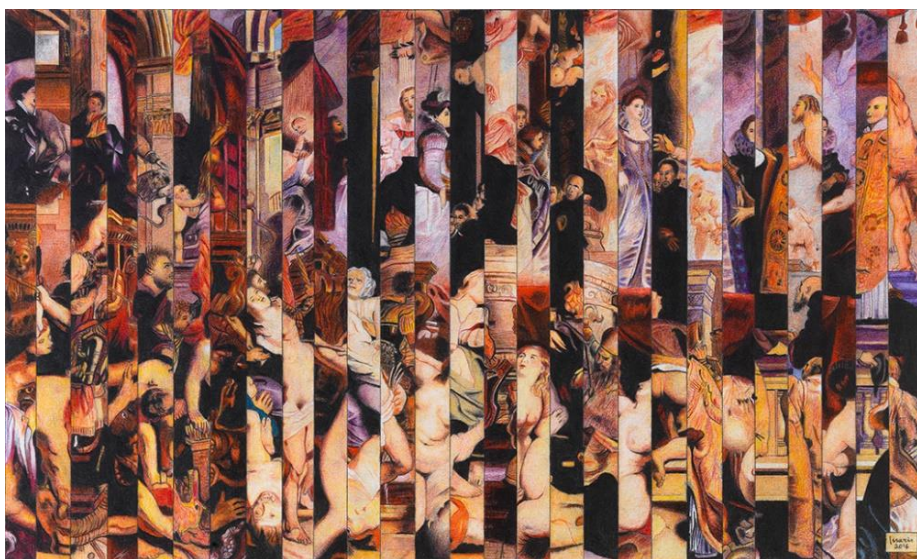
Εικόνα 38

Εικόνα 39

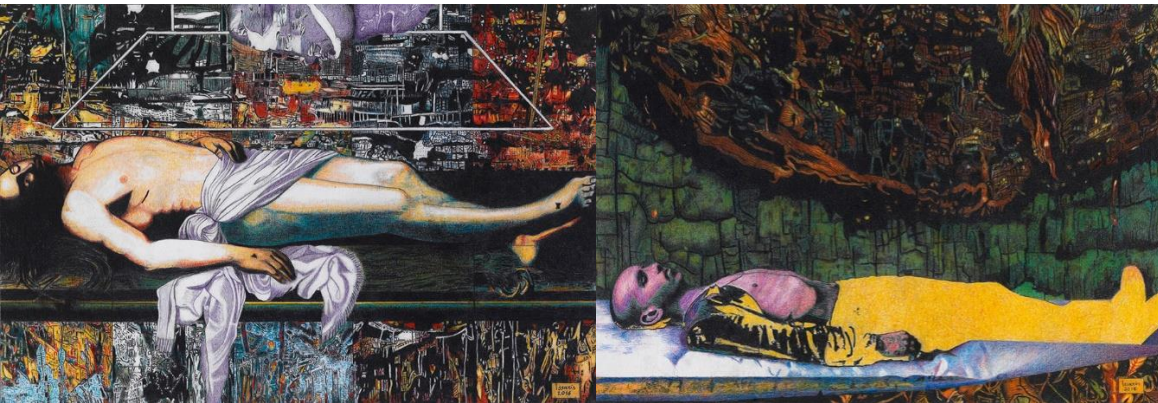
Εικόνα 40

Εικόνα 41

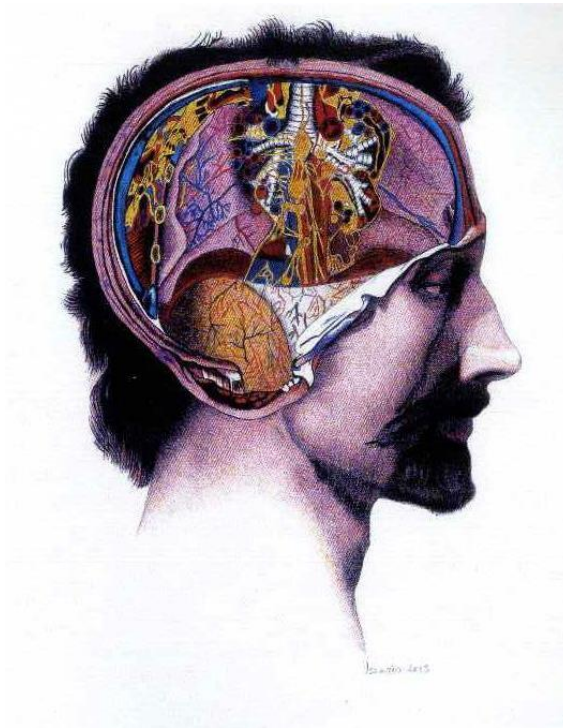

Εικόνα 42

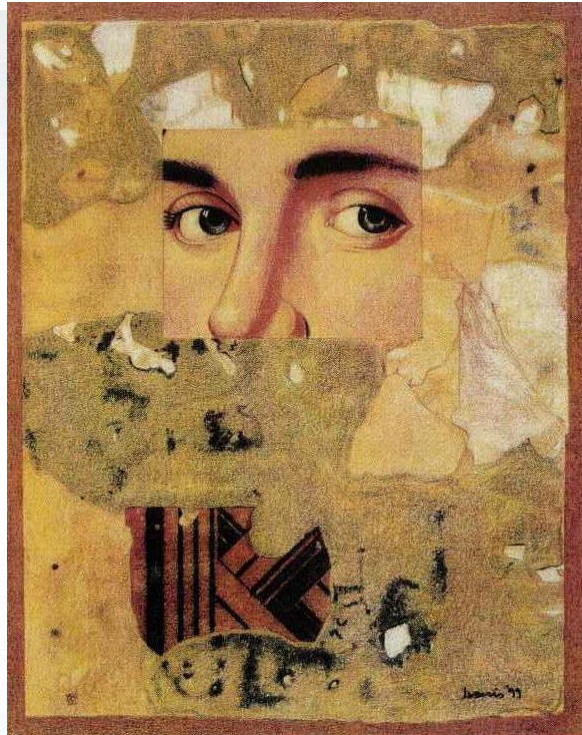

Εικόνα 43

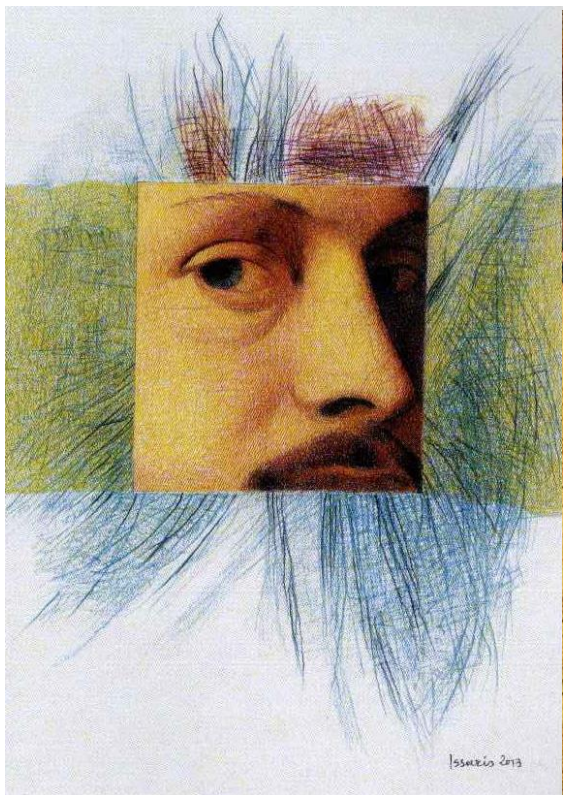
Εικόνα 44

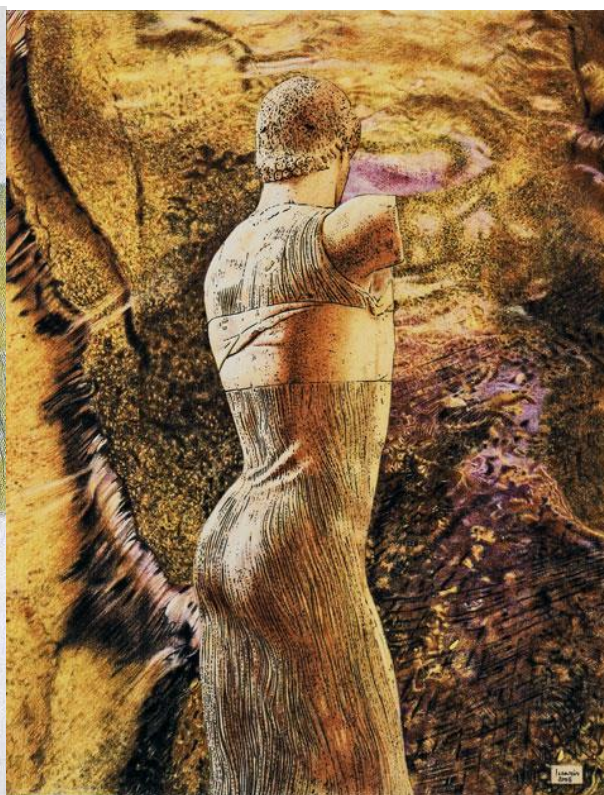
Εικόνα 45

Εικόνα 46

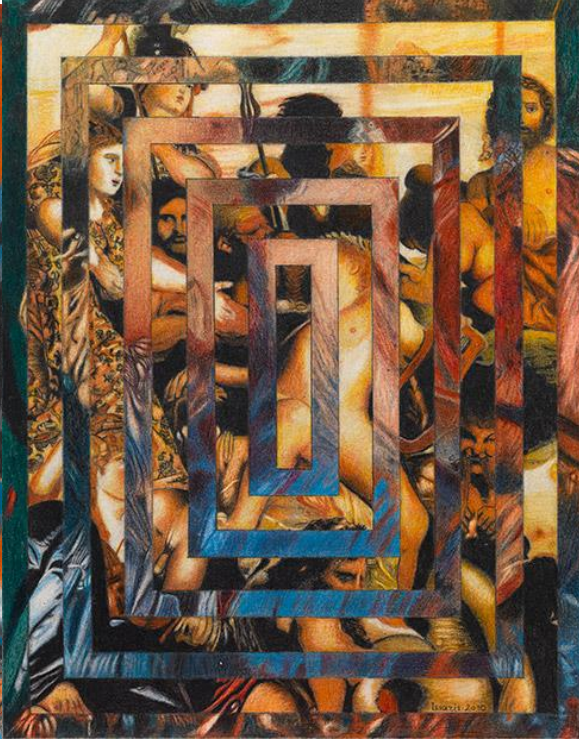
Εικόνα 47

Εικόνα 48

Εικόνα 49

Εικόνα 50

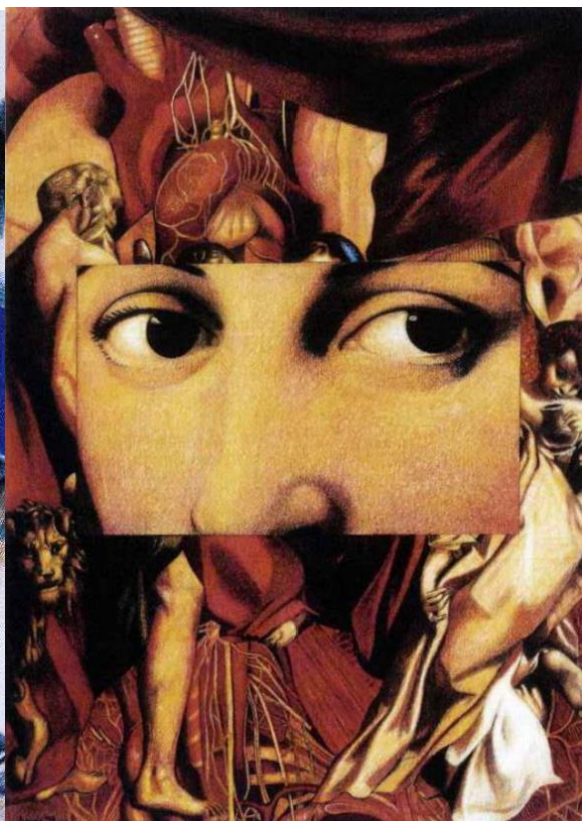
Εικόνα 51

Εικόνα 52

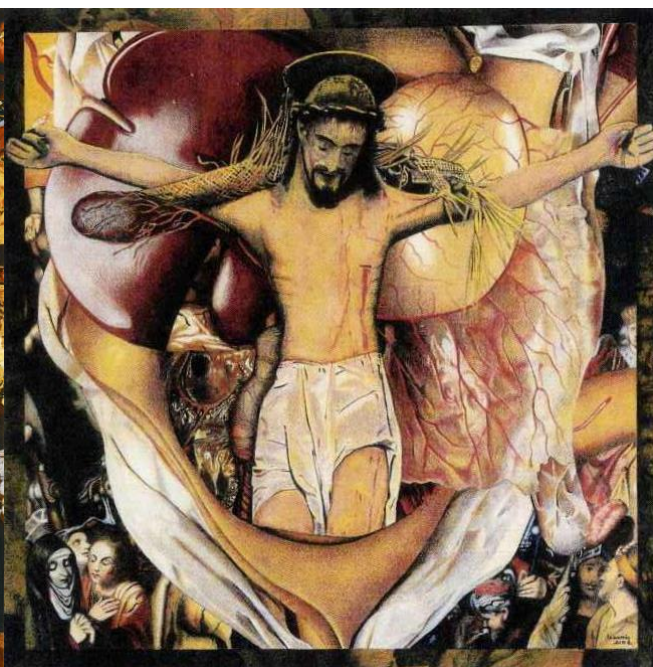
Εικόνα 53

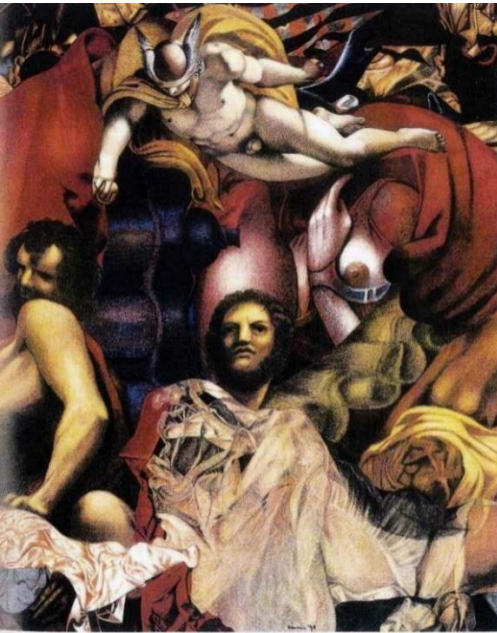
Εικόνα 54

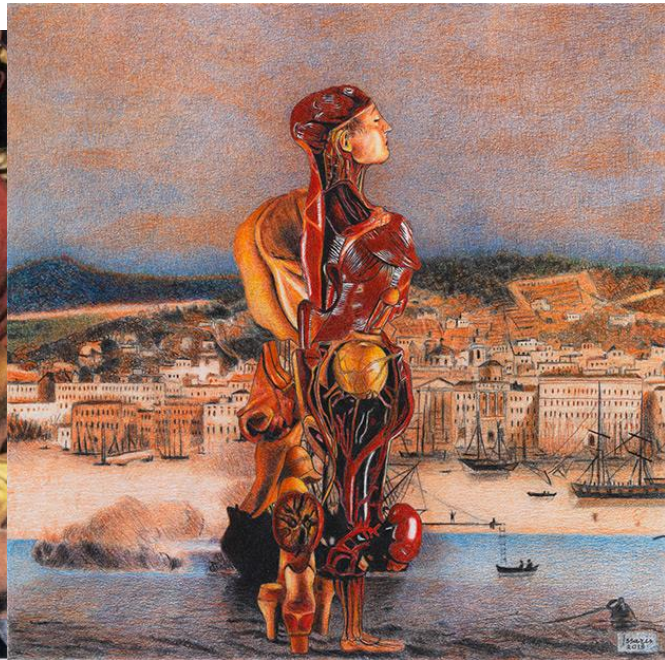
Εικόνα 55

Εικόνα 56

Εικόνα 57

Εικόνα 58

Εικόνα 59

Εικόνα 60

Συνέντευξη της Σοφίας Περδίκη στην Αντωνία Παυλάκου

1. Θα μπορούσατε να δώσετε μια εικόνα για τον άνθρωπο Αλέξανδρο Ίσαρη και μετά μια εικόνα για τον καλλιτέχνη, όπως εσείς τις έχετε προσλάβει;

Η εικόνα του Αλέξανδρου Ίσαρη έχει διαμορφωθεί από τις προσλαμβάνουσες που έχω από την παιδική μου ηλικία και δεν θα μπορούσε, προφανώς, να είναι αντικειμενική. Ήταν πάντα ο τρυφερός και γελαστός νέος άντρας που πρωτογνώρισα, ο αγαπημένος θεός μου. Όμως νομίζω ότι αυτή ήταν και η ανθρώπινη εικόνα του, σε γενικές γραμμές. Ενός πολύ θερμού στις εκδηλώσεις των συναισθημάτων του ανθρώπου, ευαίσθητου και παρορμητικού, με μια κατάφαση κι ένα πάθος για τη ζωή, με χιούμορ κι ένα χαρακτηριστικό, δυνατό γέλιο που παρέσερνε τους άλλους στη γοητεία του. Ενός Φωτεινού, θα έλεγα ανθρώπου. Υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, μια αντίθεση σε σχέση με τη εικόνα που αποκομίζει κανείς από το καλλιτεχνικό του έργο, στο οποίο τον απασχολεί έντονα η φθορά και ο θάνατος. Βλέπουμε για παράδειγμα στη ζωγραφική του μια εμμονική στη λεπτομέρεια αποτύπωση σκληρών θεμάτων, όπως τα εσωτερικά όργανα του ανθρώπινου σώματος, τις σταυρώσεις και τις αποκαθλώσεις του, τον άνθρωπο μέσα σε εφιαλτικά τοπία, αλλά και στην ποίησή του κυριαρχεί η αίσθηση της υπαρξιακής αγωνίας και μιας μελέτης του θανάτου. Νομίζω όμως ότι επί της ουσίας, η Φωτεινή κι η Σκοτεινή πλευρά του, αποτελούσαν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ενός ανθρώπου με πάθη και αγάπη, με ορμή προς τη ζωή, που είχε όμως βαθιά συνείδηση της ματαιότητάς της. Προσωπικά αισθάνομαι ότι έζησε μια ζωή εναρμονισμένη με το πνεύμα του έργου του.

2. Μιλούσε στην οικογένεια για το έργο του, τις εμπνεύσεις του ή ακόμα εξομολογείτο τα όνειρά του;

Είχε όντως καταφέρει να ζήσει μια ζωή ολοκληρωμένη σε σχέση με τις επιθυμίες του κι εναρμονισμένη με την τέχνη του, μια κατάκτηση σπάνια για τον σύγχρονο κατακερματισμένο άνθρωπο. Αν και σε διαπροσωπικές συζητήσεις αναφερόταν στο έργο του και όλοι γνωρίζαμε, σε γενικές γραμμές τα καλλιτεχνικά του σχέδια, ήταν φειδωλός σε εκφράσεις και εκμυστηρεύσεις που αφορούσαν στην έμπνευση και στις ιδιαιτερότητες της καλλιτεχνικής διαδικασίας που ακολουθούσε. Όσο για τα όνειρά του, τα κατέγραφε στα ημερολόγιά του και μάλιστα εξέδωσε το *Ονειρολόγιο*, ένα βιβλίο με τα πιο ενδιαφέροντα από αυτά.

3. Η μοναχικότητα που επέλεξε (εννοώ δεν έκανε οικογένεια) ήταν μια συνειδητή επιλογή που συνδέεται με την τέχνη του ή δόθηκαν αφορμές για να πειστεί τελικά ότι ο καλλιτέχνης όχι μόνο πρέπει να έχει μοναξιά κατά τη δημιουργία του αλλά και γενικά στη ζωή του. Τον αισθανόσασταν να κουβαλάει αυτή τη μοναξιά ακόμα και όταν ήταν κοντά στην οικογένεια;

Η Τέχνη για τον Αλέξανδρο Ίσαρη ήταν το κέντρο της ζωής του. Ως δημιουργός –αλλά και ως δέκτης– την υπηρέτησε, και της αφιερώθηκε με την επιλογή της μοναχικής ζωής, της μοναξιάς. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ήταν κοινωνικός και ότι αρνούσαν τις διαπροσωπικές σχέσεις. Αντίθετα, είχε πολλούς φίλους και μέρος της καθημερινότητάς του ήταν εξωστρεφές. Ήταν όμως απαιτητικός και διεκδικούσε την ποιότητα και το μέτρο. Επίσης, διατηρούσε ιδιαίτερα στενές και θερμές τις οικογενειακές του σχέσεις και παρόλη την απόσταση, υπήρχε σχεδόν καθημερινή επικοινωνία. Με τη μητέρα του όσο ζούσε, με την αδελφή του τη Θεανώ, με την αδελφή μου (και βαφτισιμιά του) τη Στέλλα, αλλά και με όλη την υπόλοιπη οικογένεια. Όποτε βρισκόμασταν είτε στη Θεσσαλονίκη, είτε στην Αθήνα, το κλίμα ήταν τόσο συναισθηματικά εγκάρδιο κι ευχάριστο, που δεν αντιλαμβανόμασταν τη μοναξιά του. Πάντως η κοινωνικότητα και οι διαπροσωπικές σχέσεις αποτελούσαν συμπληρωματικά στοιχεία στον πυρήνα της ζωής του, της καθημερινότητάς του, που ήταν η τέχνη.

4. Ποιο ποίημά του και ποιοι πίνακές του αντιπροσωπεύουν εσάς και ποια είχε αγαπήσει εξαιρετικά ο ίδιος;

Απαντώντας αυθόρμητα θα πω ότι αυτή την περίοδο που μου λείπει πολύ, εκλαμβάνοντάς το ως μια υπόσχεση παρηγορητική αλλά και γενικά θεωρώντας πως είναι ένα σπουδαίο ποίημα, το «Θα επιστρέψω Φωτεινός» αντιπροσωπεύει εμένα, αλλά, θεωρώ ότι αντιπροσωπεύει και τον ίδιο, την κοσμοθεωρία και την πίστη του. Επίσης, ξεχωρίζω έναν πίνακά του τις *Τρεις Χάριτες*, που τον κοιτώ καθημερινά στον τοίχο του σπιτιού μου τα τελευταία 25 χρόνια και απολαμβάνω τους δυνατούς του συμβολισμούς, την αρμονία των χρωμάτων, την ομορφιά και τη χάρη του.

5. Εάν και πόσο η οντολογία, το έργο του και η συγγενική σχέση μαζί του επηρέασε την προσωπικότητα και το δικό σας ποιητικό έργο;

Σχετικά με την επίδραση του θείου μου στο δικό μου ποιητικό και ζωγραφικό έργο, παραθέτω ένα κείμενό μου. Είναι το παρακάτω κείμενο, στο οποίο μιλώ και για τη βιοματική σχέση μου με τον Αλέξανδρο Ίσαρη, και διαβάστηκε στο αφιέρωμα του κ. Κορδομενίδη στη ραδιοφωνική εκπομπή

του *Εντευκτήριο ιδεών*, που μεταδόθηκε το Σάββατο, 16/4/2022, 18.00 - 19.00, στον 9,58fm της ΕΡΤ₃.

«Μου είναι πολύ δύσκολο να μιλήσω για τον θείο μου τον Γιάννη. Είναι ακόμα νωπή η απώλεια και αβάσταχτη η θλίψη. Θα μου ήταν, ίσως, πιο εύκολο να μιλήσω για τον Αλέξανδρο Ίσαρη, για τον σπουδαίο καλλιτέχνη. Τον ποιητή, τον ζωγράφο, τον μεταφραστή, τον φωτογράφο, τον γραφίστα. Γι' αυτόν τον πολυδιάστατο άνθρωπο με τις πολλές ιδιότητες, που αφιέρωσε στην Τέχνη την καρδιά και το πνεύμα του, κάθε του δραστηριότητα, κάθε λεπτό της ζωής του, θα έλεγα, Πριν λίγες μέρες επέστρεψα από το σπίτι του στην Αθήνα, όπου έζησε μόνος και δημιούργησε επί 43 χρόνια. Δεν υπήρχε σπιθαμή κενή από πίνακες, βιβλία, φωτογραφίες, χειρόγραφα. Όλη του η ψυχή εικονιζόταν σ' αυτό το σπίτι κι όταν ξεκρεμάστηκαν οι πίνακες και άδειασαν οι τοίχοι, βίωσα τον θρήνο της Αποκαθήλωσης. Μου λένε, είναι νωρίς ακόμα, ο πανδαμάτωρ χρόνος θα καλύψει το κενό της απουσίας του με τις σκέψεις και τα συναισθήματα που γεννάει το πολύτιμο έργο του. Στην παρούσα φάση όμως, καλύτερα να μιλήσουν και να αναλύσουν το πλούσιο αυτό έργο του άλλοι, πιο ειδικοί και, όπως πρέπει, λιγότερο φορτισμένοι συναισθηματικά.

Θα ήθελα να μιλήσω ακριβώς γι' αυτά τα συναισθήματα, αλλά και τις σκέψεις μου για τον άνθρωπο που –αν και δεν έπαυε να είναι πάντα στα μάτια μου ο αναγνωρισμένος καλλιτέχνης– ήταν κυρίως ο λατρεμένος, ο λαμπερός, ο τρυφερός μου θεός, ο οποίος καθόρισε με την στάση ζωής του και τις προσωπικές μου επιλογές. Σπούδασα γραφιστική, με δική του παρότρυνση, επειδή του άρεσαν πολύ τα πρωτόλεια σχέδιά μου, αρχικά στη Σχολή *Βακαλό* στην Αθήνα και συνέχισα στην *Καλών Τεχνών* στη Γαλλία. Εργάστηκα και με τις δύο αυτές ιδιότητες και συνεχίζω να εκθέτω το εικαστικό μου έργο, για το οποίο έχει γράψει ένα κείμενο που πάντα θα το συνοδεύει και θα με ενθαρρύνει.

Χωρίς ποτέ να έχει διδακτικό τόνο, με τον ενθουσιασμό που τον διέκρινε όταν κάτι τον συγκινούσε, από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου, έδειχνε ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική μου έκφραση και ήθελε να την καλλιεργήσω. Είχε παρουσιάσει ηχογραφημένα ποιήματά μου (που έλεγα σε ηλικία 3 ετών) στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Τραμ*, όπου και δημοσιεύτηκαν το 1978. Έκτοτε, πάντα περίμενε να εκφραστώ ξανά, και με τον ποιητικό λόγο. Ήταν όμως και βαθιά αληθινός κι ειλικρινής άνθρωπος. Αν δεν του άρεσε κάτι, χωρίς ποτέ να προσβάλλει, με την ιδιαίτερη ευγένεια που τον διέκρινε, θα το έλεγε. Έτσι, άργησα να του δείξω ποιήματά μου. Δεν ήθελα να τον φέρω σε δύσκολη θέση. Όταν πια ωρίμασε μέσα μου η επιθυμία να προχωρήσω και του έδωσα την πρώτη συλλογή από ποιήματα, που έγραφα σχεδόν μια δεκαετία, ενθουσιάστηκε και με πίεσε, μπορώ να πω, να προχωρήσω στην έκδοσή τους. Πριν από ενάμισι χρόνο λοιπόν εκδόθηκε από τις εκδόσεις Κίχλη η πρώτη μου ποιητική συλλογή με τίτλο *Το Αιώνιο Αίνιγμα*, γεγονός που ξέρω ότι του έδωσε μεγάλη χαρά.

Είναι πασίδηλη επομένως η επιρροή που μου άσκησε. Δεν είμαι σε θέση να κρίνω αν και το έργο μου έχει επηρεαστεί από το δικό του. Σίγουρα θα συμβαίνει, ασυνείδητα, σε κάποιο βαθμό κι αυτό, αλλά νομίζω ότι το κυριότερο μάθημα που πήρα από τη στάση του και την τέχνη του ήταν η προσπάθεια της δημιουργίας μιας προσωπικής αποτύπωσης, ενός ιδιαίτερου καλλιτεχνικού στίγματος. Τον θυμάμαι όταν πρωτοείδε πίνακές μου να λέει: “Είναι εξαιρετικοί, αλλά πώς σου ήρθε να ζωγραφίσεις με λαδοπαστέλ, ένα τόσο δύσκολο και δύσχηστο υλικό;” “Όπως σου ήρθε κι εσένα να ζωγραφίζεις με ξυλομπογιές, μη μου πεις ότι είναι εύκολο υλικό...”, του απάντησα και γελάσαμε μέχρι δακρύων.

Αποτέλεσε λοιπόν το πρότυπο στη ζωή μου, χωρίς όμως ποτέ να αισθανθώ ότι δεν μπορώ να ανθίσω στη σκιά του. Δεν έριχνε βαριά σκιά. Ήταν έντονη και απαιτητική προσωπικότητα, αλλά ήταν ανάλαφρος ταυτόχρονα. Είχε ο ίδιος περίσσια ταλέντων, αλλά ήταν γενναιόδωρος όταν ανακάλυπτε γνήσιες καλλιτεχνικές εκφράσεις στους άλλους. Είχε τεράστιες γνώσεις και βαθιά καλλιέργεια, αλλά ουδέποτε τις επιδείκνυε. Αντιθέτως, θα έλεγα ότι προσπαθούσε, αντί για τον ρόλο του σοφού παντογνώστη, να παίζει τον ρόλο του νέου, που ακόμα απορεί, που εκπλήσσεται και εκδηλώνει τα συναισθήματά του σαν παιδί.

Μου λείπει πολύ και μου φαίνεται αδιανόητο που μιλάω γι’ αυτόν στο ραδιόφωνο. Έχω ακόμα την αίσθηση ότι θα του τηλεφωνήσω για να σχολιάσουμε όσα λέω κι ότι θα ακούσω από την άλλη άκρη της γραμμής το δυνατό, χαρακτηριστικό του γέλιο. Αυτό μου δίνει κάπως κουράγιο, μπορώ να πω. Ο θείος μου δεν φοβόταν τον θάνατο και λάτρευε τη ζωή. Πίστευε ότι θα συνυπάρξουμε σε άλλες διαστάσεις και με άλλες μορφές.

Μα είμαι σίγουρος πως κάποτε
Μέσα από του χωραφιού την πρωινή δροσιά
Μέσα από τη λίμνη την ακύμαντη θα βγω
Και θα επιστρέψω φωτεινός, όπως έλεγε στο ποίημά του.

Εγώ ξέρω ότι πάντα θα κολυμπούμε μαζί στη λίμνη της αγάπης, των αναμνήσεων και της Τέχνης».

6. Ποιες πτυχές του έργου του, λογοτεχνικού και ζωγραφικού, θεωρείτε ότι αγγίζουν τον σύγχρονο άνθρωπο; Ο ίδιος ενδιαφερόταν να έχει ο λόγος του απήχηση ή του αρκούσε απλώς να εκφράζεται;

Κάθε ποιητής, πιστεύω, ακόμα και ο πιο ερμητικός, πέρα από την ανάγκη της προσωπικής του έκφρασης, επιδιώκει ο λόγος του να έχει απήχηση και να ασκεί επιρροή στους αναγνώστες του. Ο Αλέξανδρος Ίσαρης, ως ένας πολυδιάστατος καλλιτέχνης, μέσω του έργου του, αναψηλαφούσε τα βαθύτερα υπαρξιακά μας ζητήματα, έθετε τα αινιγματικά του ερωτήματα, εξέθετε τις μύχιες σκέψεις

του με αριστοτεχνική ειλικρίνεια. Με έναν τρόπο ανατομικό, σπλαχνικό και τρυφερό συνομιλούσε με τους καλλιτέχνες του παρελθόντος, ενώ παράλληλα έδινε την δική του εκδοχή του παρόντος κοιτώντας με μια υπερρεαλιστική ματιά στο μέλλον. Και νομίζω ότι αυτός ο συνδυασμός τον καθιστά έναν διαχρονικό καλλιτέχνη.

7. Μετά το 2013 και τη συγκεντρωτική ποιητική συλλογή *Εγώ ένας ξένος, ο Αλέξανδρος Ίσαρης* δεν εξέδωσε ποιήματά του. Γνωρίζετε να υπάρχουν ανέκδοτα ποιήματα ή και πεζά του στο αρχείο του, ώστε να γίνει η έκδοσή τους όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν;

Ο θείος μου δεν έγραφε συχνά ποιήματα. Θεωρούσε τις λέξεις επικίνδυνες, όπως ο ίδιος δήλωνε και σε συνεντεύξεις του, και η ποιητική γραφή τον εξουθένωνε. Σε αντίθεση με την ζωγραφική που τον χαλάρωνε. Υπάρχουν όμως τα ημερολόγια του, στα οποία έγραφε καθημερινά, που μπορούν να δημοσιοποιηθούν, σύμφωνα με την ρητή επιθυμία του, μετά από 20 χρόνια. Είχε ξεκινήσει να γράφει ένα μυθιστόρημα βασισμένο στην οικογενειακή ιστορία (από την πλευρά της μητέρας του), με αναφορά στην προσφυγιά από τον Πόντο και με τίτλο *Το Πλοίο Ιθάκη*, αλλά δεν πρόλαβε να συνθέσει το ιστορικό υλικό και τις μαρτυρίες που είχε συγκεντρώσει.

Μάρτιος 2023.

Ευχαριστώ πολύ,

Σοφία Περδίκη.